

ALP ARSLAN ZAMANI SELÇUKLU
ASKERİ TEŞKİLÂTI

İÇİNDEKİLER

	Sayfa	
GİRİŞ	1-7	
ORDU'YU TEŞKİL EDEN UNSURLAR	7-73	
I - İNSAN UNSURU		7-37
A - Gulâm Sistemi	9	
B - Gulâmlıktan Yetişen Ümerâ	23	
C - Türkmen Ümerâsı	32	
D - Vasal Devlet Kuvvetleri	34	
E - Şehir ve Bölge Kuvvetleri, Gönüllüler	35	
II - TEŞKİLÂT		37-43
A - Ordu'nun Muharip Kısmı	38	
B - Ordu'nun Gayr-i Muharip Kısmı	40	
C - Rütbe ve Dereceler	40	
III - TECHİZÂT		43-73
A - Ordu'nun Silâhları	43	
1 - Hâfif Silâhlar	44	
2 - Ağır Silâhlar	48	
B - At	53	
C - Ordu Nakliye Kolları	72	

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'NDA VEZİRLİK

Aydın TANERİ

KAYNAKLAR VE TEDKİKLER

1. Vüzerâ Kitapları:

Vüzerâ kitaplarında ağırlık noktasını – diğer kaynak çeşitlerinde olduğu gibi – Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ünlü veziri Nizâmül-mülk teşkil etmektedir.

Vüzerâ kitaplarının başında Akilî'nin *Asârü'l-Vüzerâ*¹ sı gelmektedir. Bu eserde emsallerine nazaran Selçuklu vezîrleri hakkında daha geniş bilgi verilmiştir. Bilhassa vezîrlerin sultanlar ile münasebetleri, hususi hayatlarıyla alakalı anekdotlar, merasimdeki durumları ve vezîrlik sembolleri bu cümledendir.

Kirmâni'nin *Nesâimü'l-Eshâr*² *Asârü'l-Vüzerâ*'nın hülâsası mahiyetindedir. Bununla beraber yer yer Akilî'nin eserinde bulunmayan bazı bilgiler de mevcuttur.

*Kitâbü'l-Vüzerâ*³ ise *Asârü'l-Vüzerâ*'nın bir başka kopyesidir. Daha 1951 de Mehmet Altay Köymen'in dediği gibi “Kitâbü'l-Vüzerâ ile *Asârü'l-Vüzerâ*'nın verdikleri malûmat ya birbirlerinden, ya da müsterek bir kaynaktan kelimelerine varıncaya kadar alınmıştır”⁴

Hondmîr'in *Düstûrü'l-Vüzerâ*⁵ sını'da *Câmiü't-tevarih* ve *Ravze-tü's sefa*'dan nakiller yapılmasına rağmen yer yer verilen orijinal malûmat ile, vezîrlerin görev ve yetkileri, yaptıkları denetim, protokoldeki mevkiileri bakımından başlıca kaynaklarımızdan biri olmuştur.

1 Neşr. Hüseyinî, Tahran, 1958.

2 Neşr. Hüseyinî, Tahran, 1959.

3 Ayasofya Kütüphanesi No. 3487

4 Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir araştırmalar. I. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeât mecmuaları*. DTCFD, VIII/4. s. 562.

Bu vesile ile bu araştırmamda başta metodoloji olmak üzere muavenetlerini gördüğüm sayın Prof. Dr. Köymen'e şükranlarımı arz ederim.

5 Neşr. S. Nefisi, Tahran, 1317 Ş.

Nahcivânî'nin *Tecâribü's-Selef*⁶'i, bilhassa ilk Selçuklu vezirlerinin menşeleri ve formasyonları hakkında diğer vüzerâ kitaplarında bulunmayan az fakat kıymetli bilgi ile dikkati çekmektedir.

2. Vekâyinâmeler:

Bunların başında İsfahânî'nin *Zubtetü'l-Nusre*⁷ adlı eseri gelir. Verdiği orijinal malûmat ile zaman zaman vüzerâ kitaplarından daha ehemmiyetli addedilebilecek bu kaynağımızda vezirlerin halifeler tarafından kabulû, sultan ve divân azalariyle münasebetleri, icraî yetkileri, mansıplarının sembolleri hakkında geniş bilgi vardır. Bunlara ilâveten vezirlerin karakterleri ve akibetleri hakkında da tatminkâr ve mufssal malûmat bulunmaktadır.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mirâtü'z-Zaman*⁸'in da Selçuklu vezirlerinin sultanlar ve halifeler ile olan ilişkileri hakkında verdiği bilgiler İsfahânî'ninkine uygundur. Ancak bunlara ilâveten *Mirâtü'z-Zaman*'da vezirlerin, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi hükümdarlar ve kendi maiyetleri ile olan münasebetleri, askerî faaliyetleri hakkında başka kaynaklarda bulunmayan kıymetli bilgiler vardır.

Reşîdü'd - dîn'in *Camiü'l - Tevarih*⁹ ve bazı eksiklikler ile ondan naklen Râvendî'nin *Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr*¹⁰ unda vezirlerin siyasî faaliyetleri, bu meyanda bilhassa *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*'nun fetret devri (1092-1117) n deki faaliyetleri, tâyin şekilleri ve akibetleri hakkında malûmat bulunmaktadır.

İbnü'l-Esir'in *Tarihü'l-Kâmil*¹¹ de vezirlerin faaliyetleri, sultan, ulemâ ve umerâ ile olan münasebetleri, hakkında zaman zaman diğer kaynaklarda bulunmayan bilgiler vardır.

6 Neşr. A. İkbâl, Tahran, 1314 Ş.

7 Neşr. Th. Houtsma, Leiden, 1889. Türkçe tercümesi: *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943.

8 Neşr. A. Sevim, Ankara, 1968.

9 *Selçuklular kısmı*, Neşr. A. Ateş, Ankara, 1960.

10 Neşr. M. İkbâl, London, 1921, Türkçe tercümesi: I, II. A. Ateş, Ankara, 1967-1960.

11 Neşr. C. Tornberg, I-XII, Upsala-Leiden, 1851-1876.

Hüseyinî'nin *Ahbarü'd-Devlet'i Selçukiyye*¹² sinde Nizâmü'l-mülk'ün askerî faaliyetlerine dair tafsilât bulunmaktadır. Diğer Selçuklu vezîrleri hakkında bilgi azdır.

İbnü'l-Cevzî'nin *El-Muntazam*¹³ adlı eserinde de gene Nizâmü'l-mülk'ün siyasi ve askerî faaliyetlerine ve bilhassa din ulemâsı ile olan münasebet ve muhaberatına dair geniş tafsilât vardır.

Bunlardan başka, başlıca, Beyhâkî'nin *Tarih-i Beyhâk*¹⁴ adlı eserinde, Hondmîr'in *Habibü's-Siyer*¹⁵inde, Abdü'l-gafir Fari-sî'nin *Ez siyak-ı lı tarihi Nişabur*¹⁶ inde, Mirhond'un *Ravzatü's-Safa*¹⁷ adlı eserinde, Bâherzî'nin *Dumyetü'l-Kasr*¹⁸ nda, Hamdullah Müstevfî'nin *Tarih-i Güzîde*¹⁹ sinde, İbnü'l-Erzak'ın *Tarih-i Mey-yâfârikîn*²⁰ın de İbnü'l-Adîm'in *Zubtedü'l-Haleb*²¹ inde, İbnü'l-Kalanisî'nin *Zeyl-u Tarihi Dimâşk*²² adlı eserinde bilgiler vardır.

3. Münşeât Mecmuaları:

Müntecibü'd-dîn Bedî'nin *Atabetü'l-ketebe*²³ sinde, Bahâü'd-dîn Bağdadî'nin *al-Tevessül ilâl-Teressül*²⁴ adlı eserinde ve *Leningrad Münşeât mecmuası*²⁵ nda vezîr ve vezîr naibi tâyinlerine ait az sayıda menşurlar bulunmaktadır.

4. Müteferrik Kaynaklar:

Tabakat kitapları, biografik eserler ve edebiyata müteallik eser-

12 Neşr. M. İkbâl, Lahor, 1933. Türkçe tercümesi. Necati Lugal, Ankara, 1943.

13 Haydarabad, Krenkow, V-X, 1357-1357/1938-1940.

14 Neşr. Nefisî, Tahran, 1308.

13 Bombay, 1857.

16 Dil ve Tarih-Coğrafya, Kütüphanesi kitaphı, İsmail Saib Sencer kitapları.

17 Bombay, 1270. Luknov, 1308.

18 Halep, 1349.

19 London, 1910.

20 Neşr. B. A. L. Ayaz, Kahire, 1959.

21 Neşr. S. Dehhan, Dimaşk, 1954. *Ali Sevim, Bugyetü'l-Taleb FTâr h-i Haleb'e göre Sultan Alp Arslan*, Belleten XXX (1966). S. 205-242.

22 Neşr. Amedroz, Beyrut, 1908.

23 Neşr. A. İkbâl, Tahran, 1329.

24 Neşr. A. Beymanyar, Tahran, 1315 Ş.

25 Mehmed Altay Köymen, Leningrad Münşeât Mecmuası'nı "Selçuklu Devri kaynaklarına Dair Araştırmalar, I. Büyük Selçuklu Devrine Ait Münşeât Mecmuaları, (DTCFD, VIII/4 (1951) s. 537-634) adı altında geniş bir tetkik ve tahlile tabi tutmuştur.

lerde de vezîrlere ait bilgiler vardır. Bunların başlıcalarını zikrediyoruz. Subkî'nin *Tabakât-ı Şâfiyye*²⁶ sinde Nizâmü'l-mülk, Mervezî gibi vezîrlerin biyografileri bulunmaktadır. Subkî'de bilhassa vezîrlerin maiyetleri hakkında bilgi vardır.

İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-Ayân*²⁷ adındaki biyografik eserinde yalnız Nizâmü'l-mülk'ün biyografisi ile Tâcü'l-mülk hakkında kısa izahat bulunmaktadır. Yakût'un *İrşad'ül-Erîb*²⁸ adlı eserinde ve Avfî'nin *Lübabü'l-El bâb*²⁹ nda vezîrlerin şâirler ve ülema ile olan münasebetlerine dair bilgiler vardır. Nihayet, Nizâmü'l-mülk'ün *Siyâsetnâme*³⁰ adlı eserinde devlet idaresine müteallik geniş bilgi bulunmaktadır.

5. Tedkikler:

Münhasıran Selçuklu vezirlerinden bahseden başka araştırmalar şunlardır:

1) Abbas İkbâl, *Vezaret*³¹ adlı eserinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu vezirleri kadar Irak Selçuklu Devleti ve diğer Selçuklu devletleri vezirlerini de incelemiştir. Daha ziyade Nahcivanî'ye dayanarak kaleme alınan bu eserin büyük bir kısmını şiirler kaplamaktadır.

2. Harold Bowen'in *Notes on some early Selcuqid Viziers*³² adlı kısa araştırmalarında Küdürî'ye kadar olan Büyük Selçuklu vezirleri hakkında toplu malûmat bulunmaktadır.

İbrahim Kafesoğlu'nun *Nizamü'l-mülk*³³ adlı araştırmasında vezirin siyasî, askerî faaliyeti ve şahsiyeti hakkında bilgi vardır.

Kral Rippe'nin "*Über Den Sturz Nizamü'l-mülks*"³⁴ adlı maka-

26 Kahire, I-VI, 1323-1324/1905-1906

27 Göttingen, 1842-1871. İngilizce tercümesi. De Slane, I. 1872.

28 Neşr. Margoliauth, GMS, I-VII.

29 Neşr. E. Browne ve M. M. Kazvinî, London-Leiden 1906.

30 *Yâ Siyerü'l-mülük*. Neşr. H. H. Darke, Tahran, 1340/1962. Neşr. S. A. Halhâli, Tahran, 1310/1932.

31 *Pendant La Periode Des Grands Rois Saldjuqides*, Tahran, 1959

32 BSOAS (1957), XX, S. 105-110.

33 *İslam Ansiklopedisi*.

34 *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953. S. 423-435.

lesinde Nizâmü'l-mülk'ün ölümü hakkında kaynakların verdiği bilginin mukayesesi vardır.

Mehmed Şerefeddin'in *Selçuklular Zamanında Mezâhib*³⁵ adlı araştırmasında Kündürî ve Nizâmü'l-mülk'ün dinî politikaları incelenmiştir.

Yazdıkları eserlerde Büyük Selçuklu vezirini kısaca inceleyen veya Büyük Selçuklu vezirlerini dolayısıyla ele alan müellifler şunlardır.

Heribert Horst'un *Die Staatsverwaltung der Grosselguen und Hôrazmşâhs*³⁶ adlı eserinde resmi vesikalara istinaden Büyük Selçuklu ve Harezmsahlr vezirleri hakkında sağlam bilgiler vermiştir. Bu eser Selçuklu teşkilâtının heyeti umumiyesine müteallik tek eserdir.

George Makdisi'nin *İbn Aqil et La Resurgence de l'İslâm Traditionnaliste au XI e Siecle*³⁷ adındaki eserinde Amîdü'l-mülk Kündürî ve Nizâmü'l-mülk'ün siyasî faaliyetleri, dinî politikaları ve din ulemâsı ile münasebetleri konusunda bilgi vardır.

Mehmet Köymen'in *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu*³⁸ adlı mufassal araştırmasında Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk veziri Buzgânî hakkında bilgi vardır. Köymen'in *Alp Arslan zamanı Selçuklu saray teşkilâtı ve hayatı*³⁹ adlı makalesinde Kündürî ve bilhassa Nizamü'l-mülk'e ait kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Gene Köymen *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*⁴⁰ ve *Selçuklu Devri Türk Tarihi*⁴¹ adlı araştırmalarında Selçuklu vezirlerinden kısaca bahsetmektedir.

İbrahim Kafesoğlu'nun "Sultan Melikşah Devrinde Büyük

35 *Türkiyat Mecmuası*, I (1925) S. 101-118.

36 Wiesbaden, 1964. Türkçe geniş özeti ve değerlendirilmesi için bk. *Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*, II, Tarih Araştırmaları Dergisi II (1964). S. 303-380

37 Damas, 1963.

38 I. DTCFD, XV/1-3 (1957), S. 97-191; II. Aynı Dergi, XV/4 (1958), S. 1-107; III. Aynı Dergi, XVI/3-4 (1958), S. 1-66.

39 *Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV (1966), S. 1-100.

40 *İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara, 1954.

41 Ankara, 1963.

*Selçuklu İmparatorluğu*⁴² adlı eserinde vezîrin alâmetleri ve bilhassa Nizâmü'l-mülk hakkında malûmat verilmiştir.

A. K. S. Lambton'un *The Internal Structure Of The Seljug Empire*⁴³ adlı makalesinde bilhassa Büyük Selçuklu vezîrlerinin ümerâ ile olan münasebetleri vardır.

F. Sümer'in *Oğuzlar*⁴⁴ adlı eserinde Türkmenler'in ve Türkmen ümerâsı'nın vezîrler ile olan ilişkileri bulunmaktadır.

Osman Turan'ın *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*⁴⁵ adlı araştırması ile Ali Sevim'in *Suriye Selçukluları*⁴⁶ adlı eserinde de Selçuklu vezirlerinden bahsedilmektedir.

Büyük Selçuklu vezîrleri ile Abbâsî, Sâ mânî ve Gazneli vezirlerinden bahseden diğer kaynak ve tedkikler bibliyografya listesinde gösterilmiştir.

GİRİŞ

İslâm uygarlığı çevresine girdikten ve "Türk-İslam Devletleri" teşekkül ettikten sonra Türkler'in birçok sosyal müesseseleri gibi hukukî müesseseleri de değişikliklere uğramıştır. O zamana kadar İslâmiyetin oldukça işlenmiş ve tekâmül etmiş olan hukukî esasları ve müesseseleri Türk-İslâm Devletleri'nde yerleşmeğe başladı. Ancak, tabiatıyla evvelki devrin bir çok âdet ve ananeleri de Türkler arasında yaşayacaktı. Bunların bazıları islâmî bir form altında eski mahiyetlerini muhafaza etmekle beraber, yeni bir hüviyet kazanmağa başladılar. Bunlara İslâmiyet, daha doğrusu onun mümessili durumundaki Abbâsî Halifeliği damgasını kuvvetle vurdu. Bu durumda, İslâmiyetten evvelki Türk devletlerindeki benzemeyen yeni müesseselerin doğduğu söylenebilir.

Abbâsîler'in hukukî müesseselerinde ve bilhassa devlet teşkilâtında İslâmî tesirlerden başka kısmen doğrudan doğruya geçmiş, kısmen de Emevîler'den intikal eden Bizans ve özellikle pek kuv-

42 İstanbul, 1953.

43 *The Cambridge History of Iran*, V, (1968). S. 203-282.

44 Ankara, 1967.

45 Ankara, 1965.

46 Ankara, 1965.

vetli Sâsânî tesiri olduğunda malûmdur⁴⁷ Gerçekten, Araplar, Sâsânîler devri İran'ını kendileri için ideal olacak şekilde azametli bir devir ve eski İran'da mevcut müesseselerin taklid ve ihyasını, İslâmiyetin şevketini yükseltecek bir araç olarak telâkki etmişlerdir. Araplar, hâkimiyetleri altındaki İran'ın tesirine hemen Halife Ömer devrinde (634-644) girmeğe başladılar. Bu etki bilhassa devlet teşkilâtında kendisini göstermiş, kitabet ve hesap daireleri ihdas edilmiştir. Bununla beraber Emevîler devrinde halifeler İran Şahından ziyade, Arap şeyhine veyahut kabilelerin seyyidine benziyorlardı. Fakat Abbâsî Halifeleri devlet işlerinde İran ananelerine tâbi oldular ve idarî teşkilâtını benimsediler. Maddî medeniyet sahasında ise Bizans'ın tesirinde kaldılar⁴⁸.

Diğer taraftan Gazneliler'in, Karahanlılar'ın ve Büyük Selçuklular'ın hukukî müesseselerinin pek çoğunda da doğrudan doğruya veya dolayısıyla kuvvetli Abbasî nüfuzu altında kalan Sâmânîler'in etkileri de vardır⁴⁹.

Sâmânî Devleti'nin büyük bir kısmını ellerine geçiren Gazneliler, Sâmânî bürokrasisinin birçok elemanını da miras olarak aldılar. Bunların bir kısmı Mahmud saltanata geçince Horasan Divanı'ndaki mevkilerini muhafaza etmişler, geri kalanlar da Karahanlılar *Maveraiünnehr*'i işgal ettikleri zaman *Gazne*'ye gitmişlerdir. Bu tecrübeli elemanlar Gaznevî bürokrasisine memnuniyetle kabul edildiler. Zira Mahmud'un idaresinde genişleyen İmparatorluğun halledilecek pek çok idarî problemi vardı. Eski Sâmânî idarecileri, Sâmânî bürokrasisinin Gazneliler'e intikâlini kolaylıkla temin ettiler⁵⁰.

Devlet müesseseleri Abbasî tesirine maruz kalan Türk devletlerinden biri de Sâmânîler'in ve Gazneliler'in siyasi varisi olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'dur. Bunun sonucunda Selçuklular'da müesseseler çok sağlam kuruldu. Bu müesseseler kısmen Karahanlılar'dan kısmen de Oğuz ananelerinden kökünü alarak

47 Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, THİM, I, 183-185.

48 Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1962, S. 40 ve 77. Barthold, *İran*'ın Moğol istilâsına uğradıktan sonra da medenî hayatın merkezi olarak kaldığını ve hatta *Mısır*'a bile tesir etmekte devam ettiğini kaydeder (a. g. e., 67).

49 Köprülü, 182

50 Bosworth, *The Ghaznavids*, Edinburgh, 1963. S. 57.

mükemmelleşti. Büyük Selçuklu İmparatorluğundan da "Selçuklu Devri Türk Devletleri" ne intikal etti. Gerçekten Büyük Selçuklu İmparatorluğu parçalandıktan sonra dahi, onun bıraktığı boşluğu bilahare dolduran siyasî vârisleri Hâz emşalar'da, başta Türkiye Selçukluları olmak üzere diğer Selçuklu devletlerinde. Atabeyler'de, Eyyûbiler'de ve sonraları Kölemenler'de Selçuklu teşkilâtına ait anane ve usullerin devam ettiği görülür⁵¹.

Büyük Selçuklular'da hükümet teşkilâtının başı olan vezirlik ise Abbasi, Sâmânî ve Gazneli tesirinin kendisini en fazlâ gösterdiği bir müessesesedir. Bunun başlıca sebebi Selçuklu sultanlarının söz konusu devletlerin takip ettikleri yoldan ayrılmayarak vezârete umumiyetle İranî asıllı devlet adamlarını getirmeleridir. İran kültürü ile yetişmiş vezirlerin Selçuklu hükümeti mekanizmasına, gene İranlı vezirlerin hakim olduğu Abbasi Devleti'nin ananelerini yerleştirecekleri gayet tabiidir. Mehmet Tapar'ın Selçuklu vezâretine bir Abbasi vezirini, Rebibüd-devle'yi, getirmesi ise müessesenin Abbasi karakterini gösteren müşahhas bir misâldir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk sultanı Tuğrul Bey, devlet işlerinin organizasyonu ve idarî ananelerin yerleşmesi için, hükümet kadrolarında yetişmiş İranlılar'ı vezârete tayin etti. Bilhassa Tuğrul Bey'in ölümüne kadar, uzun sayılabilecek bir süre, onun vezirliğini yapan Amîdü'l-mülk Küdürî'nin, Alp Arslan ve Melikşah'ın vezirliklerini yapan Nizamü'l-mülk'ün mesleklerinin kâtiplik olması şayanı dikkattir.

Görüleceği gibi Abbasiler'de de vezirler küttab sınıfından seçiliyordu. Bunlar idare teşkilâtı kadrolarında kariyer yapan kâtiplerdi⁵².

Büyük Selçuklular da, vezirlik mansıbına Abbasi vezirlerinin formasyonuna mütenazır olarak, diplomatik belgelerin hazırlanmasında ve malî sahada ihtisas yapan şahsiyetler tayin ediyorlardı. Bu itibar ile Selçuklu vezirleri genel olarak divan-ı inşâ ve divan-ı istifa'da görev almış şahsiyetlerdi.

Vezirlerde görev, yetki ve protokol bakımından paralellik görüyoruz. Gerçekten; Abbasi, Sâmânî, Gazneli, Selçuklu vezirleri

51 Köprülü, 183.

52 D. Sourdel, *Le Vizirat Abbaside*, Damas, 1960. II, S. 565 ve dv.

ayrı devirlerin aynı vezîridir. Bu paralellikte, şüphesiz bütün bu devletlerdeki (Abbasîler'in Arab, Sâmânîler'in İrani, Gazneli ve Selçuklular'ın Türk menşeli olduğu gözönünde bulundurulmalıdır) vezîrlerin aynı formasyon ile yetişmiş İranlılar olmaları büyük bir rol oynamaktadır. Gerçekten Emevî Halifesi Abdülmelik'e atfedilen "*İranlılar'a şaşıyorum. Bin yıl hüküm sürdüler, bir an bize muhtaç olmadılar. Biz bir asır devlet idare ettik, bir an olsun onlardan müstağni kalamadık*" sözü yakıştırma bile olsa, gerçeği ifade etmektedir⁵³.

I

SELÇUKLU VEZİRLERİNİN MENŞELERİ
FORMASYONLARI VE TAYİNLERİ

A. SELÇUKLU VEZİRLERİNİN MENŞELERİ:

Büyük Selçuklular'da vezîrlik mansıbı devlet kurulunca Sultan Tuğrul Bey tarafından tesis edilmiştir. Tuğrul Bey bu makama Ebu'l-Kasım Buzgânî'yi tayin etti⁵⁴.

Devletin yüzyirmi yıl kadar süren tarihi boyunca iş başına gelen yirmidört vezîr şunlardır:

Tuğrul Bey devrinde (1038-1063): Ebu'l-Kasım Buzgânî (Cüveynî, Kevbânî, Sâlâr-ı Buzgân), Ebu'l-Feth Râzî, Reisü'l-rüesâ Mikâil, Ebu Ahmet Dihistânî Amrek, Amîdü'l-mülk Ebu Nasr Kündürî.

Alp Arslan devrinde (1063-1072): Nizâmü'l-mülk.

Melikşah devrinde (1072-1092): Nizâmü'l-mülk (*tekrar*) ve Tacü'l-mülk Ebu'l-ganâim.

Berkiyaruk devrinde (1092-1105): Ebu Abdullah İzzü'l-mülk Hüseyin b. Nizâmü'l-mülk, Ebu Bekir Abidevle M-

53 İsfahânî, S. X.

54 Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşu*, II, 64.

A. İkbâl, Nahcivânî (s. 260) ye istinaden ilk vezîri Ebu'l-Feth Râzî olarak kabul ediyor (*Vezaret*, S. 37). Köymen ise devletin ilk vezîri olarak Buzgânî'yi zikretmektedir (a. g. e., S. 64 ve not: Nahcivânî, Ebu'l-Kasım'ın 436 (1044) da Tuğrul Bey'in vezîri olduğunu kaydediyor. Bu, Ebu'l-Kasım'ın ikinci vezâreti de olabilir.

üeyyidü'l-mülk, Ebu'l-feth Muzaffer Fahrü'l-mülk, Ebu Fazıl Esed Mecdü'l-mülk Kummî⁵⁵ Ebu'l-Mehasin Abdü'l-celil Dihistânî, Ebu Mansur Muhammed Hatirü'l-mülk Beybedî.

Mehmet Tapar devrinde (1105-1117): Nasrü'd-dîn Ebu'l-muhtas Sadü'l-mülk Abî (Anî), Ziyaü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk, Hatirü'l-mülk (*tekrar*) İmadü'd-dîn Ebu Mansur Rehîbü'd-devle.

Sancar devrinde (1117-1157): Nizâmü'l-mülk Şihabü'l-islâm Abdürrezzak, Şerefü'd-dîn Ebu Tahir Sâd b. Ali b. İsa Kummî, Nizâmü'd-dîn Muhammed b. Süleyman Togan bey Kaşgârî, Muinü'd-dîn Muhtassü'l-mülk, Nasrü'd-dîn Ebu'l-Kasım Mahmed Bû Teybe, Kıvamü'l-mülk Ebu'l-Kasım Enisâbâdî Dergezinî ve Nasirü'd-dîn Tahir b. Fahrü'l-mülk b. Nizâmü'l-mülk Tusî.

Sultan Süleyman Şah devrinde: Nizâmü'l-mülk Ali Kıvamü'd-dîn Hasan⁵⁶.

Büyük Selçuklu vezîrleri genel olarak İran asıllıdılar. Devletin ilk vezîri Ebu'l-Kasım Buzgânî'nin de, Gazneli Devleti'nde sâlâr rütbesinde bir ordu mensubu olmasına rağmen, İranlı olduğu tahmin edilebilir.

İran menşeli vezîrlerin bir kısmının ise, sadaret makamında adeta bir hanedan⁵⁷ tesis eden ünlü vezîr Nizâmü'l-mülk⁵⁸ ün soyundan

55 Mecdü'l-mülk'ü bazı kaynaklar vezîr, bazıları müstevfi olarak gösterirler. Abbas İkbâl onu vezîr, Lambton ise müstevfi olarak kabul etmiştir.

56 Nâsirü'd-dîn Tahir, Sultan Sancar Oğuzlar'a esir düşünce *Hemedan*'da tahta çıkan Süleyman Şah'a vezîr oldu. Fakat bu sırada öldü (1153). Süleyman Şah vezârete Nizâmü'l-mülk Ebu Ali Kıvamü'd-dîn Hasan'ı getirdi. Sancar'ın kurtuluşundan ölümüne kadar geçen yedi ay zarfında vezârete kimin getirildiği malum değildir (İkbâl, 276).

57 Nitekim Beyhâkî'de "Hanedan-ı Seyyid el-vüzerâ Nizâmü'l-mülk" kaydı vardır (S. 73).

58 Selçuklu devrinde ve hatta İslam tarihinde Nizâmü'l-mülk gibi bir vezîre ender tesadüf edilir. Bu vezîrin İslam âlemindeki prestiji yüksekti. İbnü'l-Esîr'de şu pasaj vardır: "470 yıl şevvalinde Nizâmü'l-mülk'ün Amidü'd-devle'deki kızı, doğduğu günü ölen çocuğundan sonra vefat etti. Her ikisi de Dârü'l-hilâfe'de defnedildiler. Kimse için böyle bir âdet yoktu. Kadının babasına hürmeten bu yapıldı. Vezîr Fahrü'd-devle ve kadının kocası olan oğlu Amidü'd-devle, taziye kabul etmek için Dârü'l-âmme'de üç gün oturdular

gelenler teşkil etmektedir. Bir *dihkân*⁵⁹ in oğlu⁶⁰ olan Nizâmü'l-mülk'den sonra oğulları İzzü'l-mülk, Müeyyidü'l-mülk, Fahrü'l-mülk ve Ziyâü'l-mülk⁶¹, kardeşinin oğlu Şıhabü'l-İslâm ve torunu Nasırü'd-dîn Tahir vezîrlük yapmışlardır.

Selçuklular'ın ilk ünlü vezîri Kündürî ise -Nizâmü'l-mülk gibi- bir *dihkân*'ın oğlu idi ve kendisi de *dihkân*'dı⁶². Vezîr Tâcü'l-mülk, ise "Şiraz'ın eski *hanedanı*"na mensubdur⁶³. Vezîr Muinü'd-dîn Muhtassü'l-mülk de Kâşân'da *dihkân*'dı ve pek çok mülke sahibdi⁶⁴.

Diğer vezîrlere gelince: Devletin ikinci vezîri Ebu'l-feth Râzî'nin daha evvel idarî görevlerde bulunduğunu göz önüne alırsak menşei İranî veya Arabdır⁶⁵. Aynı tahmini üçüncü ve dördüncü vezîrlere Mikâil ve Dihistânî için de yapabiliriz⁶⁶. Rebîbü'd-devle ise her halde arab menşelidir⁶⁷.

Son vezîrlerden Kıvâmü'l-mülk, *Dergezîn* şehrinden bir fellahın oğludur. O, "sudûr ve âyân"a mensubdur⁶⁸. Bu itibar ile

(Kâmil, X, 40).

Sıbt İbnü'l-Cevzî ise bu hususta şu satırlar vardır: "Nizâmü'l-mülk'ün kızı, Amîdü'd-devle'nin karısı öldü. Vezîr (Fahrü'd-devle) ve oğlu (Amîdü'd-devle) azâ'ya oturdular. Nizâmü'l-mülk'ün kızı Amuriye Kapısının'daki dârü'l-vezîr'e defnedildi. Şimdiye kadar etrafını sur çeviren bir yerde defin yapmak adeti câri değildi (S. 193).

Gene Sıbt İbnü'l-Cevzî'de bilahare vezîr olan Nizâmü'l-mülk'ün oğlu Müeyyidü'l-mülk'ün *Bağdad*'daki istikbali şu şekilde anlatılmaktadır: "Müeyyidü'l-mülk *Bağdad*'a geldi. Onu vezîr Fahrü'd-devle b. Cehîr ve oğlu Amîdü'd-devle bütün hadem, huccâb *Halbe'de* karşıladılar. Müeyyidü'l-mülk Beytü'nevbe'ye geldi; hizmet etti ve ayrıldı (S. 191-192).

59 Beyhakî, 73. İbn Hallikân, arab. met. 212; İng tec. 413. Nizâmü'lemülk'ün babası Nukan Dihkamî Ali b. İshak idi. Anlaşılacağı üzere servet sahibiydi ve idarî kodroda kariyer yapmıştı (İ. Kafesoğlu, İsl. Ans. *Nizâmü'l-mülk* madd.).

60 Subkî, III, 136. İbn Hallikân, arab. met. 212; ing. terc., 413.

61 Beyhâkî, 73.

62 Hüseyinî, arab. met., 23; türk. terc., 16. Abdü'l-gaffir Farisî, 88.

63 Nahcivânî, 281.

64 Kirmanî, 64. Akilî, 248.

65 Nahcivânî, 39.

66 Nahcivânî, 40-41.

67 Rebîbü'd-devle'nin babası, Abbasî Halifeleri Kaim ve Muktedî'ye vezîrlük yapmış ancak Sultan Melikşah'ın emri ile vezâretten uzaklaştırılmıştır (İkbal, 171).

68 Kirmanî, 74. Akilî, 255.

onun da tıpkı öncekiler gibi, aristokrat sınıfa⁶⁹ mensub ve toprak sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Selçuklu vezîrlerinden yalnız Togan Bey Kaşgari⁷⁰ Türk asıldır⁷¹.

Bu durumda Büyük Selçuklular'da da vezîrlik mansıbının dihkân olan İranlılar'ın tekelinde olduğu anlaşılır. Yirmi üç vezîrden ancak biri Türk'dür. Onun da ırkî durumundan dolayı tercih edilerek bu makama tâyin edildiklerini ileri sürecek delillere sahip değiliz.

B. SELÇUKLU VEZİRLERİNİN FORMASYONLARI

Büyük Selçuklu vezîrleri genel olarak, idare teşkilâtından yetişmişlerdir. Vezîrlerin daha önceki görevleri şöyleydi: Ebu'l-Kasım Buzgânî, Gazneliler devrinde *Nişâbur* reisliği ve Horasan âmilliğinde bulunmuş⁷² ve *Buzgân* şehri sâlâr'lığı yapmıştır⁷³.

Buzgânî, 1038 yılında *Gazneliler*'in düzensiz idaresinden "bıkınca" uzun zamandan beri kendisiyle mektuplaşmakta olan Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal'a, *Nişâbur*'da 3-4 bin kişilik bir kuvvetle iltihak etti. Sâlâr bir hafta sonra gelen Tuğrul Bey'i karşıladı ve itaatini arzetti. Bunu müteâkip Tuğrul Selçuklu fetihlerinden dolayı kurmağa ihtiyaç duyduğu hükümetin idaresini ona tevdi etti⁷⁴.

Tuğrul Bey'in selefi olan Gazneliler'in yolundan (Gazneliler'in, Sâ mânlılar'ın devlet adamlarını vazifelerinde ibka ettiğine yukarıda işaret etmiştik) ayrılmayarak, idare kadrosunda yetişmiş olan Buzgânî'yi tecrübesinden ötürü vezârete getirdiğine şüphe yoktur.

Ebu'l-Feth Râzî, *İsfahan* hâkimi Alâü'd-devle Kâkaveyh'in ve bilahare oğlu Ferâmuz'un vezîri iken elçilikle Selçuklular'a

69 *İran*'da aristokrat tabaka ile Dihkan'lar kastedilir. Bunların İran siyasi ve sosyal hayatındaki rolü için bk. Barthold, a. g. e., 76-79.

70 Bu vezîrin isminin okunuşu için bk. Köymen, *Selçuklu Devri Kaynakları*, I., 566. Not: 1.

71 Köymen, *İslâm Ansiklopedisi*, *Sencer* madd.

72 İkbâl, 40.

73 Bu şahsın vezîr olmadan önceki faaliyeti için bk. M. Köymen, *Büyük Selçuk İmparatorluğu'nun kuruluşu*, II, 102-104.

74 Bowen, 106-107 (Beyhâki'den).

geldiğinde Tuğrul Bey'in yaptığı teklifi kabul ederek Selçuklu Devleti vezîri olmuştur⁷⁵.

Vezîr Mikâil ise Reîsü'l-rüesâ'lık görevinde bulundu⁷⁶. Mikâil, Gazneliler devrinde köklü bir aileye mensubdu ve *Nişâbur* bölgesi âyanındandı. Babası ve kendisi Gazneli sarayında önemli görevlerde bulunmuşlardır. O, 1035 yılında Gazneliler'in *Nesâ*'da bulunan Tuğrul ve Çağrı beyler'e karşı yolladıkları ordunun kethühüdalık'ını yapmıştır. Ancak savaş sırasında bir filin üzerindeyken Selçuklular tarafından esir edilmiştir. Tuğrul Bey'in hizmetine girdiği yıl belli değildir. Bâherzî, onun devlet dairelerinde "Kâtib" olarak görev yaptığını ve *dîvân-ı resâil*'de çalıştığını kaydeder⁷⁷. Ebu Ahmed Dihistânî ise "rîbât-ı Kussar" da mali işler memuru idi⁷⁸.

Kündürî ise Tuğrul Bey'in kâtibliği⁷⁹ görevini yapmıştır. Sultan, *Nişâbur*'a geldiğinde meşhur İmam Muvaffak'dan kendisine arabçaya vakıf bir kâtib tavsiye etmesini istedi. İmam da Kündürî'yi tavsiye etti. Amîdü'l-mülk Kündürî daha sonra *divân*'a da dahil oldu, şâhib-i *divân-ı işraf*'lık yaptı⁸⁰. Hüseyinî'ye göre Kündürî'nin ilk görevi hâcib'lik dir⁸¹. Ancak hâcibler'in Türkler'den olduğu malum olduğuna göre bu husus şüphelidir.

Kündürî, "Sanat-ı inşâ ve fesahat ve fenn-i, istifâ ve siyakat"e vakıftı⁸².

Nizâmü'l-mülk bidayette babası ile beraber *Horasan* valisi Ebu'l-Fazl Sûrî'nin maiyetinde bulundu; bilahare *Horasan* İs-

75 Naheivânî, 260. Ebu'l-Feth Razî hak. da fazla bilgi için bk. İkbâl S. 38-39.

76 İkbâl, 40.

77 Bowen, 108.

78 İkbâl, 41.

79 Sultan kâtibliği en önemli görevlerden biridir. Sasanî hükümdarı Ardeşir (226-240) "Her hükümdarın vezîr, nedim, kâtib (*debir*) ve hâcib'ini iyi seçmesi gerekir. Çünkü sultanın selâmeti vezîr sayesinde mümkündür, nedim'i aklını gösterir, kâtib fazilet ve bilgisini isbat eder, hâcib'i ise siyasetinin delilidir" demiştir (Ravendî, farsç. met., 97; türkç. ter., 96).

80 Naheivânî, 42. İsfahânî; arab. met., 30; türk. terc., 30. Abdü'l-gafir Farisî, 88.

81 Hüseyinî, arab. met., 23; türk. terc., 16-17.

82 Hondmîr, *Düstûr*, 149.

fehşâlâr'ının hizmetine girdi⁸³. Daha sonra Çağrı Bey'in Belh Valisi Ali b. Şadan tarafından vilâyet işlerine memur edilmiş⁸⁴ ve oradan Çağrı Bey'in tavsiyesi ile "kâtib" olarak Alp Arslan'a intisab etmiş, melikliği sırasında Alp Arslan'ın vezîrlüğünü de yapmıştır⁸⁵.

Tâcü'l-mülk ise Melikşah devrinde "mülâzemet-i Sultan" dandı⁸⁶. Bu zat Melikşah'ın annesi Terken Hatun'un vezîrlüğü görevinde de bulunmuştu⁸⁷.

Vezir İzzü'l-mülk ise babası Nizamül-mülk'ün zamanında "emîr ve hâkim-i Hârezm" olarak görevliydi. O, Hârezm'in en yüksek mülkî ve askerî amiriydi⁸⁸.

Müeyyidü'l-mülk ise, vezîr olmadan evvel riyâset-i dîvân-ı inşâ ve tuğrâ gibi, vezirlikten sonra gelen en yüksek makamda bulunmuştur⁸⁹. Arapça ve Farsçaya vakıf, kılıç ve kalem sahibi bir vezirdi⁹⁰.

Fahrü'l-mülk, Melikşah'ın kardeşi ve vasal Suriye Selçuklu Devleti hükümdarı Tutuş'un vezirliğini yapmıştır. 1094 yılında Fahrü'l-mülk, Berkiyaruk'a hizmet için Horasan'dan İsfahan'a gelmiş, fakat Melik Mahmud'a bağlı emirlerden Kamaç'ın hücumuna uğruyarak Hemedan'a sığınmak zorunda kalmıştır. Tutuş, onu Berkiyaruk taraftarı olduğu için öldürmek istedi. Fakat emîr Yağısıyan'ın ricası ve halkın Nizâmü'l-mülk ailesine itibar etmesi sebebiyle öldürmedi. Bilahare onu vezîr yaptı⁹¹.

83 İsfahânî, arab. met., 56; türk. terc., 57. Kafesoğlu, İsl. Ans. *Nizâmü'l-mülk* mad.

84 Kafesoğlu, a. g. e. İkbâl, 37.

85 Hondmîr, *Düstûr*, 150-151. İbn Hallikan, arab. met., 212; İng. terc. 413. Kafesoğlu, İsl. Ans. *Selçuklular* madd.

86 Nahcivânî, 281.

87 İsfahânî, arab. met., 82; türk. terc., 84.

Tâcü'l-mülk ve onun Nizâmü'l-mülk aleyhindeki faaliyeti için bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 200 ve dv.

88 İkbâl, 107.

89 İsfahânî, arab. met., 61; türk. terc., 61.

90 İsfahânî, arab. met., 85; türk. terc., 86.

91 Sevim, Suriye Selçukluları, 119.

Mecdü'l-mülk ise Melikşah devrinde müstevfi, Berkiyaruk devrinde sultanın annesi Terken Hatun'un müşaviri ve yardımcısı (*müdebbir ve pişkâr*) olarak görevlendirilmiştir⁹².

Dihistânî ise Melikşah devrinde Irak âmîd'liği gibi yüksek bir makamdaydı⁹³.

Hatîrü'l-mülk, dîvân-ı istîfâ, dîvân-i inşâ ve divan-ı işrâf gibi önemli mevkilerin başında bulunmuştur⁹⁴.

Sadü'l-mülk, Melikşah devrinde sultanın saray ayanından idi⁹⁵. Mehmed Tapar'ın -saltanatından evvel- nâib'liğinde, kâtib-debîr'liğinde ve müdebbir-i umûr'luğunda bulundu⁹⁶. O, Mehmet Tapar sultan olunca, vezîr oldu⁹⁷.

Rebîbü'd-devle ise Abbasî Halifesi Mustazhir'in vezîrliğinden Mehmet Tapar tarafından Selçuklu vezâretine tâyin edilmiştir⁹⁸.

Şihâbü'l-islâm'ın kariyeri imamlıktır. Bu zat, Nişabur Şehri "Fukûhâ ve rüesâ-i dinî" sindendi⁹⁹. Kirmanî, ondan "zamanın imamlarının başı, namdâr ulemânın ileri geleni" (*kurûm-u eimme-i ruzigâr, fuhûl-u ulemâ-i nâmdâr*) olarak bahseder¹⁰⁰.

Şerefü'd-dîn Kumî, Merv âmilliği yapmış, daha sonra Sancar'ın annesi Terken Hatun'un vezîrliğinde (*kethüdâ ve nâib-i harem-i saray*) ve bilahare ârız-i leşker'lik mansıplarında bulunmuşdur¹⁰¹.

Menşei Türk olduğu için dikkati çeken Togan Bey, mesleği itibariyle de istisna teşkil eder. Togan Bey "*tâife-i tüccâr ve mütemevvilân-ı Türkistan*" dandır¹⁰². Bu vezîr, Selçuklular'ın serbest meslek erbâbından tek vezirdir. Bununla beraber Togan Bey

92 Râvendî, fars. met., 132; türk. terc., 138. İstifa divanı'nı Berkiyaruk devrinde işgal etti (*Düstûr*, 180).

93 İkbâl, 115.

94 Kirmanî, 55. Akilî, 232.

95 İkbâl, 156.

96 Kirmanî, 54. Akilî, 231.

97 Kirmanî ayn. yer; Akilî, ayn. yer; Hondmîr, *Düstûr*, 183.

98 İkbâl, 171.

99 İkbâl, 243.

100 Kirmanî, 58.

101 Kirmanî, 59-60. Akilî, 235. Hondmîr, *Düstûr*, 190.

102 Kirmanî, 61; Akilî, 236. Hondmîr, *Düstûr*, 191.

vezarete gelmeden evvel malî bir görevde de bulunmuştur. O, Sultan Sancar tarafından *Belh* vergilerini tesbit ile görevlendirilmiştir¹⁰³.

Müinü'd-dîn Muhtassü'l-mülk, Melikşah devrinde vezîr Nizâmü'l-mülk tarafından emirü'l-müerâ Kamac'ın nâibliğine tayin edilmiş, bu görevde bulunduğu sırada *Kaşan*, *Ebher*, *Zincan*, *Gence*'de birçok dârü's-şifâ ve medrese inşa ettirmiş, daha sonra hükümet teşkilâtına geçerek, dîvân-ı inşâ ve dîvân-ı istifâ mansıplarında bulunmuştur¹⁰⁴.

Nasrû'd-dîn Mervezî ulemâdan olup, fıkıh tahsil etmiştir. Bilhassa şâfiî fıkıhına vakıftı. Fenn-i istifâ ve siyâkat bilirdi.¹⁰⁵

O, Sancar devrinde "*müşrif-i matfak ve istabl-i sultan*"-lık görevinde bulunmuş, daha sonra saray teşkilâtından hükümete geçerek. işrâf-ı memâlik, müstevfi-i memâlik¹⁰⁶ ve reis-i dîvân-ı inşâ ve tuğrâlık yapmıştır¹⁰⁷. İsfahanî'de Mervezî için "*Bu zat fâzıl vezirlerin en mükemmelidir*" şeklinde bir kayıt vardır¹⁰⁸.

Kıvâmü'd-dîn Dergezinî, "çiftçi", yani geniş arazi sahibi bir dihkân olup¹⁰⁹, Sultan Mehmed Tapar'ın emirü'l-ümerâ'sı Ali Bâr'ın nâibliğinde bulundu¹¹⁰. O, Mehmet Tapar'ın hâciblerinden birinin nâibliğini de yapmış, sonra "Irak vezirliği" ne getirilmiştir¹¹¹.

Görülüyor ki, Selçuklu vezirlerinin çoğunluğu –en az on beşi– dîvânlardan ve idare teşkilâtından yetişerek, bu yüksek makama gelmişlerdir. Onlarda, Abbâsî vezirleri gibi, genel olarak kâtiblik görevinde bulunmuş, dîvân-ı-istifâ ve dîvân-ı inşâ'nın çeşitli kade-

103 Hondmîr, *Düstûr*, 191.

104 Kirmanî, 64-65. Akilî, 248-249. Hondmîr, *Düstûr*, 194. İsfahanî, arab. met., 97; türk. terc., 106.

105 Subkî, IV, 308.

106 Kirmanî, 69. Akilî, 252. Hondmîr, *Düstûr*, 199.

107 İkbâl, 258.

108 İsfahânî, arab. met., 268; türk. terc., 242.

109 İsfahânî, arab. met., 144; türk. terc., 136.

110 Kirmanî, 74. Akilî, 255.

111 Hondmîr, *Düstûr*, 204.

melerinde vazife alarak mâlî sahada ve diplomatik belgelerin hazırlanmasında ihtisas yapmışlardır.

Hükümet, eyâlet ve saray teşkilâtı kadrolarından vezârete tayin edilenler meyanında, ordu, ilmiye sınıfı ve serbest meslek erbabından da birer veya ikişer vezîr vardır. Ancak onların tâyinleri –biraz aşağıda göreceğimiz gibi– mensub oldukları sınıfların devlet yönetiminde ağırlıklarını hissetmelerinden değil, tesadüfî olaylar sonucunda oluyordu¹¹².

112 Abbâsî Devleti'nin vezîrlerinin ekserisi de İranî menşelidirler. Ebu Eyyûb "el-Hürî" İran'dan gelmiştir. Bermekîler, *Baktrian*; Benu Cerrah, *Horasan*; İbnü'l-Zeyyât, *Gilan*; İbn Yezdâd, *Merv*'den gelmişlerdir. Keza Fazl b. Sehl ve İsmail b. Bülbül'de İran menşelidirler, Diğer bazıları -Hakanîler gibi- Türktürler. Ebu Ubeydullah Muaviye ve Ahmed b. Ebu Halid ise *Suriye*'den gelmişlerdir. Bu son vezîrler önce Emevîler'e hizmet, bilahare Abbasîler'e intisab etmişlerdir.

Bütün bu vezîrlerin yabancı menşeli olmaları bu yüksek memuriyete gelmelerine engel olmamıştır. Zira ekserisinin aileleri uzun zamandan beri *Irak*'da idi ve buldukları muhite intibak etmişlerdi. Bunlar *Basra* gibi kozmopolit veya El-Anbar, Gargaraya ve Dayr Kumma gibi daha az önemli şehirlerde yerleşmişlerdi.

Abbâsî vezîrleri, idare teşkilâtı kadrolarından yetişen ve ihtisas yapan küttâb sınıfına mensubtular. Abbâsî tarihini kaleme alan vakanüvistler, vezîrlerin herşeyden evvel, merkezî veya eyâlet idaresinin ihtisası müselleme kâtiblerinden seçtiklerini, ısrarla belirtmişlerdir. "Vezîr" titrini aldığından şüphe edilmeyen Ebu Eyyûb'dan metinlerde "müminlerin emrînin kâtibi" olarak bahsedilmektedir. Ebu Eyyûb'un halefleri de "vezîr ve kâtib" olarak tavsif edilmişlerdir. Halife Muktedir, bu görevi daima meslekden kâtib olanlara tevcih etmiştir. Bununla beraber, Abbâsîler'in bilhassa ilk devirlerinde vezâret görevi sadece büyük kâtiblere verilmemiştir. Halife Mansur devrinde bir hâcib olan Râbî, vezâret makamına tâyin edilmişti. Daha Sonra oğlu Fazl da vezîr oldu. Keza, halifenin mahrem-i esrarı olan Yakub b. Davud da vezîr olmuştur. Bu zat vezîr olmadan önce herhangi bir resmî görevde bulunmamıştı. İdare kadrosunda önemli bir mevki işgal etmemiş olan vezîr İbn Zeyyad da saray erkânındandı. Vezîr Hâmid b. Abbâs'ın esas mesleği çiftçilikti.

Kâtiblikten gelmeyen bu vezîrler idarî kaide ve usulleri bilmedikleri ve müktesebat itibariyle yetersiz oldukları için görevlerinde başarı kazanamamışlardır. Gerçekten Abbâsîler'in en ünlü vezîrleri kâtiblik görevini mükemmelen icra etmiş olanlardandı. Ebu Ubeydullah, Yahya Bermekî, Ubeydullah b. Süleyman gibi vezîrler, kâtiblikten evvel şehzâdelerin veya vâlilerin nezdinde bulunmuşlardı. İbnü'l-Furat, Ali b. İsa, İbn Mukla gibi vezîrler ise payitaht divânlarından yetişmişlerdir. Bu şahsiyetler için mütalâada bulunan yazarların kabul ettikleri gibi, vezîrlerde ya meşhur maliyecilerden olan Halid b. Bermek, Ebu Eyyub, Ebu Ubeydullah ve Fazl b. Mervan'ınki gibi malî konularda ihtisas veya bilhassa Memun'un kâtibleri gibi, halife tarafından çeşitli konularda talep edilen mektupları büyük bir vukufla kaleme alıp bu sahada hüner göstermeye vesile olan kâtab sanatındaki kabiliyet gibi vasıflar aranmaktadır.

Abbasîler'de zamanla vezârete, kâtiblerin oğullarını (*evlâd-ı kuttâb*) getirmek adeti yerleşti. Böylece vezîr hanedanları, büyük küttâb aileleri'nden neşet etmeye başladı. Mesela Bermekîler vezîrlük mansıbını kendilerine temin etmekle kalmadılar, Halife Reşid'e

C. SELÇUKLU VEZİRLERİNİN TAYİNLERİNDE GÖZÖNÜNDE BULUNDURULAN ESASLAR

Herhangi bir şahsiyetin sultan tarafından Selçuklu vezâretine getirilmesinde –gördüğümüz gibi– menşei ve formasyonu rol oynuyordu. Selçuklu sultanları, İranlılar'ı vezâret tâyin etmekle ortaçağ

kadar vezirlerin küttâb'dan olmasını sağladılar. Hicri III. yüzyılda Ahmed b. Yusuf, İbn Ebî Halid, Amr b. Mas'ada, Ubeydullah b. Yahya gibi "evlâd-ı küttâb"ı müteakib; mutfak yardımcısı Fazl b. Mervan, tâcir İbnü'z-Zeyyâd'ın oğlu veya hristiyan Said b. Mehled gibi çeşitli meslek ve dinden kimseler vezîr oldular. Aradan çok zaman geçmeden gene küttâb ailelerinin oğulları vezâret makamına getirildiler. Süleyman'dan Mahmud'a kadar beş vezîrle Benü Vehb, gene beşer vezîrle Benü Cerrah ve Benü Mehled, üç vezîrle Hakanî, ikişer vezîrle Benü'l-Furat ve Hasibî aileleri. Halifeler, babaları vezîr olan önemli mevkiilerde ve sorumlu görevlerde bulunan "vezîr oğullarını" tercih ediyorlardı. Bu durumda "vezîr oğulları" bir kast teşkil etmişlerdir. Bu devirde vezirlerde devlet işlerini yürütmek ve orduyu idare etmek gibi evsaf aranmıyordu. Artık Yakub b. Davud gibi hükümdarın sırdaşlığından başka bir meziyeti olmayanların vezarete getirilmesi devri geçmişti.

Merkezî idare mekanizmasının detaylı olarak tetkiki, kâtiblerin meşgul oldukları meselelerin tenevvüünü ve çokluğunu gösterir. Abbâsîler'de beş kategori memuriyet vardır: Mabeyincilik, arazi işleri, ordu meseleleri, polis ve adaletle müteallik memuriyetler. İyi yetişmek isteyen bir kâtib bu beş branşdan herhangi biri ile iktfa etmiyordu. Kâtibler, üslubu güzel ve zarif bir yazı tarzı olan, araziye ölçmesini bilen ve kıymet takdiri yapan, hukukî konularda bilgili, vergi koymasını ve kaldırmasını, ordunun idaresine müteallik kaideleri bilen, icabında hâkimlik yapabilecek ve zecrî kanunları uygulayacak bilgi ve tecrübeyle sahib kimselerdi.

Herhangi bir kâtib, bu dallardan birinde diğerlerine nazaran zayıf olabiliyordu. Ancak kâtiblikten vezîrlığe tâyin edilenlerin hukuk ilmini iyi bilmesi gerekiyordu. Gerçekten, vezirlerin bazıları eser sahibiydiler. Mesela Yakub b. Davud fıkıhdaki bilgisinin derinliği ile tanınıyordu. Cafer b. Yahya da her çeşit suistimali hata yapmadan önlemek ve halletmek ile tanınmıştı. Vezirlerin çoğu mali konularda da eserler yazmışlardır. Vezirler, zamanla idarî sorumluluklarının artması ile daha ciddi ve esaslı bir islâmî kültüre sahib oldular. Muhammed b. Davud ve Ali b. İsa dinî ilimlere vakıftılar. III. yüzyılın vezirleri Kur'an ve ahkâmın tatbikçisi olarak geniş dinî bilgiler ile mücehhezdiler.

Bağdad ve civarına yerleşmiş olan mevâlî vezîr ailelerinin bazıları nesturî kültürü'nün nüfuzunda kalmışlardı; bazıları da zerdüştd idiler. Fazl b. Sehl ve Bermekiler ise aslen Budist idiler. Benü Vehb ailesinin bir kısmı –bilhassa kadınlar– hristiyan dinini muhafaza etmişlerdi. Ancak vezîrlik makamına gelmek için müslüman olmak şartı vardı. Küçük memurlar için bu şart ta aranmıyordu.

Abbâsîler'in hüküm sürdükleri ilk iki asırda vezirlerin islâm dininden olması prensibine sıkı sıkıya riayet edildi. Ancak *Halife Muktefi* ve Halife Kahir devirlerinde gayrı müslimlere de devlet işlerinin idaresi tevdi edilmeğe başlandı. Bununla beraber vezâret makamı resmen müslüman asıllı bir görevli işgal ediyordu. Fakat, o sadece vezîr titrini taşıyor ve merasimlere katılıyordu.

Abbâsî vezirlerinin ekseriyeti görevlerine atanmadan önce ihtidâ etmişlerdir. İcraatları

İslâm Devletleri'ndeki ananeyi devam ettirdiler. Gene Selçuklu sultanları idare kadrosundan yetişen ve tecrübe kazanan memurları vezîr nesbetmekle seleflerinin takibettikleri usulleri bozmamış oldular. Bunlara ilâveten onlar geniş serveti olan ve bilhassa dihkanlık yapan –böylece başta vezâret olmak üzere bâzan memuriyetlerin para ile temin edildiği bir devirde– kendilerine hediye ve para takdim edebilecek olan şahsiyetleri vezîr intihab ettiler.

Nihayet, vezârete tâyin de psikolojik bir faktörde rol oynuyordu. Sultanlar kendilerine bağlı olan, ubudiyetlerinden şüphe etmedikleri kimseleri vezîrlığe getiriyorlardı. Bu husus başta vezâret olmak üzere bütün mansıblara, yeni sahibinin tâyin sebebi olarak fermanlarda bilhassa tasrih ediliyordu¹¹³.

Vezâret makamına göz dikenler ise vezîr olabilmek veya olduktan sonra tutunabilmek için entrika çevirmek zorundaydılar. Devletin bu en yüksek makamına, pek çok kimse talip oluyor, “post kav-

yetiştikleri ortamın ve formasyonların tesiri altındaydılar. Bu itibarla onlar neş'et ettikleri ortamdan sadır olan sempatilerini bazen gizli, bazen aleni olarak ortaya çıkarmışlardır.

Abbâsî vezîrleri genel olarak islâm-arab medeniyetinin temsilcileridirler. Buna ilâveten helenistik ve iranî kültürün tesirleri de vardır. Bazıları iranîliğin müdafii olmuşlardır. Bazıları da yabancı âdetleri yayan kıymetli eserler meydana getirmişlerdir.

Bütün bunlara rağmen, vezîrlere menşeleri ne olursa olsun nihayet arab devlet adamı olduklarından; arablığı, arab dilini hiçbir zaman küçümsememişler, ihmal etmemişler ve kendilerini sağlam müslüman ve halifenin sadık bendesi telâkki etmişlerdi (D. Sourdel, *Le Vîzirat Abbaside*, II, S. 565 ve dv.).

Gazneliler Devleti vezîrlerinde heyeti umumiyesi iranlıydılar. Sultan Mahmud'un ilk vezîri Ebu'l-Abbas İsfarainî, *Horasanlı*'dır. O da Abbâsî vezîrleri gibi kâtiplikten yetişmiştir. Nisbesinden anlaşıldığına göre Sultan Mesud'un ikinci vezîri Ahmed b. Şirazî de İran menşelidir. O daha evvel Hârezmşah Altuntaş'ın kethüdalığını yapmıştır (C. E. Bosworth, *The Ghaznavids*, S. 57-61).

113 Gazneli Devleti vezîrleri, vezâreti kabul ederlerken Sultanlar ile ne şartlar altında vazife göreceklarını tesbit eden bir kontrat (*muvaada*) yapıyorlardı. Sultan Mesud'un vezîri Ahmed b. Abdü's-samet'in saray ümerâsi ve gulâmları ile, emirü'l-ümerâ ve diğer kumandanlar ile olan münasebetleri, sultan ve vezîr de birer şifreli kopyesi olan mukavele ile düzenlenmişti. Ayrıca vezîr ordu erkânının ve askerlerin maaşlarının tesbitinde de sahibi selâhiyetti. Gene vezîr, ârız'ın tayin ve azlinde de yetkiliydi. Sultan Mesud'un vezîrlerinden Me y m e n d i de bir mukavele yaptıktan sonra vezârete geçmiştir.

Bu nev'i muvaaza'lar vezîr görevine devam ederken kendisine tevdi edilen herhangi bir vazife dolayısıyla de yapılabiliyordu. Meselâ 1040 yılında Sultan Mesud, oğlu Mevdud'a ve vezîr Ahmed d. Abdü's-samed'e *Belh* ve *Toharistan*'a ordu ile beraber gitmelerini emretti. Fakat vezîr ne şartlar altında vazife göreceğini kesin olarak belirten bir muvaaza yapmadan sefere gitmedi (Bosworth, 62).

gaları” cereyan ediyor, bunlar kanlı olaylarla sonuçlanıyordu. Meselâ, Nizâmü'l-mülk'ün Kündürî'nin katlinde, Tâcü'l-mülk'ün de Nizâmü'l-mülk'ün öldürülmesinde rol oynadıkları bilinmektedir¹¹⁴.

Büyük Selçuklu vezîrlerinin üçte birini Nizâmü'l-mülk'ün oğulları, torunları ve yeğenleri teşkil etmektedir. Bu durumda vezârete gelebilmek için Nizâmü'l-mülk'ün soyundan olmak gibi özel bir şartın varlığından bahsedilebilir. Nitekim kaynaklarımızda sultanların Nizâmü'l-mülk'ün hatırasına hürmeten oğullarını vezârete tayin ettiklerine dair örnekler vardır. İsfahânî, Sultan Berkiyaruk'un Nizâmü'l-mülk'ün oğullarından birini vezârete getirmekle devlet işlerinin yoluna gireceğini zannettiğini yazar. Bu telâkkinin neticesinde İzzü'l-mülk vezîr tâyin edildi. Halbuki bu zat içkiye mübtelâ, âcız ve tenbeldi¹¹⁵. Kirmânî ve Akilî de İzzü'l-mülk'ü, “*ayyaş ve tedbir-i umûrdan gafil*” olarak vasıflandırıyorlar¹¹⁶. Onun halefi ve kardeşi Müeyyidü'l-mülk ise, kaynaklarımızda, makamı dolduran, muktedir, kültürlü ve sahib-i kemâl olarak tavsif edilmektedir¹¹⁷. Müeyyidü'l-mülk'ten sonra vezîr olan kardeşi Fahrü'l-mülk ise, İsfahânî'ye göre, iktidar ve faziletten mahrumdu¹¹⁸.

Fahrü'l-mülk, Sultan Berkiyaruk'a hediye olarak atlas otağlar, kıymetli çadır ve silâhlar, kıymetli taşlar, süslü eyer ve koşum takımları, arab atları, pek çok harb malzemesi ve para takdim etmiş, “*vezîrlik almıştır*”¹¹⁹. İsfahânî, Ziyâü'l-mülk için ise, “*Şüphe yok ki bu vezîr nesebi sayesinde tâyin edildi*” şeklinde yazmaktadır¹²⁰. Nitekim, İbnü l-Esîr de İsfahânî'yi teyid eden malûmat vermekte, Sultan Mehmed Tapar'ın vezîr Sadü'l-mülk'ü tevkif ettirdikten sonra vezîrliğe getirilecek kimse hakkında meşverette bulunduğunu, ortaya atılan isimleri kabul etmeyerek, “*Benim ecdadım Nizâmü'l-mülk'e bereket yağdırdılar; onun*

114 İbn Hallikân, arab. met., 213; ing. ter., 415.

115 İsfahânî, arab. met., 83; türk. terc., 84. Hondmîr, *Düstûr*, 178.

116 Kirmânî, 52. Akilî, 216

117 İsfahânî, arab. met., 85; türk. terc., 86. Kirmanî, 52. Akilî, 218.

118 İsfahânî, arab. met., 86; türk. terc., 87. Akilî ise Fahrü'l-mülk için “tedbirli ve dâna” diyor (S. 218).

119 Reşîdü'd-dîn, 59. Râvendî, fars. met., 143; türk. terc., 140. İbnü'l-Esîr, X, 172-173.

120 İsfahânî, arab. met., 40; türk. terç., 38.

üzerinde büyük hakları vardır. Evlâtları da nimetimizle perverde olmuşlardır. Onlardan ayrılmamız uygun düşmez" dediğini ve Ziyâü'l-mülk'ü vezârete getirdiğini yazmaktadır. Halbuki Ziyâü'l-mülk o sırada saraya, ikamet etmekte olduğu *Hemedan* şehri reisini şikâyet etmek için gelmişti¹²¹.

Nizâmü'l-mülk'ün kardeşinin oğlu ulemâdan Şehâbü'l-islâm'ın tâyininde de, nesebinin rol oynadığı düşünülebilir. Bu vezîr devrin telâkkisine aykırı olarak, Sultân'ın huzurunda şarab içmek gibi uygunsuz hareketler yapıyor, halka da su-i muamele de bulunuyordu¹²². Onun bu nevî aşırı ve nâhoş hareketleri "Nizâmü'l-mülk'ün soyuna mensub olma kompleksi"nin etkisi ile yapması muhtemeldir.

Diğer vezîrlere gelince: İlk vezîr Gazneli Buzgâni'nin devletin kuruluş safhasında Selçuklular'a yardım etmiş olduğundan dolayı bu makama getirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Ebu'l-feth Râzî de liyakatinin Tuğrul Bey tarafından takdir edilmesi üzerine vezîrlığe tâyin edilmiştir¹²³.

Kaynaklarımızın âkil ve fazıl olarak tavsif ettikleri, Türkçeye de vâkıf olan Kündürî'nin, Tuğrul Bey tarafından bu meziyetlerinden dolayı vezîr tâyin edildiği anlaşılmaktadır.

Vezîr Tâcü'l-mülk Ebu'l-Ganâim de girift entrikalar sonucunda vezârete geldi. Tâcü'l-mülk bir müddet Serheng Sâvtekin'in yanında bulunduktan sonra onun delâletiyle Melikşah'ın hizmetine girmiştir. Daha sonra da Melikşah'ın annesi Terken Hatun'un vezîrlğine tâyin edilen Tacü'l-mülk, Nizâmü'l-mülk'ün aleyhinde sinsi bir faaliyete girişti. O, büyük divân âzalarından bazısını kendi safına çekti.

Tâcü'l-mülk 1088 (481) de Terken'in oğlu Ebû Şücâ Ahmed'in ölümü üzerine velîhadlık için gene Terken'in oğlu Mahmud'u destekledi. Berkiyaruk'u destekleyen Nizâmü'l-mülk'e karşı

121 İbnü'l-Esîr, X. 164-165.

122 Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, II. Ankara, 1954. S. 70. Vezâreti parlak geçmeyen bu vezîr çok mağrurdu. Sâve savaşından sonra mağlub olan Sultan Mahmud tarafıyla müzakereler yaptı. Bu arada sert hareketler yapmış ileri gelenlere ve halka tahakkümünde bulunduğu için *Irak'ta* nefret uyandırmışdır (aynı yer, not: 3).

123 Nahcivanî, 260.

çıkarmak suretiyle Terken ile sıkı bir iş birliği kurdu. Tâc ü'l-mülk ve Terken, Nizâmü'l-mülk'ü Melikşah'ın gözünden düşürmek için, vezîrin ölüm tarihi olan 1092 ye kadar sistematik bir şekilde çalışmışlardır¹²⁴.

Menşei Türk olan ve ticaret ile işgal eden Togan Bey ise, Türkçe bildiği ve bu suretle "*Sultan'ın (Sancar'ın) mizacına tasarruf ettiği için*" vezârete getirildi¹²⁵. *Togan Bey'in "rüşvet yolu ile dünya mallarını sarfetmesi"* de onun vezâret makamına geçmesini kolaylaştırdı. O, Sultan Sancar tarafından *Belh* vergilerinin tesbiti görevini yaparken Sultan'ın mutemed emirlerinden *Kamac'ın* teveccühünü kazanmıştır. Vezâret makamı boşalınca, emir *Kamac*, görünüşe göre, Togan Bey'den aldığı 1.000.000 dinarı Sultan'a takdim ederek onun vezârete gelmesini sağladı¹²⁶.

Diğer taraftan Selçuklu vezîrleri, binbir zorluğu yenerek yerleştikleri mevkilerini muhafaza etmek için siyasî rakiplerine karşı uyanık olmak zorundaydılar. Meselâ *Amîdü'l-mülk Kündürî* entrikalar çevirmiştir¹²⁷.

124 Kafesoğlu, 200.

125 Akîlî, 236.

126 Hondmîr, *Düstûr*, 191.

127 *Kündürî*, *Nişâbur* şafiileri reisi Ebû Sehl b. Muvaffak'ın vezârete getirilmesi mevzu bahis olunca başta bu zat olmak üzere bütün Eş'arîler aleyhine harekete geçti. Gayesi Ebû Sehl ve eşâire'yi sultan nezninde itibardan düşürmek, mutezile'ye hücumlarını artıran Ebû Hasan Şirâzî'den intikam almaktır. *Kündürî*, Tuğrul Bey'in pazartesi ve perşembe günleri oruç tutan mutekid bir Sunnî ve Hanefî olmasından istifade etti. O, Sultandan bid'at sahiblerine karşı minberlerde lânet edilmesi şeklinde bir emir çıkarttırmağa muvaffak oldu. Vezîr, Mutezili olan bazı Hanefîlerin de desteğini temin ederek, bunların Şafîî mezhebi ve umumiyetle Eş'arîler aleyhinde bulunmalarını temin etti. Bütün Şafîîler vaaz, tedaris ve hitabet gibi dinî vazifeler icrasından menedildiler. Bu suretle Tuğrul Bey'in emri suistimal edilmiş ve bilhassa ser mezheb Ebû'l-Hasan El-Eş'arî ve bilumum ehl-i sünnete resmen ve alenen minberlerde seb edilmeğe başlanmıştır. Bu durum karşısında Ebû Sehl, *Rey'de* bulunan Tuğrul Bey'i görmek istemiş, fakat vezîr *Amîdü'l-mülk mâni* olmuştur.

Bu sırada Sultan, Fıratî, Kuşeyrî, Ebu'l-meâlî ve Ebû Sehl'in tevkif ve nefyedilmeleri emrini verdi. Bu husustaki emirname halka okundu. Bunu üzerine *Nişâbur'da* galeyana gelen ayak takımından bazı kimseler Kuşeyrî ve Fıratî'yi yakaladılar, hakaret ederek şehrin eski kalesine hapsedtiler. Ebû Sehl şehrin dışında olduğu için kurtuldu. Ebu'l-Meâlî ise *Kirman* yolu ile *Hicaz'a* kaçtı. Bir ay sonra o zamana kadar *Bâherz'de* bulunan Ebû Sehl Muvaffak, taraftarlarıyla beraber *Nişâbur* önüne geldi ve vâli'den arkadaşlarının tahliyesini istedi; kendisinden hapsedileceği şeklindeki cevap üzerine şehre girmeğe karar verdi. Bu sırada vâli de müsademeye hazırlanmıştı. Ebû Sehl gece olunca şehrin kapısının yanında

II

BÜYÜK SELÇUKLU VEZİRLERİNİN
GÖREV VE YETKİLERİ

Vezir, Büyük Selçuklu Devleti sultanının fermanı üzerine göreve başlar¹²⁸. Vezîr, icraî, teşriî ve kazaî yetkileri kayıtsız şartsız elinde

kendisine ait köye yürüdü, buradan ani bir hareketle şehre girdi. Maiyetindekiler nekkare sesleriyle muvaffakiyetlerini ilân ettiler. Sabah olunca şehrin ileri gelenlerinden bazıları vâliye müracaat ile Fıratî ve Kuşeyrî'nin serbest bırakılmasını istediler. Vâli kabul etmedi; askerleriyle beraber Ebu Sehl'in bulunduğu mahalle hucum etti. Vuku bulan sokak savaşında Ebu Sehl'in taraftarları galib geldiler. Bu sırada halk da iki mahpusu kaleden çıkarıp, Ebû Sehl'in nezdine getirdiler. Ebû Sehl ideal arkadaşlarını kurtarmasına rağmen, başarısının geçici olduğunu idrâk etti ve Sultan'a dahalet etmeğe karar verdi. Olan-bitene muttali olan Tuğrul Bey ise, Ebû Sehl'in tevkif edilmesini emretmiş idi. Ebû Sehl haps ve malları müsadere edildi. Bir müddet sonra kurtulup, *Hicaz*'a gitti.

Vezîr Kündürî'nin sebebiyet verdiği bu olaylar *Horasan, Irak, Suriye* ve *Hicaz* gibi ülkelerde karışıklıklar çıkmasına ve Eş'arî olan ehl-i sünnete mensup ulemâ ve imamların takibattan kurtulmak için ikamet ettikleri şehirleri terketmeğe mecbur bırakılmalarıyla sonuçlandı. *Hicaz*'a dörtyüz kadar Şâfiî ve Hanefî kadısı iltica etmiş idi. Amîdü'l-mülk'ün şiddet politikası 1063 yılında Tuğrul Bey'in vefatı ve Alp Arslan'ın tahta culusuna kadar devam etmiştir. Kündürî'nin halefi Nizâmü'l-mülk Şâfiîler aleyhindeki faaliyeti durdurmuştur (M. Şerefeddin, *Mezâhib*, 101-106 (İbnül-Esir'den)

Görülüyor ki, vezîr Amîdü'l-mülk Kündürî hem mevkiini muhafaza için, hem de taasubu sebebiyle Tuğrul Bey'e tesir etmiştir. Olayın diğer bir yönü de vezîrin Şâfiîlere karşı olan mücadelesini halka intikal ettirmesi, onları da tahrik ederek, mezheb ihtilâfını körüklemiş olmasıdır.

Burada vezîrlerin siyâsî rakiblerini ekarte etmek için çevirdikleri entrikalardan yalnız birini zikretmekle iktifa ediyoruz. Selçuklu tarihinde başta Nizâmü'l-mülk ve Dergezî'nî'nin kahramanı oldukları, buna benzer pek çok hâdise vukubulmuştur (Meselâ Nizâmü'l-mülk'ün rakiblerinin faaliyeti hak. bk. Makdisî, 134-140

Büyük Selçuklular'ın ve -bu arada- Nizâmü'l-mülk'ün dinî politikaları hakkında bk. H. Laoust, *Les Schismes dans L'İslâm*, Pâris, 1965. s. 189 ve dv.

128 Abbasî Halifesi tarafından tâyin edilen yeni vezîre unvan tevcihi özel bir merasimle yapıyordu. Bu merâsimde vezîre, hil'at-ı vezâret veriliyordu. Mansıb tevcihi merasimine dâir ilk misâl Mansur devrine aittir: Halife merasimden bir gün evvel Rabî'ye sarayda kendisini takdime vesile olacak olan resmî elbisesini giydirmişti. Bilahare huzuruna kabul sırasında halife onu bir minder üzerine oturtmakla onore etti. Ancak, vezîre faik olan iki şehzadenin minderlerinin üstü açık olmasına mukabil vezîrin minderi bir halı ile örtülmüştü. Bu da onun şehzadelere nazaran dûn bir mevkide olduğuna işarettir. Halife, Rabî'ye şu sözleri söyledi: "*Sana vezâreti ve arz'ı tevcih ettim*". Ancak daha sonraki yıllarda vezâretin bu şekilde tevcihi usulüne riayet edilmemiştir. Yakub b. Davud "Allahın nezdinde Halifenin kardeşi ve vezîri" olarak ilân edilmiştir. Fakat merasimin şekli hakkında bilgimiz yok-

bulunduran hükümdarın vekili sıfatı ile devletin bütün işlerini sevk ve idare eden en yüksek memurdur¹²⁹. Vezîr, hükümdarın vekili olarak muayyen konularda ferman çıkarabilir. O icraatından dolayı yalnız Sultan'a karşı sorumludur¹³⁰. Sultan'ın emriyle icraatının hesabını vermek üzere mahkemeye sevkedilebilir.

Vezîr, merasimlerde yabancı hükümdarlar ve vasal hükümdar veya elçileri ile olan ilişkilerde, mezâlim divanı'nda (dünyevî mahkeme celselerinde) gene hükümdarın vekili olarak görevini ifa eder. O, raiyetin refahından sorumludur. Ülke dahilinde huzur ve nizamın kurulması için çalışır. Devlet işlerini "kalem" ile yürütür. Melikler ve kumandanlar da dahil olmak üzere devlet ricâli, bütün idarî organlar ve memurlar onun emri altındadırlar¹³¹.

Vezîr, her hangi bir vazife ile görevlendirildiği zamanlar dışında hükümdarın nezdinde bulunur, seyahatlerinde ona refakat eder ve seferlerine katılır. O, bizzat ordu gönderebilir veya ordu sevk ve idare edebilir. Vezîr, diğer devlet erkânı gibi şahsına bağlı askerî birliklere sahiptir. Vezîr'in makamının kudretini temsil eden bu birliklerin sayısı çok olabilir¹³².

Yaptığımız bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Selçuklu vezîri, Sultan'ın müsaadesi ile ve onun nezareti altında bütün idarî işleri

tur. H. 291 de Abbas b. Hasan'a yapılan mansıb tevcihi merâsimi hakkında ise malûmata sahibiz. Protokle dahil bütün zevatın katıldığı merâsimde Abbas'ın üzerinde siyah bir elbise (*savad*) bulunuyordu. O, merasim elbisesini daha evvel hazırlayıp geldiği için tenkid edildi. Bununla beraber Halife ekseriya vezârete tâyin edeceği şahsiyeti bir gün evvelden haberdar ediyor ve ertesi gün yapılacak toplantıda kendisini takdim etmesini hatırlatmakla iktifa ediyordu. Bu vesileyle ona, mühür'ünü veriyordu. Halife tarafından kendisine vezâret mansibi tevcih edilen vezîr yer öpüyor ve hil'at giyiyordu. O, daha sonra saray büyükleri, ordu erkânı, hâdimler ve kâtiblerden mürekkep bir kortej tarafından konağına veya darü'l-vezâre'ye uğurluyordu. Vezîr merâsime bir merâsim atı (*sihri*) na binmiş olarak iştirak ediyordu (Sourdel, 674-676).

129 Köprülü, ad. ger. e., 280. Diğer taraftan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ünlü vezîri Nizâmü'l-mülk "*Siyâsetname*" adlı eserinde, Sultanın ve ülkesinin iyilik ve kötülüğünün vezîre bağlı olduğunu, eğer vezîrin icraatı müsbet olursa memleketin mamur, reayânın hoşnut ve Sultanın kalbinin rahat, menfi olursa bunların zıddı durumların olacağını yazmak suretiyle vezâret müessesinin önemini belirtmiştir (Fasıl: IV).

130 Horst, 25; Köymen, 325. *Ahkâmı selâtin-i mâzi*, Belge No: 29. Almanca terc. Horst s. 104. Belge D. 4.

131 Horst, 26; Köymen, 319.

132 Horst, 27; Köymen, 320.

bağımsız olarak ifa edebilmektedir. Bu itibarla vezîr-islâm hukuku noktayı nazarından-“vezâret-i tefviz”i¹³³ hâizdir¹³⁴.

133 Başta Mâverdi, olmak üzere bazı İslâm hukukçularına göre vezâret, vezâret-i tefviz ve vezâret-i tenfiz şeklinde iki nevidir. Vezâret-i tefviz, Halifenin müsadeseyle ve onun denetimi altında bütün hükümet işlerini müstakil olarak yapmağa mezuniyet ifade eder. Yalnız halifenin istifasına, velihad nasbına ve halife tarafından tâyin edilmiş memurların azline yetkisi yoktur. Vezâret-i tenfiz'in ise Halifenin emirlerini yerine getirmekten başka yetkisi yoktur. Bu itibarla tefviz bir tane olabilir. Halbuki, çeşitli işler vezîr-i tenfiz tâyin edilebilir. Bu izahattan, Selçuklulardaki vezîrlerin vezâret-i tefviz'i hâiz oldukları anlaşılır (F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar*, THİTM, I, S. 189-190).

134 Abbâsî vezîrlerinin idare teşkilâtının başı olarak üç çeşit görevi vardır : 1- Malî meselelerde kanun hükümlerinin tatbiki. 2- Kanunî sahada gözden kaçan teknik meselelerin halli. 3- Kanuna istinaden Halifenin arzularını tatbik mevkiine koymak. Bununla beraber Abbâsî vezîrinin büyüklüğü ve sorumluluğu bütün bu işlerin uhdesinde olmasından çok, bir islâm devletinde Muhammed'in halifesi olan devlet başkanının vekili olmasından ileri gelmektedir. Esasen Abbâsî Halifesi'nin de bütün hükümler haklarının temelini, doğrudan doğruya peygamberin temsilcisi olması teşkil ediyordu (Sourdel, 615-616).

Devlet dairelerindeki muamelâtı doğrudan doğruya icra etmek ile mükellef olmamakla beraber herbirinden sorumlu olan Abbâsî vezîri câri işlemleri Halifeye arz etmek, resmî devâire vâki müracaatlardan başhalarını Halifeye intikal ettirmek, hükümdarın fermanlarını tanzim etmek ve bunları, saraydaki makamlar vasıtasıyla ilgili mercilere iletme ile görevlidir. Vezîr, mahkemelerin hükme bağladığı davalardan saraya intikal ettirilen kararların doğru olup olmadığını da kontrol eder. Önemli belgelerde vezîrin alâmetini koyması usulendir. Vezîrinkine ilâveten divân sahipleri de alâmetlerini koyuyorlardı (S. 605-606).

Hazırlanan belgelerin Halifenin emrine uygun olup olmadığını tetkik etmek vezîrin mesuliyeti cümlesindedir. Vezîr, halifenin kendisine tevdi ettiği mühürü re'sen evraka basıyordu (S. 607).

Abbâsî devletin bidayetinde mühür, vezîre yapılan bir merâsimle verilirdi. Zaman ile vezîrler geniş yetkiler kazanınca mühürün vezîrde olması tabii edildi. Meselâ Bermekî ailesine mensub vezîrler Halifeye sormadan mühürü kullanıyorlardı. Fakat nüfuzu az vezîrlerin aynı şekilde hareket ettikleri söylenemez.

Abbâsî vezîrinin görevlerinin başında malî işler ile meşgul devlet dairelerini denetlemek geliyordu. Bu durumda vezîrler malî meselelerle şahsen meşgul oluyordu (S. 607-609). Onlar, vergi tarhında yapılan veya yapılması muhtemel hataları arayıp buluyorlardı. Bu meseleye o kadar ehemmiyet atfediliyordu ki vezîrler, kendi makamlarında bu işler için ayrı bir büro tesis etmişlerdi. Malî muamelelerde vâki hatalara yalnız vezîr itiraz edebiliyordu. Bunun için de malî işlerde esaslı bir ihtisas yapmış olmak lazımdı. Evvelce gördüğümüz gibi vezîrlerin formasyonu, malî işleri ile yakından ilgilenmelerine müsaitti (S. 610). Bu durumda vezîr devletin gelir ve gider bütçesini yakından kontrol ediyordu. O, giderler için bir liste hazırlıyor ve Halifenin mutabakatını aldıktan sonra yürürlüğe koyuyordu. Gene vezîr, başta sarayın bütçesi olmak üzere vilâyetin gelir ve giderlerini tanzim ediyordu (S. 611).

Vezîr, mütebakatü'l-ummâl ile mektuplaşmanın önemine binaen mektupları kontrol etmesi için saray nâzirini görevlendiriyordu. Hata yapan vergi memurlarına para cezası takdiri

Sancar devrinde çıkarılan bir fermanın vezîrin görevi hakkında fikir edinmek mümkündür: “En yüksek memuriyet vezîrliktir; umumun işleri, insanlara ait meselelerin nizama uygun şekilde cereyan etmesi ona bağlıdır; memleketin azameti; haşmeti ve imparatorluğun nizam ve düsturu ondan gelir. Hâkimiyet ve hükümdarlık sırası bize geldiğinden ve hâkimiyetimizin güneşi dünya ülkeleri üzerinde parladığından beri, fikrimiz, devlete-Tanrı kuvvetlendirsin- itimada şayan, hakim, faziletli, hayatı temiz, saltanat düsturunu tanıyan, devletin istikbalini bilen, hükümdarların hayatını tasvir eden eserleri okumuş olan, hayat tecrübeleri bulunan bir vezîre vermek istikametine yönelmiştir. Öyle ki, o bizi iyi işlere sevketsin. Tanrının hoşuna gidecek, geçici şöhret ve ebedî mükâfata ulaştırarak olana teşvik eden iyi yolları göstereyin. Raiyet’in durumu hakkında hakikatı bize ulaştırın, bize müslümanlar hakkında bilgi versin; bütün bu hallerde bizim

de vezîre aitti (S. 610).

Abbâsî vezîrleri yetkilerini zamanla iktisab etmişlerdir. Böylece onlar “tedbirde tek oldular, teferrüd ettiler”. Halifenin yerine mektuplar yazmağa ve alâkalı mercilere göndermeğe başladılar. Hattâ Halife tarafından gönderilmesi gereken mektupları dahi mesuliyeti üzerlerine alarak gönderdiler. Onlar Halife namına direktif ve emir veriyorlardı. Şüphesiz emir verme meselesi, vezîrin nüfuz derecesine göre değişiyordu. Bütün İstihbarat kaynaklarına hâkim olan ve bir çok ahvâlde ferman çıkarmak yetkisini de iktisab eden Abbâsî vezîri tam olarak karar verme yetkisine sahibdi. O, prensib itibariyle Halifenin otoritesi dahiline giren sahalarda icari hükümet ediyordu: Malî politika, Mezâlimin kaza hakkı, Valilerin ve devlet namına vazife yapan diğer memurların tâyinleri, Askerî faaliyetin yönetilmesi ve Diplomatik münasebet (S. 630-631).

Devletin bütün askerî ve idarî organlarının başı olan Halife, hâkim-i mutlakdır. Vezîr geniş yetkiler kazanmış olsa bile bunlar Halife tarafından verilmiştir. Hicrî IV. yüz yıldan itibaren vezîrlük müessesesi taayyün etmiş, sınırları belirtilmiş bir şekildeydi. Halifelerin hakim-i mutlak olmalarına rağmen vezîrlerin iktisab etmiş oldukları yetkiler değiştirilmemiştir. Bu durumda vezâret tam olarak sınırlanmış bir memuriyettir.

Vezâret hiç bir devirde başına buyruk bir müessese olarak mütalaa edilemez. Halife Muktedir, İbnü'l-Furat'a, mutemed bir adamını vergi tahsilâtına memur etmesini istediğinde, vezîr: “*Sana sormadan bir şey yapmama müsaade edilmiş değildir. Ne emrediyorsan onu söyle*” demiştir. Vezîrlerin ekserisine yapılan târiz ve suçlamalar onların Halifeye sormadan icraatta bulunmaları teşkil etmektedir. Vâlilerin maliye müfettişlerini mültetimleri tâyin etmek, orduyu sefere göndermek ve yabancı devletlerle müzakereye girişmek için vezîrin Halifeden müsaade alması şarttı. Kezâ toprak statüsünün değiştirilmesinde, ganimetlerin tevzi ve taksiminde, âsilerin cezalandırılmasında da Halifenin muvafakati gerekiyordu. Bununla beraber Halife ile vezîrin yetkileri arasında kesin bir hat çizmek imkânsızdır. Bu sınırlanmış vezîrine olan idimadı ile teşekkül ediyordu. Bunların Halife tarafından geri alınması her imkân dahilindeydi (S. 660-662).

ne emretmemiz gerektiğini söylesin ve gösterson, önümüze koysun. Emrettiğimiz bütün bu hususlarda sözüne itimat etmek zorundayız”¹³⁵.

Büyük Selçuk vezirlerinin, devletin ilk devirlerinden itibaren geniş yetkiler iktisab etmiş oldukları muhakkaktır. Bu husus bilhassa beşinci vezir Amîdü'l-mülk Kündürî'nin icraatından anlaşılacaktır. Devlet müesseselerinin kemâlini bulduğu Melikşah zamanında, Selçuklu devrinin ünlü siması, vezir Nizâmü'l-mülk, vezâret müessesesini tam olarak taazzuv ettirmiştir. Büyük Selçuklular'da, kuruluştan kısa bir süre sonra devlet müesseselerinin bu arada vezâretin hüviyetini bulmuş bir müessese görünüşünde olmasının başlıca sebebini, “Abbâsî vezâreti”nin X. yüzyılda hududları taayyün etmiş, mütekâmil bir müessese olmasında aramaktır.

A. VEZİRİN TEŞRİİ YETKİLERİ

Bilindiği gibi, hükümdarın belli esaslar dahilinde neşrettiği fermanlar ve hattâ şifahî emirleri kanun kuvvet ve mahiyetini haizdirler¹³⁶. Büyük Selçuklu vezirlerinin –bilhassa nüfuzlu olanlarının– Sultan'ın vekili sıfatıyla ferman çıkarmak yetkisine sahip oldukları ve bu suretle teşriî faaliyette buldukları anlaşılmaktadır. Nitekim, İsfahânî, *Nizâmü'l-mülk*'ün “fermanları'nın geciktirilmekten yerine getirildiğini” yazar¹³⁷. Gene İsfahânî, Amîdü'l-mülk Kündürî'nin geniş yetkilerle mücehhez, nüfuzlu bir vezir olduğunu belirtmek için, Sultan Alp Arslan'ın “Onun kulağı ile işittiğini, onun gözü ile gördüğünü, onun izni ve esirgemesi ile yükselttiğini ve alçalttığını” kaydeder¹³⁸. Nitekim, Kündürî'nin tevkî'leri bizzat kaleme aldığını biliyoruz¹³⁹. O, “*Kemâl-i is-*

135 Horst, 27–28 (Köymen, 320–321) (*Ahkâm-ı Selâtin-i maziden*). Köymen, 592 No: 23.

136 Köymen, *Alp Arslan*, 5.

137 İsfahânî, arab. met., 58; türk. terc., 59.

138 İsfahânî, arab. met., 7; türk. terc., 10.

139 Nahcivânî, 263.

H. Horst vesikalarda daima tevkî, başka yerlerde ise ekseriya tuğrâ denen bir sembol veya işaret bulunduğuna dikkati çekmekte, belgelerde ok veya yay işaretinin olduğunu, altında Sultan'ın unvanı bulunduğunu, Tuğrul Bey'in tevkî'ninin çomak şeklinde olduğunu belirtmekte, emirâmeler (*emsile*) ve tevkî ile birlikte veya onun yerine mühür tatbik edilip edilmediği hususunda vesikalardan bir neticeye varamamaktadır. Gene Horst, tevkî'nin mü-

tiklâl" ile vezâret yaptı¹⁴⁰.

Vezîr Kıvâmü'd-dîn Dergezîni ise "bütün umûr-ı idarede ve cumhura emr ü nehy etmekte kendi başına hareket ediyordu"¹⁴¹. Dergezîni'nin fermanı "doğuda ve batıda tanrının hükmü gibi" yerine getirilmiştir¹⁴².

Diğer taraftan, Sultanların üzerinde alâmetleri bulunan boş kâğıtları vezîrlere teslim ederek onların teşriî faaliyetinde bulunmalarına imkân verdikleri de vakiydi. Büyük Selçuklu İmparatorluğu vezâretinden, tâbi Irak Selçuklu Devleti vezîrlğine tayin edilen Kıvâmü'd-dîn Dergezîni, bir gün Sultan Sancar'a "*Sen Horasan'a döneceksin, mühim işler hakkında sana müracaat etmek bizim için zor olacak, âriz olacak maksat ve garezler için beyaz tomarlara yazarak alâmetini bize ver. Eğer bir maslahat zahir olursa ve devlet için râcih bir menfaat görülürse o tomarlarla ferman (misâl) isdar ederiz, o fermana yakında ve uzakta olan hiç kimse muhalefet etmez, azgın ve uslu herkez ona münkad olur*" dedi. Sancar, vezîrin bu teklifini kabul etti, kendi mühürü ile mühürlü birçok boş fermanlar verdi. Ancak Dergezîni, sultanın itimadını sui istimal etti. İsdar ettiği ilk ferman, Tekrit sâhib-i hâss-ı Behrûz'a hitaben olup, Aziz adındaki birisinin katledilmesine mütedâirdi. Behrûz emri yerine getirmekte tereddüd edince vezîr onu tehdit ve fermanın muktezası üzere hareket etmesini emretti. Fakat Behrûz durumu *Tekrit* vâlisi Necmü'd-dîn Eyyüb'e aksettirdi ve "*Vezîrin adamı ile yolladığım bu tomar, Sultanın tevkîi olup, Aziz'in katledilmesini ve başının bu adama teslim edilip gönderilmesini emrediyor. Eğer bundan imtina edersen, benim gazabıma razı olmuş ve şartıma muhalefet edip benim yazımı reddetmek hatasını irtikâb etmiş olursun*" dedi. Buna rağmen, Necmü'd-dîn, meseleyi Aziz'e intisab etmiş olan kardeşi Esedü'd-dîn'e açtı. Gelen adama hediyeler verdikten sonra çevirdiler. Dergezîni, emrinin yerine getirilmediğini öğrenince, Behrûz tazyike başladı ve nihayet onu ikna etti. Behrûz, Necmü'd-dîn ve Esedü'd-dîn'e gitti ve "*Kaç defadır bu adamı mü-*

hür manasına da geldiğini, tevkî ile tuğrâ'nın aynı olduğunu, edebî kaynaklardaki bilgilerinde gösterdiğini işaret etmektedir.

140 Hondmîr, *Düstûr*, 149.

141 İsfahânî, arab. met., 160; türk. terc., 150

142 Hondmîr, *Düstûr*, 204

dafaa ediyorsunuz, bakalım bu defa ne yapacaksınız" dedi. Onlar Behrûz'u kovdular. Fakat neticede başa çıkamadılar. Behrûz, vezîr Dergezîni'nin görevlendirdiği bir bâtinî vasıtasıyla Aziz'i öldürttü. Bilahare Irak Selçuklu Devleti Sultanı Tuğrul vakayı öğrenince vezîrine çok kızmıştır¹⁴³.

Çok cepheli olan bu olayın herşeyden evvel göze çarpan tarafı vezirin kötü niyetini sezinleyen görevlilerin vicdanlı ve mesuliyet duygusu taşıyan insanlar oldukları, kanun mahiyetindeki fermanın icrasına mâni olmaya çalıştıkları hususudur. Diğer taraftan vezirin, Sultan'ın tasvip etmeyeceği icraatta bulunması kudretinin genişliği hakkında fikir vermektedir.

Vezîr Nizamü'l-mülk "*Siyâsetname*" sinde teşriî yetkinin önemine binaen ferman meselesine bir fasıl tahsis etmiştir. Yazar önemli bir iş zuhur etmedikçe hükümdarların ferman yazmamasını, yazılan fermanlara itaat etmeyenlerin de şiddetle cezalandırılmalarını istemektedir. Böylece vezîr, teşriî kuvvetin zaman zaman muntazam bir şekilde işlemediğine işaret etmektedir¹⁴⁴.

B. VEZİRİN İCRAİ YETKİLERİ

Büyük Selçuklu vezîrinin icraî yetkilerinin başında devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Büyük Divan (*Dîvân-ı âlâ*) a başkanlık etmek gelir. Bundan başka o geniş mâlî yetkilerle, memurları tayin ve azil yetkisi ile mücehhezdir. Vezîr, imar faaliyetinde de bulunuyor, hil'at tevcih ediyor ve nihayet devlet dairelerini denetliyordu.

Vezir ve Dîvan-ı Âlâ:

Devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Dîvân-ı âlâ, sâhib-i inşâ (*veya tuğrâ*), sâhib-i dîvân-ı istifâ, sâhib-i dîvân-ı işrâf ve sâhib-i dîvân-ı arz'dan müteşekkildir. Büyük Divân üyeleri *Sultan* tarafından tâyin edilirler.

Dîvân-ı inşâ, vezâretten sonra gelen en büyük mansıbtır. Esasen sâhib-i dîvân-ı inşâ, genel olarak niyâbet-i vezâret gö-

143 İsfahânî, arab. met, 167-168; türk. terc., 155-157

144 Köymen, *Alp Arslan*, 5-6. Aynı yerde fermanların icabının yapılmadığı hususunda Alp Arslan devrinden örnekler vardır.

revini de ifa ediyordu. İsfahâni'de gerek önem, gerek protokol bakımından¹⁴⁵ vezîrlikten sonra en büyük mansıbın istifa olduğu, bundan sonra dîvân-ı resâil ve dîvân-ı inşâ'yı da ihtiva eden dîvân-ı tuğra'nın geldiği, bunları dîvân-ı işrâf ve dîvân-ı arz'ın takip ettiği kaydı vardır. Ancak o, bu pasajın arkasından tuğrâ sahibinin av sırasında vezîrin gaybubetinde, Sultanın vezîrlüğünü yaptığını söylemekle¹⁴⁶ tenakuza düşmekte, müstevfî'yi ikinci dereceye koymaktadır. Nitekim aynı eserde, Irak Selçuklu vezîri Enuşirvan'ın, vezîrin "sağında ve solunda tuğrâî ve müstevfî'nin" yer aldığı söylemesi, Irak Selçuklu Devleti'nde ve herhalde Büyük Selçuklular'da tuğrâî'nin vezîr'in sağ, müstevfî'nin de vezîrin sol kolu olduğunu ve tuğrâî'ye daha fazla ehemmiyet atfedildiğini gösterir¹⁴⁶. Esasen İsfahâni'nin eserinin başka bir yerinde tuğrâî'likten "büyük mansıb" şeklinde bahsetmesi¹⁴⁷ vezîr Hatîrû'l-mülk'ün azledildiğinde Dîvân-ı tuğrâ'ya tâyin edildiğini yazması¹⁴⁸ Büyük Selçuklu İmparatorluğun'da başta Nizâmü'l-mülk'ün soyundan gelenlerin, ayrıca Mervezî v. s. gibi nüfuzlu şahsiyetlerin, vezîr olmadan önce tuğrâî'lik mansıbını işgal etmeleri, dîvân-ı tuğrâ'nın vezâretten sonra gelen en büyük makam olduğunu şüphe bırakmamaktadır.

Dîvân-ı tuğrâ veya inşâ, vezâret'in kontrolü altında devletin hariçte ve dahilde bütün yazılı muhaberatının idaresi ve belgelerin hazırlanmasıyla görevlidir. Tuğrâî, dîvân'dan çıkan emirname (misâl), mektup (kitâb) ve bilecümle muhaberatı (hitâb) itinalı bir şekilde kontrol eder. Başlangıçta tuğrâî'nin görevi sadece tuğra çekmekti. Tuğrul Bey zamanında bu memuriyetin başında Türk asıllı bir emir vardı. Nizâmü'l-mülk'ün vezâretinden itibaren İranlılar tâyin edildi ve dîvân-ı tuğrâ, dîvân-ı İnşâ ile birleştirildi.

Dîvân-ı istifâ, dîvân-ı âlâ'nın -mâli işlerle uğraşan- ilk daire-sidir. Müstevfî, devletin bütün maliye memurlarının âmiridir. Buna saltanat divanı (dîvân-ı hâss veya hazret) nın mâli işlerine bakan kısmının mensuplarında dahildir. Müstevfî, raiyetin durumunu islâh eder, hakları ve mükellefiyetleri seyyanen taksim eder, yeni vergiler

145 İsfahâni, arab. met., 19., türk. terc., 18. Sıbt İbnü'l-Cerzi, 2.

146 İsfahâni, arab. met. 150., türk. terc., 142.

147 İsfahâni, arab. met., 132; tark. terc., 126.

148 İsfahâni, arab. met., 116; tark. terc., 114.

ihdas edemez O, yapılan şikâyetleri neticelendirmekle mükelleftir. Gene o, bütçenin gelir ve gideri hakkında tutulan defterlere nezâret ve vergi tahsiline selâhiyetli istihdam eder. Müstevfî eşhasa maaşlarını öder ve malî bakımdan iktâ sistemini denetler ve kararlar da verir¹⁴⁹.

Dîvân-ı işrâf, dîvân-ı istifâ'yı kontrol eden bir murakabe müessesesidir. Bu dîvân, devletin malî idaresinin en yüksek seviyede kontrolunu yapar, bilhassa gelirlerin sarfını denetler¹⁵⁰.

Dîvân-ı arz veya divânü'l-ceyş, askerî şahısların iktâ'larını, her türlü gelirlerini ve maaşlarını idare, birliklerin ve techizatın kayıt ve kontrolunu yapar. Sâhib-i dîvân-ı arz, mülkü veya iktâ'ı kim alırsa alsın, sahibinin veya alıcısının sivil memur veya askerî personel olmasını dikkate almadan idare eder. Dîvân-ı arz iktâların büyüklüğünü, bunlardan elde edilen gelirleri tesbit eder¹⁵¹.

Bu divanlara ilâveten -vazifeleri hakkında kesin bir bilgi sahibi olmadığımız- dîvân-ı nazar'da bulunmaktadır¹⁵².

Dîvân-ı âlâ'yı teşkil eden bu yüksek mansıb sahibleri, gerektiğinde vezîr gibi mahkemeye sevkedilebiliyor ve icraatlarının hesaplarını vermeğe mecbur ediliyorlardı (*Bk. Vezîrin Sorumluluğu*). İsfâhanî, müstevfî Zeynü'l-mülk'ün "*hesab etmeden mal alıp, onu sarf ettiği için*" aleyhine birçok davalar ikâme edildiğini, yakalanıp hapse atıldığını, mallarının müsadere ve evlerinin yağma edildiğini yazar¹⁵³.

Büyük Dîvân'm celselerine şüphesiz sâhib-i divân'lar iştirak ediyordu. Ancak Sultan'm emri ile Büyük Dîvân'a onun tensib edeceği görevliler de katılıyorlardı. Bu bölümün sonunda "Vezîrin Sultana Karşı Sorumluluğu" bahsinde göreceğimiz gibi, Sultan Mehmet Tapar, Şerefü'd-dîn Enuşirevan'ı vezîri Hatîrü'l-mülk'e nâib olarak tâyin ve dîvân müzakerelerini tâkibe memur etti. Sultan bununla Dîvân âzâlarını kontrol etmek gayesini istihdaf ediyordu.

149 Horst, 31-38 (terc. 323-237).

150 Horst, 38-39 (terc. 327).

151 Horst, 39-41 (Terc. 328-329).

152 Horst, 39 (Terc. 328).

153 İsfahânî, arab. met., 93; türk. terc., 95.

Sâhib-i dîvân'ların Sultan tarafından tâyin edildiklerine yukarıda işaret etmiştik, Bunların görevlerinden uzaklaştırılmaları da Sultan'ın emriyle oluyordu. Ancak, nüfuzlu vezîrlerin de dîvân âzâ'larını azl ve hattâ tevkif ettirdiği vâkiydi. Meselâ, Dergezîni, müstevfî İzzü'd-dîn İsfahânî'nin zincire vurulup hapsedilmesini emretti. İzzü'd-dîn İsfahânî, vezîre gönderdiği bir rubâî ile özür dilemiş ise de, kendisini affettirememiştir. Bu zat daha sonra hapis-hanede vefat etmiştir¹⁵⁴.

Bununla beraber, bir vezîrin –nekadar nüfuzlu olursa olsun– bir dîvân azasını hapsedirme kararını Sultan'ın malûmatı tahtında icra ettiği muhakkaktır.

Büyük Dîvân'daki müzakerelerin cereyan tarzı hakkında kaynaklarımızda tatminkâr bilgi yoktur. Yalnız Akilî ve Kirmanî'de vezîr Togan Bey'in kahramanı olduğu bir olay vardır. Bir dîvân toplantısında Togan Bey, dîvân üyelerine hitaben “*Muhammed ve Ahmed arabçada aynıdır. Her ikisi de Peygamberin ismi değil midir?*” diye sormuş. Muhatablarından “Evet” cevabını alınca, “*Ben tevkîmi değiştireyim ve muhamedullah ralâ ni'emihî*” yazayım demiştir. Dîvân üyeleri vezîrin bu sözlerine hayret etmişlerdir. Münşî Muînü'd-dîn vezîre hitaben ağır bir küfür savurmuş, toplantıyı terketmiş ve birkaç gün evinden çıkmamıştır¹⁵⁵.

Kaynaklarımızda, Selçuklu vezîrlerinin en yakın mesâî arkadaşları olan dîvân âzâları ile vâki münasebetlerinin safahatı yoktur. Bildiklerimiz, verdiğimiz misâllerde olduğu gibi kaynaklarda adetâ tesadüfen yer almış olaylardan ibarettir. Görünüşe göre, devlet idaresinin bu yüksek organının “siyasî karakteri” vezîr ile sâhib-i dîvân'lar arasındaki münasebete tesir ediyordu. Vezârete giden yolun dîvân'dan geçmesi dîvân âzâ'ları arasında daimî bir rekabetin varlığı için kâfi sebeptir. Bu itibarla sâhib-i dîvân'lar arasında gruplaşmalar ve klikler teşekkül ediyor, bilhassa vezîri hedef tutan entrikalar

154 Hondmîr, *Düstûr*, 192.

155 Kirmanî, 62. Akilî, 237. Eve kapanma, devlet erkânının âmirlerinin yaptıkları hareketleri protesto niteliğini taşımaktadır. “*Vezîrin Sultan ile Münasebetleri*” bahsinde göreceğimiz gibi Nizâmü'l-mülk” de himayesindeki zengin yahudi İbn Allân'ın Sultan Melikşah'ın emriyle öldürülmesi üzerine üç gün evinden çıkmadı. Melikşah bir ziyafet sırasında vezîrinin bu hareketini beğenmediğini ihsas etmiş, Nizâmü'l-mülkde özür dilemek zorunda kalmıştır (Kafesoğlu, 197).

çevriliyordu. Vezîr olmak isteyen şahıs, Sâhib-i dîvân'ların Sultan nezdinde ağırlıklarını koymalarına da ehemmiyet atfediyordu. Nizâmü'l-mülk'ün rakibi ve halefi Tâcü'l-mülk'ün faaliyeti verilecek misâllerden biridir. Tâcü'l-mülk, el altından Büyük Dîvân âzâlarını kendi safına çekmek için faaliyette bulunmuştur. O, müstevfî Mecdü'l-mülk ile ârız Sedîdü'l-mülk'ü kazanmağı başardıktan sonra, Sultan nezdinde de Nizâmü'l-mülk'ün itibarını sarsacak sözler söylemiştir.

Vezîrin Malî Yetkileri:

Büyük Selçuklu vezîri malî konularda geniş yetkiler ile mücehhezdir. Vezîr, devlet bütçesini tanzimde ve mâlî denetimde sâhib-i selâhiyettir. Aşağıda vereceğimiz misâllerden, vezîrlerin bilhassa gider bütçesinde hareket serbestisine sahib olduklarını, maaş ve tahsisat bağladıklarını, veya kestiklerini, tediye şeklini kararlaştırdıklarını, iktâ tevcihindeyse -her halde sultanların bilgisi tahtında- vâsi yetkilere sahip olduklarını ve mâlî bakımdan denetim yaptıklarını göreceğiz.

Vezîr'in mâlî bakımdan önde gelen görevi, hazineye gelir sağlamaktır. İlk Selçuklu vezîri Buzgânî'den itibaren vezîrler, gelir temini ile yakından meşgul olmuşlardır. Filhakika Buzgânî devletin kuruluş safhasında, yani nakide çok ihtiyaç duyulduğu bir sırada, 1039 da, temin ettiği 500.000 dirhemi Tuğrul Bey'e teslim etmiştir. Tuğrul da bu parayı devletin doğudaki problemleriyle meşgul olan Çağrı Bey'e teslim etti¹⁵⁶.

Vezîrler hazineye gelir sağlarken daha çok, müsadere yoluna başvuruyorlardı. Sultan Alp Arslan Kündürî'yi hazinede mahfuz tutulan parayı harcadığı ve askere dağıttığı için itab etmiştir. Bunun üzerine Amîdü'l-mülk Sultan'a harcadığı meblağı iade edeceğini söyledi. O, merhum Sultan Tuğrul Bey'in "havâşî ve hadem"-inden 500.000 dinar müsadere¹⁵⁷ etmek suretiyle parayı hazineye iade etti.

Gene Nizâmü'l-mülk, Sultan Alp Arslan ölünce, onun hemşiresi ve melikşah'ın halası olan Gevher Hatun'un mallarını müsa-

156 Bowen, 107 (Beyhakî'den).

157 Sıbt İbnü'l-Cevzî, 112.

dere etti, paralarına ve mücevherlerine el koydu. Bunun üzerine Gevher Hatun, Nizâmü'l-mülk ile savaşmak için Nâvekiyyeler'¹⁵⁸den yardım istedi. Bunu haber alan Nizâmü'l-mülk, Melikşah'a müracaat ile onun öldürülmesini talep etti, aski takdirde gaile kaynağı çağını ifade etti. Melikşah'ın ruhsatı üzerine Gevher Hatun 1074-1075 (467) yılında öldürüldü¹⁵⁹.

Vezîrler devlet gelirlerini arttırmak için para cezası da veriyorlardı. Bilahare Irak Selçuklu Devleti vezâretine tâyin edilen Hatîrû'l-mülk kendisine vâki şikâyet üzerine Muvaffak adındaki bir memura vazifesinde ihmal gösterdiği için 100.000 dinar ceza vermiş¹⁶⁰, daha sonra da malını müsadere etmiştir.

Vezîr "erbâb-ı ulûm ve eshâb-ı istihkak"a tahsisat bağlıyordu. İsfahânî, Nizâmü'l-mülk için "O, Sultan'ın ihsanını mirâs gibi kıldı. Onu herkez istihkaklarına göre alırlardı. İstihkaklarının arızaya uğramayacağından emindiler" diyor¹⁶¹. Bilhassa din ulemâsına devlet hazinesinden yardım yapılmasının esbâb-ı mucibesini vezîrin "*Siyâsetname*" adlı eserinde görüyoruz. Ona göre hükümdar din ulemâsından, Tanrı'nın yapılmasını veya yapılmamasını emrettiği hususları, Kuran tefsirini, Hadis (*Ahbâr-ı resûl*)i, âdil padişahların hikâyesini ve Kıssas-ı enbiyâ'yı dinlemek suretiyle dünya işlerini unuttur; ulemâyı iki gruba ayırarak münazara yapmalarını emreder, bilmediklerini onlardan sorar ve öğrenir. Nizâmü'l-mülk, bütün bu sebeplerle din ulemâsına devlet hazinesinden geçinecek kadar yardım yapılmasını teklif etmektedir¹⁶². Nitekim, Hüseyinî, Nizâmü'l-mülk'ün her yıl fakihlere, sufilere ve kârilere yılda 300.000 dinar tevzi ettiğini kaydeder. Nizâmü'l-mülk'ün halefi Tâcü'l-mülk, onu Sultan Melikşah'a şikâyet etmiş ve bu para ile techiz edilecek

158 Nevakiyeler hk. bk. Aynı eser, Giriş kısmı, 20.

Ali Sevim, Nizâmü'l-mülk'ün Gevher Hatun'un mallerını müsadere etmesini, Alp Arslan devrinde çok sayıda Nâvekiyye Türkmenleri'ni etrafına toplayıp isyan eden kocası Erbaşgan gibi onun da aynı Türkmenler'e dayanarak bir isyan hareketine başlamasını önleme gayesi ile yapmış olabileceğini öne sürüyor (Aynı yer). Ayrıca Bk. Ali Sevim, Suriye'de Nâvekiyye Türkmenleri, Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1968. S. 563-567.

159 Sibt İbnü'l-Cevzî, 176.

160 İsfahânî, arab. met., 107., türk. terc., 107.

161 İsfahânî, arab. met., 59; türk. terc., 60.

162 Köymen, *Alp Arslan*, 62.

bir ordunun *İstanbul*'u fethetmesinin mümkün olacağını söylemiştir. Bunun üzerine Sultan, Nizamü'l-mülk'ten izahat istedi. Vezir cevap olarak "*Ey Sultanü'l-âlem, ben ihtiyar bir adamım; beni mezada versen kimse on dinardan fazla kıymet vermez; sen gençsin, seni de mezada verseler sen de yüz dinardan fazla etmezsin. Tanrı sana ve bana kullarından hiç kimseye nasib olmayan ihsanda bulunmuştur. Buna mukabil ben, o tanrının dinini ihyaya çalışan, onun aziz kitabını hamil olanlara yılda 300 000 dinar sarf etsem çok mudur? Sen her yıl askerlere bunun iki mislini sarf ediyorsun, halbuki bunların en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez. Onlar ellerindeki kılıçlarla yalnız yakınlarındaki kimseleri dize getirebilirler ben ise sarfettiğim bu para ile öyle bir ordu teçhiz ediyorum ki, onların duaları ok gibi arşa kadar gider ve Tanrı'ya vasıl olmak için ona hiç bir şey mâni olamaz*" dedi. Sultan bu sözleri işitince duyulandı ve Vezîr'ine "*Sen bu ordunun sayısını elinden geldiği kadar çoğalt. Sana istediğin kadar para hazırdır, dünyanın serveti senindir*" dedi¹⁶³.

Şüphesiz Nizâmü'l-mülk daha ziyade Eş'arî olan kimselere tahsisat bağlıyor, unvan tevcih ediyordu.

Nizâmü'l-mülk'ü ziyaret etmek üzere *Mağrib*'den gelen Eş-Şerîf Ebu'l-Kasım El-Bekrî, Eş'arî olduğundan Nizâmü'l-mülk tarafından hürmete nâil olmuştu. Şerîf, vezîr tarafından *Bağdad*'a yollanmış, bu arada ona tahsisat bağlanmış ve *âlimü's-sünne* lâkabı verilmiştir¹⁶⁴.

Vezîr Kundürî, Halifenin ikta ve tasisatını da tesbit etti. Kundürî Tuğrul Bey'in emri üzerine Halife ile, *Halifelik Divânı*'na tahsis edilecek ülkeleri kararlaştırdılar. Bu arada vezîr Halifenin günlük tahsisatını 500 dinar olarak hesapladı. Bunu, Halifenin itirazı üzerine 2000 dinara çıkardı. Bu geliri karşılayacak ülkelerin ve arazinin intihabı Halife'ye bırakıldı. O da geliri her sene 720.000 dinar olan *Bağdat, Vâsıt ve Basra*'yı seçti. Karar sicillere kayıt edildi¹⁶⁵.

163 Hüseyinî, arab. met., 68; türk. terc., 46.

164 M. Şerefeddin, *Mezâhib*, 113.

165 Köymen, *Selçuklu Devri*, 186-187

Maaş ve tahsisat bağlamak yetkisine sahip olan vezîr, gerektiğinde bunları kesmek yetkisine de sahip idi.

Vezîr Amîdü'l-mülk Kündürî, *Bağdad*'da bulunduğu sırada Halife Kaim'in kızını Tuğrul Bey'e vermek istememesi üzerine, nâiblerinin maaşlarını kesmiştir. Halife durumu kabul mecburiyetinde kaldı¹⁶⁶.

Vezîr, tahsisat veya maaşın miktarını tayin ve ödeme şeklini bizzat tesbit ediyordu.

Nizâmü'l-mülk ise herhangi bir askere yıllık maaş bağlar, bunun yarısını *Türkiye*'deki bir şehrin bütçesinden, diğer yarısını *Horasan*'daki bir şehirden tahakkuk ettirirdi. O, Selçuklu ordusu mensubu olan askerler için 1.000 dinar iktâ etmiş ve bu meblağın *Semerkan*'dan ve *Anadolu*'dan gelen vergiler ile karşılanması usulünü vaz etmiştir. Kurulan düzen o kadar muntazamdı ki, maaşların ödenmesi gecikmezdi¹⁶⁷. Nizâmü'l-mülk yapacağı tediyeleri, vasallar da dâhil, ülkenin bir şehrine ödetmek usulünü geniş çapta tatbik etmiştir. Bir gün Sultan Melikşah *Ceyhun* nehrini geçtiği sırada, Nizâmü'l-mülk gemicilerin ücretlerini *Antakya*'ya havale etti. Sultan, vezîrinden bunun sebebini sordu. Nizâmü'l-mülk de "*Ben bunu senin mülk ve saltanatının vüsat ve nüfuzunu tarihlerin yazması için yaptım. Antakya nâibi senin rikâbına vedalaşmak için gelmişti. Gemiciler, senetleri ona ibraz ettiklerinde paralarını öder*" dedi. Sultan vezîrin bu fikrini beğendi¹⁶⁸.

Vezîr herhangi bir şahsın iktâ ve nân (*aralık*) ını da tesbit ve tevcih edebiliyordu. Amîdü'l-mülk Kündürî, *Bağdad*'da bulunduğu sırada "Kanun kitabı"ını istemiş ve resmî muhaberatı divan yazısı ile kaydederek halifenin nân'ını tesbit etmiştir¹⁶⁹. Gene Kündürî, *Basra* ve *Ahvaz* eyaletlerinin yıllık 360.000 dinar karşılığında emîr Hızâresb'e iktâ etti¹⁷⁰.

Diğer taraftan vezîr Nizâmü'l-mülk, devlet gelirlerini arttırmak için ordu mensublarına iktâ vermek usulünü ihdas ve araziyi

166 Reşîdü'd-dîn, 26. Ravendî, fars. met., 111; türk. ters., 109.

167 İsfahânî, arab. met., 59; türk. terc., 58. Hüseyinî, arab. met., 68; türk. terc., 46.

168 Hüseyinî, arab. met., 60; türk. terc., 48. Reşîdü'd-dîn, 46. Ravendî, fars. met., 128; türk. terc., 126. Akilî 207 Hondmîr, *Düstûr*, 156.

169 Reşîdü'd-dîn, 26. Râvendî, fars. met., 111; türk. terc., 109.

170 Sibt İbnü'l-cevzi, I. O. Turan buradaki İktâ tabirinin eski manası olan iltizama vermek olduğuna işaret ediyor (Selçuklular Tarihi, 86-87).

askere taksim etmiştir¹⁷¹. Gene Nizâmü'l-mülk, *Bağdad* şahnesi Aytekin'in iktâ'ına ilâve olarak *Tekrit*'i de tevcih etmiştir¹⁷². İktâ tevcihi konusunda Nizâmü'l-mülk'ün diğer Selçuklu vezîrlere nazaran daha yetkili olduğu tahmin edilebilir. Nitekim, bir gün Sultan Melikşah, vezîrine “*Sen hükümdarlıkta benimle ortakısın ve bana danışmadan istediğin gibi hareket ediyor, oğullarına vilâyet ve iktâlar veriyorsun*” şeklinde târizde bulunmuştur¹⁷³.

Vezîr Nasîrü'd-dîn Mervezî, Sultan Sancar'a tâbi olan *Rey*'in hasilâtını bir sene o sırada Irak Selçuklu Devleti vezîri olan Dergezîni'ye verdi. Fakat *Rey* valisi Cevher vezîr hasılatı tevzi edeceği zaman mani oldu. Vezîr de, valiye ağır sözler söyledi¹⁷⁴.

Esasen vezâret mansıbı, iktâ talep edenlerin başvurduğu bir mercidir. Nitekim, Kavurd taht müddeisi olarak ortaya çıktığı sırada ordu mensublarından bazıları vezîr Nizâmü'l-mülk'e müracaat ile “*İktâ, nânpare ve câmegi*”nin arttırılmasını istemişler, aksi takdirde Kavurd tarafını iltizam edeceklerini bildirmişlerdi. Vezîr onlara isteklerinin yerinde olduğunu, durumu sultana arzedeceğini söyledi. O gece Kavurd öldürüldü. Vezîr ertesi gün, Kavurd'un esarete tahammül edemeyerek yüzüğündeki zehiri emerek intihar ettiğini ilân etti. Bunun üzerine asker, talebelerini tekrarlamadı, itaate girdi¹⁷⁵.

Vezîrlerin iktâ konusunda geniş yetkilerle mücehhez olduklarını gösteren bir misâl de İzzü'l-mülk'ün icraatıdır. Filhakika, bu vezîr halkın emlâkine el koymuş ve iktâ olarak dağıtmıştır. Kaynağımız İzzü'l-mülk'ün icraatının hoşnutsuzluk yarattığını da ilâve eder¹⁷⁶. Mamafî vezîrin bu icraatı Sultan'ın icazetiyle yaptığı muhakkaktır. Esasen geniş yetkilerle mücehhez olmakla beraber Selçuklu vezîrlilerinin hâkim-i mutlak olan Sultan'a karşı sorumlu olduklarını daima göz önünde bulundurmalıdır.

171 Subkî, 111. 139. İsfahânî, eskiden vergi toplayıp askere sarfetmek adetinin olduğunu, kimsenin iktâmın olmadığını, Nizâmü'l-mülk'ün yurt muhtel olduğu için para toplanmadığını, il hasta olduğu için mahsul edilemediğini gördüğünden bu yola başvurduğunu yazar (arab. met., 58; türk. terc., 59).

172 İbnü'l-Esîr, X, 26.

173 Reşîdü'd-dîn, 50. Ravendî, fars. met., 134; türk. terc., 131.

174 İsfahânî, arab. met., 157; türk. terc., 148.

175 Kafesoğlu, 23.

176 İsfahânî, arab. met., 89; türk. terc., 90.

Diğer taraftan vezîrler ölen Sultan'ın mülkünü dağıtabiliyordu. Nitekim Sultan Tuğrul Bey ölünce, defin merâsiminden sonra, vezîr Kündürî uşakları elbiselerini yırtmaktan menetmiş, hayvanlara varıncaya kadar Sultan'ın mülkünde olan her şeyi askere dağıtmıştı¹⁷⁷.

O, gayri kanunî olarak tahsil edilen bâc (*yolların emniyetini temin için tahsil edilen vergi*) ları ilga ediyor¹⁷⁸, bu suretle icabında reâyânın mağduriyetini önliyordu. Vezîr, Sultan'ın emlakını arttırmak için iktâ sahiblerini haklarından feragata da zorluyor, "*nevâhi-i divâniye*"-ye ilhak ediyordu¹⁷⁹.

Selçuklu vezîri teftişlerinde daha çok, malî denetim üzerinde duruyordu. Nizâmü'l-mülk, *Bağdad* seyahatlerinin birinde Nizâmiyye Medresesi'ne gitmiş, mensublariyle görüşmüş, müesseseyi teftiş ve malî durumunu tetkik etmiştir¹⁸⁰. İsfahânî, bir vezîrin - Irak Selçuklu Devleti vezîri İzzü'l-mülk'ün- malî denetimi ifa ediş tarzı hakkında bir de olay nakleder. *Irak*'ta bir sene müddetle görev yapan bir amîd'in serveti nazarı dikkatı celbedecek dereceyi bulunca Sultan Mesud tahkikat açılmasını emretti. Bunun üzerine vezîr bir müşrif ihzar etti ve ona "*Hile ve mekri bırakıp benim işime ihtimam edip himmetine meşveret ve iyi hesap etmeni, iyiliğin mükâfatını Allah'dan beklemeni, iktidarın sayesinde benden elleri ve dilleri men etmeni istiyorum*" dedi. Müşrif cevaben "*Ben gizlemeye cesaret edemem, bütün söyleyeceklerimi zikr etmem lâzımdır. Benden gizli kalan cinayetler, cibâyeler, ihtilâslar ve ayakteri kirası gibi şeylerin ekserisini gizlerim, fakat külliyatlı varidat ve fevâlidî zahireden aldıklarını cem etmem gerekir*" dedi. Vezîr ve müşrif, amîd'den 50.000 dinar iskât etmeği kararlaştırdılar. Amîd, bu meblağı vezîrin gözünden kaçabilecek şekilde haşivde zikredip, ibraz etmemesini rica ve vezîrin muahezesinden kurtulmak için ona 2000 dinar rüşvet teklif etti. O kabul etmedi ve hesabları doğru olarak yazdı, beraberinde amîd olduğu halde vezîr İz-

177 İsfahânî, arab. met., 26; türk. terc., 24.

178 İbnü'l-Esîr, XI, 26. Irak Selçuklu vezîri Kemalü'd-din Muhammed'in vezârete gelince ilk icraatı bu olmuştur (aynı yer).

179 İsfahânî, arab. met., 245; türk. terc., 225. Irak Selçuklu vezîri Şemsü'd-din Dergezinî'nin bu yola başvurduğunu biliyoruz (aynı yer).

180 Kafesoğlu, Melikşah, 96.

zü'l-mülk'e takdim etti. Vezîr evvelâ mecmuun içinde gösterilen yekûna baktı ve ne olduğunu sordu. Müşrif bunun amîd'in aldığı resimler ve ihtilâs ettiği mutfak malzemesi olduğunu söyledi. Bunun üzerine vezîr yükseltilmiş olan rakamın üzerine iptal işaret manasına gelen "hatt-ı-butlan" çekti ve "*Rusûmundan ve hizmetinden kazandıklarını, bunun zimmetine geçirmeği nasıl tecviz ediyorsunuz?. Bu adam iki sene kapıda kaldı. Borçlanarak ehl ve evlâdının nafakasını tedarik etti. Emelinin acısını tedavi ettiği ve amelinin bayrağını kaldırdığı zaman, bunun muayyen bir geliri oldu ve bir takım resimler elde etti. Bunları istirdad etmek mürüvvete yakışmaz. Zaten bu görev ona istifade etmesi için verilmişti*" dedi. Böylece, vezîr müşrif'i mahcub etti. Amîd'i vazifesine iade etti. Her ikisi "eteklerini sürüyerek" vezîrin huzurundan çıktılar. Dışarda amîd, müşrif'e 600 altın verdi ve ona "*Senin doğruluğundan bana zarar gelmedi. Adetin vechile doğrulukta devam et*" dedi¹⁸¹.

Görülüyor ki, Büyük Selçuklu vezîri hemen bütün mesaisini malî meselelere teksif etmektedir. Hazinesinin devlet mekanizmasının işletilmesindeki önemli rolü nazarı dikkate alınrsa, bu durum tabiidir. Görünüşe göre, Sultanlar vezîrlerinin başarı derecelerini malî sahadaki icraatlarıyla ölçüyorlardı. Filhakika, verdiğimiz misâllerde görüldüğü üzere, Sultan'ın talebi olsun veya olmasın, vezîrler hazineyi zenginleştirmek üzere büyük gayret sarfediyorlardı. Hemen bütün vezîrler gelir artışı kanunî olduğu kadar müsadere gibi gayri kanunî yollar ile de temin ediyorlardı. Onlar bilhassa bertaraf ettikleri siyasî hasımlarının ve yakınlarının mallarına el koyuyorlardı. Bu herhalde Sultan'ların da tam tasvibi ile yapıyordu. Zira iktidar sahiblerinin baş meşgalesi, ne şekilde olursa olsun, hazineye gelir temini idi¹⁸².

181 İsfahânî, arab. met., 197; türk. terc., 179-180.

182 Abbâsî vezîrinin malî sahadaki rolü: Devletin başlıca gelir kaynağı olan vergilerin tam hesablanması, vaktinde tahsini ve tahsilini, şeriata uygunluğunun tesbitini, giderlerin de mütevaczin olarak taksimini ve bütçenin muvazeneli olmasını temin etmektir. Hicri III. yüzyıldan itibaren Abbâsî Devleti'nde arka arkaya gelen malî krizler üzerine Halifeler maliyecilerden gelir kaynaklarının artırılmasını istediler. Malî problemler Halifelerin meşgul oldukları yegâne saha olunca vezîrler devletin diğer meselelerine eğildiler ve icrada serbestiyet kazandılar. Malî meseleler, Abbâsî vezîrinin doğrudan doğruya mesul olduğu veya kendisini mesul hissettiği bir saha olma vasfını muhafaza etmiş ve zorluklarla dolu olan bu görev sonucu itibarıyla vezîri başarıya veya başarısızlığa götürmüştür. Bu sebepten ötürü vezîrler vergi tah-

Veziirin Memurları Tâyin Ve Azil Yetkisi:

Büyük Selçuklu vezîri memurları tâyin ve azile'de yetkilidir. Nizâmü'l-mülk ise vasal hükümdarların tâyini hususunda bile diğer Selçuklu vezîrlerinin sahib olmadığı olağan üstü yetkilerle mücehhezdi.

Sultan Alp Arslan, Malâzgirt Meydan Muharebesi'ni yapmak üzere *Suriye*'den dönerken *Diyarbakır*'a uğramıştı. Mervâ-

silatını arttırma yoluna gittiler. Bu arada gayrikanunî olarak vergi tahsilini zamanından evvelde yaptılar. Bazı vezîrlerde bütçenin denk olmasını temin etmek için borç para almışlar, devlet malını satmışlar, halifenin şahsî hazinesinden ödünç almışlardır. Böylece Abbâsî vezîrleri, bidayette sadece malî kontrol yaparlarken bilahare geniş yetkiler kazandılar.

Hicrî IV. yüzyıldan itibaren boşalan hazineyi, para cezası ihdası ve ilâve vergiler koymak suretiyle, doldurdular. Vezîrler, ceza tarhı veya ilâve vergi ihdasında ifrata da varıyorlardı. Ancak bu iki husus halifenin tasvibinden geçmedikçe yürülüğü konmuyordu. Mamafî bu gibi ahvalde bazı halifeler vezîrlerini itidale sevkemişler, bazıları da şu veya bu itidale davet ederken başka meselelerdeki haşin hareketlerini desteklemişlerdir.

Vezîrler gider bütçesinde de serbest hareket edebiliyor, arzularına göre ücret ve tekaüdi-yeleri arttıp, eksiltebiliyorlardı. Bu arada ordu mensublarının memnuniyetsizliklerini izhar ederek maaşlarının arttırılması veya zamanında tediyesi şeklindeki taleblerini derhal karşılamak başlıca görevlerindendir.

Halife yerine veya namına birçok imtiyazların verilmeside vezîrin elindeydi. İlk zamanlarda tediyesi yalnız sahib-i divân-ı der yaptığı halde zamanla vezîrler saray büyüklerini memnun etmek için bu işide üzerlerine aldılar.

Vezîrlerin önemli icraatlarından biride ordu mensublarını tatmin için iktaların veraset yolu ile babadan oğula geçmesini temin etmek olmuştur. H. IV. asırda vezîrlerin, tevcih edeceği iktâ muntakası kalmadığı için ordudan şikâyet sesleri yükseldi. Neticede askerî zümre tatmin edilemediği gibi, hazinede boşalmağa yüz tuttu. Bu devrede giderler hakkında vezîrlerin geniş yetkileri iki bakımdan tahdide maruz kaldı. Halife, vezîri tâyin etmeden evvel kesin şartlar tesbit ediyor ve kendisine şahsî masraf olarak verilecek parayı tâyin ediyordu. Saniyen vezîrin mevkiini muhafaza etmek için dayanmak mecburiyetinde olduğu yakınları ile sivil ve askerî erkânın ekonomik tedbirler karşısındaki takbihleri. Malî durum kötüleştikçe vezîr yürütmek zorunda olduğu programdan ötürü bu zümreler muvacehesinde zor duruma düşüyordu.

Diğer taraftan bazı nüfuzlu vezîrler sikke üzerine isim ve lakablarını yazmışlar ve sikke-de hükümdarın hakkına ortak olmuşlardır (Sourdel, 631-640). Bu istisnaî durum bir vezîr için şeref bahş idi. Ancak bu imtiyazdan faydalanan vezîrlerin sayısı azdır (Sourdel, 678).

Gazneliler Devleti'nde de Divân-ı vezâret malî meseleler ile yakından meşgul olan ilk makamdır. Gelir ve gider ile yakından ilgilenir. Divân-ı vezârete bağlı olan divân-ı istifa ise muamelatı deftere kaydetmek ile görevlidir (Bosworth, 68).

Gazneli vezîri, vergi tahsilatından sorumludur. Bunun içinde berîd usulü ile ummal üzerinde sıkı bir kontrol yapılıyordu. Parayı eksik yollayan bir âmil, bunu ödemeğe mecbur tutulur, ödemez ise cebren alınır. Sultan Mahmud, matluba muvafık miktarda vergi tahsil etmeyen vezîri İsfahânî'yi azl ve katlettirmiştir (Bosworth, 72).

noğulları Devleti hükümdarı Ebu'l-Hasan Saîd sultanı karşıladı ve itaatini arzetti. Sultan da onun -şüphesiz kendisinin vasalı olarak- devletin başında kalacağını yeminle taahhüt etti. Sultan *Dişarbakır*'dan Said'in kardeşi ve rakibi Nizâmü'd-dîn'in hâkim olduğu Meyyâfârîkîn (*Silvan*) a geçti. Nizâmü'd-dîn, kardeşi Said'i hükümdar olarak tanıdığı için Sultan'dan korkuyordu. Nizâmü'd-dîn, vezîr Nizâmü'l-mülk'e mücevher, para ve hediyeler takdim etti. Kızları ve karısı Nizâmü'l-mülk'e yalvararak "*Biz senin câriyeleriniz*" dediler. Vezîr onlara, "*Nizâmü-d-dîn, yanlarından bir emîr olarak çıktığını, fakat bir sultan olarak döneceğini*" yeminle temin etti. Bundan sonra, Nizâmü'd-dîn, vezîr ile birlikte Sultan'ın katına gitti. Ona da kıymetli paralar ve mücevher takdim etti. Sultan, ona kardeşi Said'i Mervanoğulları Devleti hükümdarı yaptığını ve bu hususu yeminle taahhüt ettiğini söyleyecek oldu. Vezîr Nizâmü'l-mülk, Sultan'a ava çıkmasını, bu meselenin halledilmesini kendisine bırakılmasını tavsiye etti. Sultan ava çıktı. Nizâmü'l-mülk, Said'e adam göndererek, huzuruna getirtti; onu zincire vurdurarak kaleye hapsetti. Avdan dönen Sultan olup-bittiği kabul ederek, Nizâmü'd-dîn'e saltanat hil'atleri (*Hila'us-saltana*) verdi ve onu Mervanoğulları Devleti'nin payitahtı olan Meyyâfârîkin'e yolladı.

Selçuklu vezîri, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vasalı olarak Mervânoğulları Devleti tahtına oturttuğu Nizâmü'd-dîn'e şöyle hitab etti: "*Seni bir sultan olarak iade edeceğimi, kızlarına ve karılarına (ehl) taahhüt etmişim, ancak Sultan Alp Arslan'dan başka sultanımız yoktur. Sen "sul-tânü'l-ümerâ"sin*"¹⁸³.

Kaynaklarımızda vezîrlerin muhtelif kimseleri çeşitli görevlere tayin ettiklerini gösteren misâller çoktur. Meselâ Nizâmü'l-mülk, *Bağdad* şahneliği'ne Gevherâyîn'i tâyin etti¹⁸⁴. Gene Nizâmü'l-mülk medreselere müderris de tâyin etmiştir¹⁸⁵. Meselâ Ebu İshak Şirazî'yi müderris olarak görevlendirdi¹⁸⁶. Amîdü'l-mülk Kündürî ise kadî'l-kudat'lığa Dâmegânî'yi tâyin etti¹⁸⁷.

183 Köymen, *Alp Arslan*, 7.

184 İbnü'l-Esîr, X, 40.

185 Kafesoğlu, 177.

186 İbn Hallikan, arab. met., 212; ing. terc., 414.

187 İsfahânî, arab. met., 11; türk. terc., 8.

Selçuklu vezîrlerinin azil ve tâyin yetkilerinin hangi sultanların devrinde hangi ölçülerde olduğuna dair elimizde belli kriteriyumlar yoktur¹⁸⁸.

İcabında bir vasal devlete hükümdar tâyin edecek kadar geniş yetkiler iktisab etmiş olan Nizâmü'l-mülk bile, siyasî hesaplar peşinde olan ve arkasını sultana dayayan divân, emîr ve yüksek memurları yerinden oynatamıyordu, zira sultanlar adeta "ikinci bir sultan" olan vezîrlere karşı kendilerine bağlı devlet adamlarını koz olarak kullanıyorlardı. Bu durumda her hangi bir memuru tâyin veya azletmek isteyen bir vezîr, sultanın temayülünü hesaba katmak mecburiyetindeydi. Bu mecburiyet vezîrlerin tâyin ve azil yetkilerini tahdid eden önemli bir faktördür.

188 Abbasî vezîrleri Hicrî IV. Yüzyılda halife yerine ve hatta bazen şahsen emîrleri, kadıları ve ileri gelen diğer memurları seçiyor ve tâyin ediyordu. İbnü'l-Furat ilk vezâreti sırasında yüksek makamlara istediğini getiriyor ve bu hususda seleflerine tanınmayan bir serbestiye sahib bulunuyordu. Ancak zamanla bazı halifeler vezîrlerin tâyin ve azil yetkisini kısıtlamışlardır. Zira, her yeni vezîr mutemed adamlarını kâtiblik, mültezimlik, kadılık gibi mansıblara getiriyordu. Bazı vezîrler herhangi bir mansıb sahibinin ihtisasına binaen onu yerinde ibka ediyor fakat genede başka önemle yerlere kendi adamlarını getirmekten çekinmiyorlardı. Bu bakımdan vezîrlere "devlet idaresinde baş müteşebbis olarak iş gören" "başvekil" nazarı ile bakılabilir. Gerçekten vezîrlerin muhtelif mevkilere yaptıkları tâyin işlemleri zamana, zemine ve mevkiin önemine göre değişiyordu. Bazı vezîrler halifeye tesir ederek kendi adamlarını tâyin ettiriyorlardı. Vezîrin adamlarının ehliyetsizliğinden dolayı, halifeler vezîrin yetkilerini tahdit etmek istediler. Meselâ Hicrî 291 yılında Muktefi, Abbas'ı vezîr olarak tâyin ettiğinde vazife başındaki memurların ibkasını istedi. Fakat bu gibi talepler nazariyatta kaldı. Vezîrler genel olarak tâyin konusunda serbest oldular. Bermekiler, halifenin muvafakatini almadan valileri nasb ve azl edebiliyorlardı. Ancak bütün Abbasî vezîrleri onlar kadar nüfuzlu değildi. Hata bazılarının valileri tâyin yetkileri bile yokdu.

Abbasîler'in ilk devirlerinden itibaren kadıların tâyinini halife yapıyordu. Buna rağmen valilerin de kadı tâyin ettikleri vakiydi. İlk devirlerden itibaren vezîrler de kadıların tâyininde müessir bir şekilde rol oynamışlardır. Fakat hangi tâyinlerin halife, hangilerinin vezîr tarafından yapıldığı tam olarak malûm değildir. Hicrî IV. yüzyılda vezîrler re'sen kadıları azil ve tâyin edebiliyorlardı. Her yeni vezîr kendisine intisab etmiş olanları memuriyetlere getirdi. Bu devirde büyük kadılar da maiyetlerindeki kadıların tâyininde rol oynuyorlardı. Fakat bu rol vezîrin tavsiyesine boyun eğmekden ileri gitmiyordu.

Vezîrler, ordu erkânının tâyininde de sahib-i selâhiyettiler. İbnü'l-Furat askerî mansıbları dağıtmağı öğrenme vesilesi yapmışdır. Bununla beraber vezîrlerin, askerî şahsiyetlerin tâyininde ne dereceye kadar yetkili veya söz sahibi oldukları konusu ortadadır. Samerra'da, halife "yardımcı" Türk subaylarına karşı zayıf durumdaydı. Zira bazı ahvalde Türk ümerâsı vezîri ve halifeyi yerinden oynatıyordu. Genel olarak halifeler bütün mevkilere yapılacak tâyinleri ve azilleri kendileri yapıyorlardı. Ancak vezîrin prestiji ve politik sahadaki kabiliyeti halifeden bu yetkileri kısmen veya tamamen almağa yetiyordu (Sourdel, 654-656).

Filhakika, yukarıda Nizâmü'l-mülk'ün Bağdad Şahneliği'ne tâyin ettiğini söylediğimiz Gevherâyîn, Sultan Melikşah'a intisab etmiş bir emîr idi. Gevherâyîn, zamanla Nizâmü'l-mülk'ün aleyhine vaziyet almıştır. Buna rağmen o mevkiini muhafaza etti.

Vezerin İmar Faaliyeti:

Selçuklu vezîri imar ve iskân için geniş faaliyette bulunuyordu. İsfahânî, Nizâmü'l-mülk için "Vilâyetleri tamir, imaretleri birbirine isal etti" şeklinde yazar¹⁸⁹. Gerçekten bu vezîr, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi bölgelerde mescidler, rîbâtlar, *Nişâbûr*'da hîmâristan ve ülkenin çeşitli yerlerinde Nizâmiyye Medreseleri inşa ettirmiştir¹⁹⁰. Nizâmü'l-mülk, *Medine* ve *Mekke*'deki camileri de tamir ettirdi¹⁹¹.

Vezer Tâcü'l-mülk de vezârete gelmeden iki yıl evvel, 1089 (482) yılında *Bağdad*'da Tâciyye Medresesini inşa ettirmiş ve oraya müderris tâyin etmiştir¹⁹². Vezer Muinü'd-dîn Muhtass da *Kâşan*, *Ebher*, *Zencân* ve *Gence* de darü's-şîfa ve medreseler inşa ettirmiştir¹⁹³.

Vezerin Eğitim Alanındaki Yetkileri:

Büyük Selçuklu vezîrleri inşa ettirdikleri medreseleri tedrisata açmakla geniş eğitim faaliyetinde bulunmuş oluyorlardı.

1066 (459) yılında Ebu Sa'd Sûfi'nin nezaretinde inşası tamamlanan ve cephesine Nizâmü'l-mülk ismi yazıldığı için Nizâmiyye adıyla şöhret kazanan, *Bağdad*'da *Dicle* kenarındaki medresenin etrafına geliri medreseye ait olmak üzere çarşılar yapılmış, ayrıca hanlar, hamamlar ve çiftlikler satın alınarak bu müesseseye vakfedilmiştir. Nizâmü'l-mülk, bu yüksek ilim müesseselerine maaşlı müderrisler tâyin etmiş, öğrenciler için talim ve tedrisi meccanî yapmış, onlara

189 İsfahânî, arab. met., 58; türk. terc., 59.

190 Subkî, III, 137; Hüseyinî, arab. met., 46; türk. terc., 97.

İslâm medreseleri hakkında fazla bilgi için bk. Kafesoğlu, 171. Nizâmiye Medreseleri için bk. Makdîsi, 225-227.

191 Subkî, III, 140.

192 Makdîsi, 137 ve 210. Pedersen, İsl. Ans. *Mescid* madd.

193 Turan, *Selçuklular Tarihi*, 250.

maaş ve erzak tahsis etmiştir¹⁹⁴. Vezîr bu icraatını kültür ve eğitim alanında kalkınma için yapmış olmakla beraber yeni bir devlet olan Selçuklular'a ehil memur temin gayesini de istihdaf ediyor ve devlet hizmetine girmek isteyen bütün kabiliyetli gençleri teşvik gayesini güdüyordu. Nitekim, Selçuklular'ın 1038 den itibaren devlet memuru bulmakta zorluk çektikleri anlaşılmaktadır. Bu hususta Hilâlü's-Sâbi'de Amîdü'l-mülk Kündürî'nin bir müşahadesi vardır. *Bağdad'da bir hekim, bir amîd'in vücudunun yara bere içinde olduğunu gördü. Durumu bir mülâkat sırasında Kündürî'ye anlattı. Kündürî de "Devlet teessüs ederken aşağı tabakadan birçok kimseler istihdam edildi. Böyle haller bu sebeptendir"* dedi¹⁹⁵.

Abbâsî Halifesi ile ilgili bir hikâye -yakıştırma bile olsa- Nizâmü'l-mülk'ün eğitim politikası hakkında fikir verecek ve bizce malûm olan kaziyeleri teyid edecek mahiyettedir. Halife Nâsır'a başvuran bazı kimseler Nizâmiye Medresesi talebelerinin meşru olmayan işlerle meşgul olduklarını söylediler. O devirde halifeler İsmailîler'in hançerlerine hedef olmaktan korkuyorlardı. Nâsır da kimsenin kendisini tanımayacağı bir kıyafette ve yalnız olarak medreseye gitti. Medresenin bahçesinde dolaşırken talebeden biri "*hane*"sinden çıkarak halifeyi "*kendisiyle musahabe*" ye davet etti. Halife talebinin maksadını sezdi ve orayı terkederek Darü'l-Hilâfe'ye döndü. Ertesi gün, Nizâmiye Medresesi talebelerinin ihraç edilmesini, medreseye katırların konulmasını emretti. Halife bir gece rüyasında Hazreti Muhammed'i ve Nizâmü'l-mülk'ü gördü. Hürmetle hazretin yanına gitti ve ona selâm verdi. Peygamber yüzünü diğer tarafa çevirdi. Nâsır o tarafa gitti aynı muameleye maruz kaldı, bunun üzerine peygambere günahının ne olduğunu sordu. Peygamber de "*Sen Nizâmü'l-mülk'ü razı etmezsen selâmını almam ve seninle konuşmam*" dedi. O zaman Nâsır, Nizâmü'l-mülk'ün yanına gitti ve istisfar etti. Vezîr dedi ki: "*Ben o medreseyi talebelerin tahsili için yaptım. Onlar orada ulûm-u dinî ve maarif öğrenirler, gelecekte yüksek makamlara nail olurlar. Sen bir talebenin yaptığı hata neticesinde orayı ahıra tebdil ettirdin*". Nâsır niyaz ile medreseyi eski haline getireceğine, vakıflarını artıracığına ve faydalı kitaplar vakfedeceğine söz verdi.

194 Kafesoğlu, aynı yer. Pedersen, a. g. e.

195 Hilâl's-sâbi, *Nadire*, 295,

Bunun üzerine Nizâmü'l-mülk memnuniyetini izhar etti. Peygamber de halifeyi kucakladı. Halife uyanınca medresenin eski haline getirilmesini emretti ve rüyasında verdiği bütün sözleri yerine getirdi¹⁹⁶.

İ. Kafesoğlu'nun da belirttiği gibi, gerçekten *Bağdad Nizâmiyesi*'nden yetişenler bilahare yüksek makamlar işgal etmişlerdir¹⁹⁷.

Vezirin Hil'at Ve Unvan Tercih:

Vezîr, Hil'at de veriyordu. Amîdü'l-mülk Kündürî kendisine yazdığı kasideyi okumağa gelen Şeyh Ali b. Hüseyin Bâherzî'yi hil'atlemiş ve 1.000 dinar vermiştir¹⁹⁸.

Nizâmü'l-mülk de Malazgirt Meydan Savaşın'da Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i esireden gulâm'ı hil'atlemiş ve ona "*Ne istersen söyle, vereyim*" demiştir. Köle de *Gazne*'yi istemiştir. Ancak kölenin bu arzusu yerine getirilmedi¹⁹⁹.

Esasen vasal hükümdarlar (*etraf ve civar hükümdarlar*) Nizâmü'l-mülk'ün hil'atini giymeği şeref addediyorlardı²⁰⁰.

Nizâmü'l-mülk vasal hükümdarlara ve din adamlarına unvan de tevcih ediyordu. Biraz yukarıda gördüğümüz gibi Selçuklu vezîri Mervanoğulları Devleti tahtına oturttuğu Nizâmü'd-dîn'e "... Sultan Alp Arslan'dan başka sultanımız yoktur, sen sultanü'l-ümerâ'sın" demek suretiyle unvan tevcih etmiştir. Gene gördüğümüz gibi Nizâmü'l-mülk, ulemâdan El-Şerîf Ebu'l-Kasım Bekrî'ye âlimü's-sünne unvanını tevcih etmiştir²⁰¹.

Vezirin Denetimi:

Devlet dairelerini, memur ve işçileri kontrol etmek ile yetkili Sel-

196 Hondmîr, *Düstûr*, 162. Türk ve İslam bu nev'i rüya motifine sık sık rastlanır. Meselâ *Dusturname-i Enveri'de* de Umur Bey'in, babası Mehmet Bey'in türbesini ziyareti sırasında uyuduğu ve rüyasında Peygamberi dört büyük sahabeyle beraber gördüğü ve ondan şehit olacağı beşaretini aldığı kaydı vardır (s. 75).

197 Kafesoğlu, aynı yer.

198 Hüseyinî, arab. met., 24; türk. terc., 17.

199 İsfahânî, arab. met., 43; türk. terc., 41.

200 İsfahânî, arab. met., 56; türk. terc., 57.

201 Bk. yukarı.

çoklu vezîri, bilhassa evkafa emin memurlar tâyin eder ve sıkı bir murakabeye tabi tutardı²⁰².

Vezîr medreseleri de denetler. Nizâmü'l-mülk, Bağdad Nizâmiye medresesi dârü'l-küttâb (*hafız-ı kütüb*) hğma Şeyh Ebu Zekeriya Hatîb Tebrizî'yi tâyin etmişti. Ebû Zekeriya geceleri medresede şarab içer ve kadınlarla düşüp kalkardı. Durum vezîre aksettirildiğinde o, Ebû Zekeriya'nın kabili itimad bir adam olduğunu söyledi. Fakat bunu müteakib bir gece medreseye gitti ve Ebu Zekeriya hakkındaki şikâyetlerin doğru olduğunu anladı. Ertesi gün nâiblerinden birine, Ebû Zekeriya'ya daha fazla vazifeler verilmesini emretti. Durum Ebû Zekeriya'ya izah ve vezîrin emri tebliğ edildi. Bunun üzerine Ebû Zekeriya ölünceye kadar kötü bir iş yapmayacağına söz verdi²⁰³. Bu olay Nizâmü'l-mülk'ün, vazifesini suistimal eden görevlileri azletmekle değil, doğru yola getirerek istifade etmek cihetine giden büyük bir idareci olduğunu da göstermektedir.

Filhakika, Nizâmü'l-mülk'ün murakabesi altında bulundurduğu ve mukadderatı üzerinde söz sahibi olduğu maiyetine ve devlet memurlarına karşı ne kadar anlayışlı davrandığını şu olayda da görürüz: Yukarıda Bağdad Nizâmiye Medresesi inşaatına nezaret ettiğini ve binayı tamamladığını zikrettiğimiz Ebu Said Ahmed b. Mehmed Sufî Nişâbûrî, vezîrin metemed adamlarındandı. Bazı kimse-ler bu zat hakkında vezîre, suistimal yaptığını ihbar ettiler. Ebu Said keyfiyete muttali olunca, *Basra'ya* firar etti. Bir kaç gün sonra pişman oldu, *Bağdad'a* döndü; Nizamü'l-mülk'ün nezdine geldi, ona "*Ey hudâvend, sen bu medreseyi Allahı taâla için yaptırдың. Bunun hesablarında hıyanet gösteren kimseyi de Tanrı'ya havale et. Sevab olur, hain de iyi yürekli de kıyamete kadar gider*" dedi. O zaman Nizâmü'l-mülk şu cevabı verdi "*Ey Ahmed, benim endişem senin zimmetine geçirdiğin paradan ötürü değildir. Benim içimin perişanlığının sebebi şundandır: İstiyorum ki, bu medrese binası son derece metin olsun, öyle ki, aylar ve yılların geçmesi ile yıkılma, o binanın temel-lerini bulmasın. Şimdi bu işin zamanı geçti*"²⁰⁴.

202 İsfahâni, arab. met., 58; türk. terc., 59.

203 Hondmîr, *Düstûr*, 160-161.

204 Hondmîr, *Düstûr*, 161-162.

C. VEZİRİN KAZAÎ YETKİLERİ

Büyük Selçuklu İmparatorluğunda –diğer İslâm devletlerindeki gibi– hükümdarın bizzat başkanlık ettiği ve halkın şikâyetlerini dinleyip hüküm verdiği Dârü'l-adl, Divân-ı âlâ veya Divân-ı mezâlim'e idareye ve sorumlularına karşı her çeşit şikâyet yapılabilir. Hükümdar usûl ve formalitelere bağlı olmadan, hemen orada kesin hükmünü vererek adaleti dağıtır. Bu toplantılarda ele alınan başlıca şikâyet konuları şunlardır: 1. Bazı kamu hizmetlerine müteallik şikâyetler, yani memurların yetkilerini suistimal etmeleri ve kamu hizmetinin yerine getirilmesi sırasında reâyâ aleyhinde meydana gelen zararlar. Umumiyetle şikâyetler vergi konusunda yapılır. 2. Divân kâtiplerinin, muhtesiplerin vazifelerinin ve âmme vakıflarının kontrolü ve bunlarla ilgili bozukluklar. 3. Şahıslar arasındaki davalar, kadılar için yapılan şikâyetler. Bu nevi şikâyetler yine bir kerre daha kadıya havale edilir ve onun soruşturmasından sonra hüküm verilir.

Büyük Selçuklular'da hükümdarın haftada iki gün mezâlim dinlemesi şarttı. Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetname*'de “Padişahlar haftada iki gün halkın şikâyetlerini (*mezâlim*) dinleyeler ve hakkının hakkını haksızdan alalar, adâleti yerine getireler. Aracı olmaksızın kendi kulakları ile söylediklerini dinleyeler... Bundan maksat, bu haberin memleket içinde yayılması ve zâlimlerin kötülük yapmaktan çekinmeleridir” şeklinde yazar²⁰⁵.

Büyük Selçuklu vezîri dünyevi hâkimdir, şikâyetleri dinler, gereken tahkikatı yapar ve kararını verir²⁰⁶. Subkî, Nizâmü'l-mülk'ün Kur'an ve sünnete göre hükümlerini verdiğini kaydettikten sonra “Onun fenalık yapmak niyetinde olan kimseleri Allah'ın kudretiyle korkuttuğunu” ilâve etmektedir. Halk, bu vezîrin verdiği “hükümler”in doğruluk ve isabetine inanmışlardı²⁰⁷.

Esasen Nizâmü'l-mülk, bir vezîrin zulme uğrayanların şikâyetlerini dinlemek ve adalet tevzi etmekle mükellef olduğu inancındaydı. O, oğlu Fahrü'l-mülk'e hitaben olan bir mektubunda “Sarayının kapısını zulme uğramış olanlara aç. Haftada bu iş ile bir gün

205 İnalçık, *Adaletnâmeler*, Türk Tarihi Belgeleri Dergisi, II (1965), 50.

Bu vesileyle, çalışmalarım sırasında metod bakımından değerli yardımlarını gördüğüm sayın Prof. Dr. İnalçık'a teşekkürlerimi arz ederim.

206 Horst, 92 (Terc. 373).

207 Subkî, III, 135.

olsun meşgul ol. Başka bir iş yapma. Bunu yaparken temkinli hareket et; tâ ki, zulme uğrayanın şikâyetinin neden olduğunu ve bunun giderilmesinin nasıl mümkün olması gerektiğini bilesin. Emrettiğin her şey hakikat ve basiret yüzünden olsun” şeklinde yazmaktadır²⁰⁸.

Böylece Selçuklu vezîri adalet dağıtan kimsenin, nasıl hareket etmesi gerektiğini açıklamaktadır.

Vezîrler “dîvân” kurulmadan da kazaî kararlar verebiliyorlardı. Meselâ Amîdü'l-mülk Kündürî, Büveyhoğulları hükümdarı Melikü'l-rahim'in vezîri Ebu Said'i tevkiif ettirmiştir. Kündürî daha sonra ehil ve namuslu bir insan olduğu için onun hayatını bağışladı ve serbest bıraktı²⁰⁹.

Selçuklu vezîri eşhasa nakdî cezada veriyor ve mallarını müsadere edebiliyordu. Nitekim, vezîr Hatîrû'l-mülk bazı kimselerin gammazladığı Muvaffak adında birini 100.000 dinar cezaya çarptırmış ve daha sonra mallarını da müsadere etmiştir²¹⁰.

Kıvâmü'd-dîn Dergezinî de suçlu olduğuna hükmettiği Azizü'd-dîn İsfahânî adındaki şahsın *Tekrit* kalesinde hapsedilmesi için ferman çıkarmış, daha sonra katli için *Bağdad* şahnesine emir vermiştir²¹¹. Gene Dergezinî, zamanının ünlü âlimlerinden Hemedânî'yi “kıskanç kimselerin” tahriki üzerine ders verdiği medresenin karşısında astırmıştır²¹². Esasen bu vezîr “büyükleri öldürmek babında çok cesurdu. Biraz zillet ve hata yapan kimseyi öldürmeğe gayret ederdi”. Yukarıda zikredildiği üzere, o, bir gün divan toplantısında kendisi ile münakaşa eden, müstevfi İzzü'd-dîn İsfahânî'nin derhal zincire vurulup hapsedilmesini emretti. İzzü'd-dîn İsfahânî, vezîre gönderdiği bir rubâî ile özür dilemişse de, kendisini affettirmeğe muvaffak olamamıştır. Bu zat bilahare hapishanede ölmüştür²¹³.

Vezîr gerekli gördüğünde adlî takibat ta açtırıyordu. Amîdü'l-mülk Kündürî, şâfiî âlimlerine tazyik etmiş ve haklarında takibatta bulunmuştur. Bunun neticesi olarak Ebu'l-Kasım Kuşeyrî, Ebu'l-Meâlî Cüveynî ve Ebu İshak Şîrâzî gibi ünlü fakihler ülkeyi terke mecbur kalmışlardır²¹⁴.

208 Akilî, 214.

209 İsfahânî, arab. met., 11; türk. terc., 8.

210 İsfahânî, arab. met., 107; türk. terc., 107.

211 İkbâl, 269.

212 Hondmîr, *Düstûr*, 205.

213 Hondmîr, *Düstûr*, 204.

214 Kafesoğlu, 138 ve 175.

Bukadar geniş kazaî yetkilere sahip olan Selçuklu vezîri, ancak hanedan azalarının mukadderatı üzerinde karar vermek yetkisine sahip değildi. Yukarıda "Vezîrin mâlî yetkileri" bahsinde gördüğümüz gibi, Nizâmü'l-mülk, Sultan Alp Arslan'ın kardeşi Gevher Hatun'un mallarını müsadere etmişti. Bunun üzerine Gevher Hatun, Navegiyeler'den yardım istedi. Vezîr, Sultan'dan onun katli için icazet almış ve hatun öldürülmüştür. Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre, Gevher Hatun'un öldürüldüğü haberi Bağdad'a gelince halk, Nizâmü'l-mülk'ü kınamış ve şöyle demiştir "*Nizamü'l-mülk herkezin arazisini gasbederek ve enkazını alarak bu medreseyi (Bağdad Nizâmiye medresesini) inşa etmekle iktifa etmedi. O, Melikşah'dan amcası Kavurd'un öldürülmesini ve yayının kirişi ile boğulmasını, çocuklarının gözlerine mil çekilmesini ve halasının öldürülmesini istedi*" Bu sözler vezîre ulaştınca o şunları söyledi "*Bana bu şenaatı yaptıran hilâfet vezîri Fahrü'd-devle İbn Cehîr'dir*"²¹⁵.

Görülüyor ki, Büyük Selçuklu vezîrleri hanedan azaları hariç olmak üzere gerek devlet kadrolarında görevli olan kimseleri, gerekse ulemâyı, gerekse reâyânın malı ve hattâ hayatı hakkında karar verecek yüksek kazaî yetkilere sahiptirler. Vezîrlerin bu yetkilerini siyasî hasımlarını bertaraf etmek için kullandıkları da vâkiydi. Dergezinî, Hatîrü'l-mülk gibi vezîrler bu şekilde hareket ediyorlardı. Bazı vezîrler de, gördüğümüz gibi, mevkî mücadelesi yapan maiyetlerinin entrikalarına bilerek veya bilmeyerek âlet oluyorlardı²¹⁶.

215 Sıbt İbnü'l-Cevzî, 176.

216 Abbasi vezîri idarî davaların düzenlenmesinde ve mezalim'in tahkik ve tetkikinde halifenin yardımcısıydı ve en yüksek adalet makamına tevcih edilmiş olan bilumum şikâyetleri yakından inceliyordu. Böylece o, adaleti ister istemez etkiliyordu. Mezalim mahkemesine vezîr riyaset edebiliyordu. Ancak halife lüzum görürse kendi vekili olarak bir sahibü'l-mezalim'de tayin ederdi. Sahibü'l-mezalim davalar hakkında re'sen halife ile temas eder, vezîrle görüşmezdi.

Abbasîler'in ilk halifesi olan Mehdî, vezîri Ebu Ubeydullah'a idari konulardaki şikâyetlerden günü gününe kendisine malumat verilmesini emretmişti. Buna mukabil halife Raşid, Büyük kadı Ebu Yusuf'un, kendisinin hiç değilse ayda bir defa mahkemede bulunması yolundaki ikâzına önem vermemiş ve yetkilerini vezîrleri Yahya ve Cafer Bermekî'ye bırakmıştır. Böylece Bermekîler mezalim'de büyük nüfuz sahibi oldular ve kazaî yetkiyi ellerine geçirdiler. Esasen Cafer iyi bir hukuk tahsili yapmışdı, karışık davaları karara bağlamakta mahirdi. Halife Emin devrinde ise bir kadı sâhibü'l-mezâlîm idi. Halife Memun, saltanatının ikinci kısmında bir çok şikâyeti bizzat tetkik ve bitaraf hareket ediyor-

D. VEZİRİN ASKERİ YETKİLERİ

Vezîrin askerî yetkiler ile mücehhez olduğunu sembolize eden kılıç'tır. Kılıç, vezîre sultan tarafından verilir²¹⁷.

Selçuklu vezîrleri orduya bizzat kumanda ediyor ve askerî harekâta katılıyorlardı²¹⁸. Sultan Alp Arslan ile Kutalmış arasında vukubulan savaşa vezîr Nizâmü'l-mülk de iştirak etti. Nizâmü'l-mülk "silâhını" giydikten sonra askerlerini tâbiye etmiş ve muhasemat başlamıştır²¹⁹. Gene Nizâmü'l-mülk, *Abhaz* hududunda içinde birçok kiliseler, İsa ve Meryem'in gümüşten, İsa'ya nazil olan meşhur sofranın suretleri bulunan Kal'atü's-Salib'i²²⁰

du. O, Cuma günleri iki celsede davaları rüyet ediyordu. Memun, yetkilerini kâtiblikten yetişme Ahmet b. Ebi Halid'e bıraktığından bu zat davacıların şikâyetlerine hedef oldu. Mutazile devrinde mezalim yetkisi vezîrlerin itirazına rağmen kadıların eline geçti. Devletin anarşi içinde olduğu devirlerde vezîrler mezalim işleriyle meşgul olmamışlardır. Gerçekten, Halife Muktedir şikâyetler ile bizzat meşgul oldu. Halife Muteded devrinde mahkemeler daha kesin çizgiler ile teşkilatlandırıldı. Vezîr Ubeydullah b. Süleyman ve emîr Bedr mahkemeleri aralarında taksim ettiler. Vezîr, halkın, emîr, aristokratların davalarına bakıyordu. Malum olmayan sebebler ile daha sonra her iki mahkemenin başkanlığına Bedr getirildi. Halife Muktedir devrinde mezalim'e yalnız vezîrler baktı. Meselâ İbnü'l-Furat salı ve pazar günleri davaları rüyet ediyordu. Vezîr Ali b. İsa ise salı günlerini ayırmıştı. Böylece vezîrler tam yetkiyle mezalim'i idare ettiler. Gerçekten, hicri IV. Yüzyılda "büyükler"i topluyor, onlar ile karar veriyordu. Böylece yüksek mahkemeyi teşkil etmiş oluyorlardı. Halife ve vezîr, kadılar ile siyasî-dinî meselelerde istişare ediyorlardı. Toplantılarda vezîr hükümdarın sağında oturur ve münakaşaları idare ederdi.

Vezîr, bazen istişare ederek bazen re'sen hükmünü veriyordu. Bazı vezîrler, halifeye müracaat etmeden ve onun arzusunun hilafına olarak insiyatifi ellerine almışlardır. Vezîrlerin içinde şahsî düşmanlarını ortadan kaldırmak için gayri hukukî ve gayri insanî yollara başvuranlarda vardı. Meselâ Muktedir'in vezîri İbnü'l-Furat, genç halifeyi etkisi altında tutmuş, pratikte ölüm ve hayatı iki dudağı arasına almıştır.

Diğer taraftan gözden düşen vezîrler; kadılar, fakihler, emîrler ve kâtipler'den müteşekkıl bir heyet tarafından yargılanıyordu. Bu davaların mezalim mahkemelerine uygun olarak yapıp yapılmadığını tam olarak bilmiyoruz. Ancak Massignon ve Tyan mahkeme olarak kabul etmişlerdir (Sourdel, 640-648).

217 Bk. *Vezirlik sembolleri*.

218 Abbasî vezîrleri Hicri III. yüzyılın sonunda askerî harekâtı idare etmeğe başladılar. Fadl b. Sehl idarî yetkilerine, askerî otoriteyi de katmış, seferler yapmıştır. Ayrıca emîr unvanını da almıştır. Emîr unvanını alan ilk vezîrin Yahya Bermekî olduğu anlaşılmaktadır. Memun zamanında vezîr Ahmed b. Ebi Halid'de askerî yetkiler elde etmişti, ancak bunlar geçici ve istisnâî oldu. Vezîr Hasan b. Abbas ise Halife'nin fikirlerini reddederek, ordu ve komutanları üzerinde gerçek bir otorite kurmuşdur (Sourdel, 656 ve dv.).

219 İbnü'l-Esîr, X, 13.

fethetmiştir²²¹. Sadü'l-mülk'de Bâtınîlere karşı harekete girişmiş, bu arada İsfahan'daki Şah-dîz kalesini fethetmiştir²²². Ziyâü'l-mülk de beraberinde emîr Çavlı olduğu halde *Alamut* üzerine yürümüş ve kalenin civarındaki Batmîler'i öldürmüştür²²³.

Vezîr, sultanın refakatinde olarak da²²⁴ askerî faaliyete iştirak ediyordu. İyi bir muharib olan Nizâmü'l-mülk, Alp Arslan devrinde²²⁵ –Malazgirt Meydan Savaşı haricinde– sultanın bütün seferlerine katılmıştır. O, Sultan Melikşah ile beraber, taht üzerinde hak iddia eden sultanın amcası Kavurd'a karşı yapılan savaşa iştirak etmiş ve Kavurd bozguna uğratılmıştır²²⁶. 1074 (467) yılında Nizâmü'l-mülk, Sultan Melikşah'ın maiyetinde *Tirmiz*'e gitmiş ve yapılan savaşı müteakip burayı fethetmiştir²²⁷.

Nizâmü'l-mülk orduya ait konular üzerinde dikkatle duruyordu. Meselâ o, savaş sırasında Selçuklular'ın sarfettikleri silâhların miktarı ile savaş sonunda düşmanlardan kaç kişinin öldürüldüğünü tesbit etmek sureti ile askerlerinin başarı derecelerini tâyin ediyordu. Sultan Alp Arslan, Haleb'i "bir ay ve iki gün" kuşatmış ancak "bir gün" savaşmıştır. Şehrin teslim olmasını müteakip Haleb hâkimi Mahmud, Nizâmü'l-mülk'ün yanına gitti. Vezîr, ona savaş günü *Haleb*'de kaç kişinin öldüğünü sordu. Mahmud "Öldürülenler az bir topluluktur" cevabını verdi. Buna hayret eden vezîr "O gün orduya mensub diğer askerlerin attıklarından başka, silâh deposundan seksen bin ok atıldı" dedi²²⁸.

Vezîr Müeyyidü'l-mülk de 1095 (488) yılında Melikşah'ın kardeşi Tutuş ile *Rey* civarında savaşmış, neticede Tutuş öldürül-

220 Hüseyinî, arab. met., 45; türk. terc., 31.

221 Bu olayın tafsilatı için bk. aynı yer.

222 İsfahânî, arab. met., 90; türk. terc., 93. İkbâl, 157.

223 Hüseyinî, arab. met., 81; türk. terc., 57.

224 Subkî, III, 136. Subkî, Nizâmü'l-mülk'ün askerlere öncülük yaptığını kaydettikten sonra "Harb onun için ancak, âsiler teslim olduktan sonra nihayete ererdi" şeklinde ya zıyor (Aynı yer).

225 Kafesoğlu, İsl. Ans. *Nizâmü'l-mülk* madd.

226 İbnü'l-Esîr, X, 29.

227 Hüseyinî, arab. met., 60; türk. terc., 42.

228 Sevim, *Sultan Alp Arslan*, 231.

müştür²²⁹. Bunu takiben Müeyyidü'l-mülk, Mehmet Tapar'a iltica etmiştir (*Bk. Vezîrlerin akibetleri*). O, *Hemedan*'da Berkiyaruk ile Tapar arasında cereyan eden ve Tapar'ın mağlubiyeti ile sonuçlanan savaşta yaralanmıştır²³⁰.

Ziyâü'l-mülk de Mehmet Tapar'ın refakatinde olarak *Irak*'da Sadaka ile yapılan savaşa katıldı²³¹.

Vezîrlerin ordu meseleleri üzerinde söz sahibi oldukları ve zaman zaman sultanlara teklifler yaptıkları bilinmektedir. Nizâmü'l-mülk Sultan Melikşah'a Selçuklu ordusunun sayısının 400.000 den 700.000 ne çıkarılmasını teklif etmiştir²³².

1080 (473) senesinde Melikşah *Rey* şehrine gitmiş ve orduyu teftiş etmiştir. Sultan "*hallerinden hoşlanmadığı*" yedi bin kişiyi ordudan tadetmeğe karar verdi. Bunun üzerine Nizâmü'l-mülk, Melikşah'a "*Bunlar, sanat, sahibi değildirler, askerlikten çıkarıldıkları takdirde, içlerinden birini sultan nasbedip, işte sultan budur diyebilirler. O takdirde bunlarla uğraşmağa mecbur kalırız. Onlara sarfettiğimiz birkaç mislini sarfetmeğe mecbur kalırız*" dedi. Buna rağmen Sultan, vezîrinin tavsiyesini dinlemedi. Ancak bir müddet sonra Nizâmü'l-mülk'ün dedikleri tahakkuk etti. Ordudan tardedilenler Melikşah'ın kardeşi Tekiş'e iltihak ettiler. Tekiş de isyan etti²³³.

229 İsfahânî, arab. met., 85; türk. terc., 86. Hüseyinî, arab. met. 76; türk. terc., 53. Kirmanî, 52; Akilî, 218.

Sevim, Berkiyaruk'un iyileşince daha önce (Aralık 1094) vezâretine tâyin etmiş olduğu Müeyyidü'l-mülk'ün *Irak* ve *Horasan* emîrlere mektuplar yazarak onların Berkiyaruk tarafına geçmesini sağladığı, bu suretle Berkiyaruk'un Tutuş'a faik bir duruma geldiğine işaret ediyor (Tutuş, Belleten, XXVII, 432).

230 Hüseyinî, aynı yer.

231 İkbâl, 164.

232 Turan, Selçuklular Tarihi, 157.

233 İbnü'l-Esir, X, 43.

Sümer, Melikşah'ın tardeddiği yedi bin kişinin, hassa ordusuna mensub Ermeniler olduğunu kaydettikten sonra, bunların Nizâmü'l-mülk'ün muhalefetine rağmen kovulmalarının Türk hassa askerinin başarısı olarak izah edebileceğini belirtiyor (*Oğuzlar*, 103).

Diğer taraftan Köymen, Melikşah'ın *Belh* ve *Toharistan*'ı tevehh ettiği Tekiş'in iki defa -1080 ve 1085 de- isyan ettiğini, ancak onun muhtemelen İmparatorluk tahtına geçmek için değil, *Horasan*'da müstakil bir devlet kurmak gayesi ile harekete geçtiğine işaret ediyor (*Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 71).

İsfahânî, Nizâmü'l-mülk için "Büyük asker ve kalın çeri Nizâmü'l-mülk'ün emrine tâbi idi" şeklinde yazar²³⁴. Müeyyidü'l-mülk ise "*kılıç ve kalem sahibi*" idi²³⁵. Dergezinî ise, bertaraf etmek istediği emîri katlettirecek kadar ileri gidiyordu. O, himayesindeki Bâtînîler'e emîr Şirgîr'i öldürtmüştür²³⁶.

Hükümdarın vekili olarak Büyük Selçuklu vezîrleri'nin, nazariyatta askerî yetkileri vardı. Ancak vezîrlerin pratikte bu yetkileri ne dereceye kadar kullanabildikleri münakaşa edilebilir. Sivil teşkilât kadroları üzerinde tam yetki ile tasarrufta bulunan vezîrlerin, orduda da aynı şekilde nüfuz sahibi oldukları şüphelidir. "*Türk*" ümerânın "*İranlı*" vezîre antipatisi ve "*kılıç ehli*" nin "*kalem ehli*"nin emri altına girmek istememesi gibi psikolojik faktörlerin bu meselede ne dereceye kadar rol oynadıklarını tesbit edemiyoruz. Zira vezîrlerin ümerâ ile olan münasebetleri hakkında fazla bilgimiz yoktur. Bununla beraber ordu üzerinde nüfuz tesis etmek isteyen Mecdü'l-mülk'ün ümerâ tarafından öldürülmesi (*Bk. Vezîrlerin akibetleri*), Dergezinî'nin, emîr Şirgîr'i bâtînîlere katlettirmek cüretini göstermesi, vezîrler ile emîrler arasındaki çekişmenin su götürmez delilleridir. Kaynaklarımızın kalem ehli olduğu kadar kılıç ehli olarak vasıflandırdıkları Nizâmü'l-mülk, Kündürî, Müeyyidü'l-mülk gibi vezîrlerin askerî konularda sahib-i selâhiyet oldukları anlaşılmaktadır.

E. VEZİRİN SORUMLULUĞU

Büyük Selçuklu sultanları kendileri adına geniş yetkilerle mücehhez olan vezîrlerini, devrin telâkkisine uygun olarak azil, idam veya başka bir göreve tâyin edebiliyor, icabında da mahkemeye sevk ediyorlardı. Sultan bu son şıkkı uygun görmüş ise vezîr, sultanın başkanlık ettiği mahkeme huzuruna çıkarılıyordu. Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihinde yalnız bir vezîr-Sadü'l-mülk-bazı divân üyeleri ile birlikte mahkemeye sevk edilmiş ve ölüm cezasına çarptırılmıştır. Vezîr Sâdü'l-mülk'ün bâtînî olduğuna sultanı ikna eden bir şahıs onun tevkif edilmesine sebep oldu. Elleri ve ayakları kelepçeye vurulan vezîr, sultanın sarayında, kadılar'dan ve ümerâ'dan

234 İsfahânî, arab. met., 56; türk. terc., 57.

235 İsfahânî, arab. met., 85; türk. terc., 85.

236 İsfahânî, arab. met., 144; türk. terc., 135. İbnü'l-Esîr, X, 241.

mürekkep bir topluluğun huzuruna çıkarıldı. Salonda ayak takımından vezîri teşni edecek bir grup da vardı. Bunlar Sâdü'l-mülk için "O kâfirdir, mülhiddir" diye bağırıyor, cezalandırılmasını istiyorlardı. Neticede sultan vezîri ve divan âzâlarından bazılarını, ölüme mahkûm etti. *Zubetu'n-Nusreye* göre vezîr bir iftiraya kurban gitmiştir²³⁷. İbnü'l-Esîr ise, Sâdü'l-mülk'ün sultana ihanet suçundan, diğer sanıkların bâtinî itikadında olmakla itham edildiklerini, bu sebeble asıldıklarını yazar²³⁸.

Diğer taraftan Selçuklu Sultanları, vezîrlerinin hattı harekâtını yakından takip ediyor, böylece onların icraatlarının kanunlara ve ananeye uygunluk derecesini tesbit ve şahıslarına olan bağlılıklarını tayin etmiş oluyordu. Bu hususta Sultan Mehmed Tapar'ın mutemed adamı Şerefü'd-dîn Enuşirevân'ı vezîrine nâib olarak tâyin ettikten sonra, onu vezîr Hatîrû'l-mülk'ün icraatını kontrol etmek ile görevlendirildiğine dair *Zubetu'n-Nusre*'de bir kayıt vardır. Gerek görevinin ifası sırasındaki durumu, maruz kaldığı güçlükleri, gerekse hissiyatını aksettirmesi ve sultan-vezîr münasebetlerini aydınlatması bakımından Enuşirevân'ın yazdıklarını aynen ahyoruz: "Vezîr'in hoş karşılamamasına rağmen onun nâib'i oldum. Sultan'ın vezîre hürmet etmesi, onu ululadığı için değil, belki münasib vakti beklemek içindi. Sultan, tekrimle beni divân'a oturttu ve sadırların fevkine çıkardı. Lâkin vezîr, beni, kendisini murakabe için sultanın tâyin ettiği, casus telâkki etti ve beni, alacaklısı veya kendisine intikamı olan kimse gibi, istiskâl eder oldu. Benimle istemiyerek musahabe ederdi. Vezîr'in sağında ve solunda olan sadırlar, onun sözünü söylerlerdi (onun yolunu tutarlardı). Onlar bana güler yüz gösteriyorlar, fakat kalplerinde fenalık saklıyorlardı. Tabiatları başka başka olmakla beraber, bana düşmanlık hususunda birleştiler. Bana düşmanlık etmekle, isteklerinin hâsıl olacağına itikad ettiler. Bunların sakallarına iki arpalk olsun kıymet vermedim. Onların gece ve gündüz durmayıp düşündüklerini, hatırıma, bile getirmedim. Beni tuzağa düşüremeyince, rusûm ve favâidi ta'vika, divân'dan benim istihkakımı göndermekte yavaş devranmağa başladılar ve sultanın bana tahsis etmiş olduğu ihsanları kesmek hususunda ittifak ettiler. Ziyâü'l-mülk'ün ve Hatîrû'l-mülk'ün vezîrlüklerindeki iki nâibliğimde de

237 İsfahânî, arab. met., 92; türk. terc., 94.

238 İbnü'l-Esîr, X, 164.

bu cemaatin garezkârlığına maruz kalmaktan kurtulamadım. Bana bunlar tarafından eziyet acısı eksik olmadı”²³⁹.

Görülüyor ki, gerek vezîr gerek dîvân âzâları –herhalde kanunsuz işlerinden dolayı– murakabe edilmekten hoşlanmamakta, hatta sultanın mutemed adamının tahsisatını kesecek kadar işi ileri götürmeğe cesaret edebilmektedirler.

Sultanın resmî olduğu kadar gayri resmî şekilde de vezîrlerin hârekâtını kontrol altında bulundurdıklarını, bilhassa saray hizmetkârlarının istihbarat ile görevlendirdikleri muhakkaktır²⁴⁰.

Sultan, vezîrine icraatından dolayı sual de açıyordu. “*Vezîrin malî yetkileri*” bahsinde mufassalan gördüğümüz gibi, Melikşah, Nizâmü'l-mülk'den her yıl ulemâya verdiği 300.000 dinar hakkında izahat istedi. Nizâmü'l-mülk de sultanı tatmin edici cevap vermiş ve böylece icraatı için onun tasvibini almıştır²⁴¹.

Görülüyor ki, Büyük Selçuklu vezîri hâkim-i mutlak olan sultana icraatından dolayı hesap vermekle mükelleftir²⁴². Bu durum-

239 İsfahânî, arab. met., 108; türk. terc., 108.

240 Sourdell, Abbâsî Halifeleri'nin vezîrlerinin hattı harekâtını kontrol için saray hizmetkârlarını, gözdelelerini ve şarkıcıları istihbarat ile görevlendirdiklerine işaret ediyor (a. g. e., 661).

241 Hüseyinî, arab. met. 68; türk. terc., 46.

242 Abbâsî vezîride halifeye karşı sorumludur. Halife, görevinden uzaklaştığı vezîrini başka bir memuriyete tâyin edebilir, sürgüne yollayabilir, idama mahkûm edebilir veya mahkemeye sevk edebilir.

Gözden düşenü'l vezîr İbn Furat, haksız iktisab da bulunmak ve rüşvet almaktan - yukarıda kazaî yetkiler bahsinde sözünü ettiğimiz- kadılar, emîrler, fakihler, kâtiblerden mürekkep ve vezîr Hamid b. Abbas ve Ali b. İsa'nın idare ettikleri heyet huzuruna çıkarıldı. Halife Muktedir celseyi perde arkasından takip ediyordu. Sanki İbnü'l Furat parlak bir şekilde kendisi müdafaa ve iftiraya uğradığını ifade etti. Ali b. İsa'nın ortaya çıkardığı Ebu Zembur adındaki tanık İbnü'l-Furat'ın kendisinden rüşvet aldığı söyledi. Şahsına yapılan ihtamları zeki ve mahirahe bir tarzda karşılayan İbnü'l-Furat, tanığın Ali b. İsa'nın vezâreti sırasında da Ali'yi aynı şekilde suçladığını, Hamid b. Abbas'ın da Vâsıt çiftliğinden fahiş kazanç elde ettiğini ileri sürdü. Bu sözlere çok kızan Hâmid, ceza olarak İbn Furat'ın sakalının kesilmesini emretti ve emrinin yerine getirilmesini beklemeden ona saldırdı. Nâkillere inanılacak olursa sahne tam bir kargaşalık içindeydi. Bu sırada Hamid b. Abbas ve Ebu Zembur, halifeden büyük bir para karşılığı İbnü'l-Furat'ın kendilerine verilmesini istediler. Muktedir, bu teklif karşısında tereddüt etti. Bunu müteakip Ali b. İsa, İbnü'l-Furat'ın ordu kalemlerinde hıristiyan kâtibler kullandığını ileri sürdü. İbn Furat bu ithamda karşılamakta güçlük çekmedi. Ali b. İsa'nın akrabası olan bir ordu kâtibinin devlete ihanetini ortaya attı. Neticede, İbnü'l-Furat kurtulmak için başka çare olmadığını görünce para cezası ödedi. Bu da-

da saltanat müessesesi vezîrin mukadderatı üzerinde söz sahibi olan yegâne mercidir. Esasen Lambton'un dediği gibi, vezâret makamı sahibine lûtf olarak verilmiş addedilirdi. Vezîr devletin değil, sultanın şahsî hizmetkârıdır. Bu bakımdan o sultanla iyi geçinmek zorundadır. Zira sultanlar vezîrlerinin elde ettikleri herhangi bir nüfuz kıskançlıkla karşılıyorlardı²⁴³.

Büyük Selçuklu vezîrinin yalnız sultana karşı sorumlu olduğuna işaret etmiştik. Devrin telâkkisi icabı reâyâ'nın mesul mevkilerde bulunan vazifelileri denetlemesi mevzubahis değildir. Esasen devlet teşkilâtı halk tabakalarına derinliğine nüfuz etmemekte, hâkimiyet şâkuli olmaktan ziyade ufki bir görünüş arz etmektedir. Bu durumda devlet fertleri değil, daha ziyade o lonca veya tarikat gibi teşekkülleri kendisine muhatab olarak alır²⁴⁴. Devlet adamlarının görevleri konusunda eşhasın kendilerine vâki ikaz ve ihtarlarını nazarı itibare alıp almamaları takdirlerine kalmıştır. Ancak Nizâmü'l-mülk devrinde vuku bulan bir olay ve Nizâmü'l-mülk'ün oğlu Fahrü'l-mülk'e hitaben yazdığı, reâyâ'ya nasıl muamele edilmesi gerektiği hakkındaki mektubdaki devlet adamlarının görev ve sorumluluğu hususundaki müşahedesi ünlü vezîrin mesuliyetini müdrik olduğu hakikatını ortaya koyar.

Nizâmü'l-mülk hac etmeğe karar vermişti. O günlerde vezîri ziyaret etmek isteyen fuzelâdan bir zat, yanına gireceği sırada, iyi yüzlü bir derviş ona yaklaştı ve vezîre emanet edilmek üzere bir rık'a-

va onun ihanete uğradığını gösterir. Şii asıllı olması bunun sebebi olabilir (Sourdel, 417-418).

Aynı heyet daha sonra İbnü'l Furat'ın Hâmid b. Abbas'a açtığı ve vezîr Hakanî'nin rüyet ettiği davayada bakmıştır (Sourdel, 647). Abbasî tarihinde buna benzer başka davalarda görülmüştür.

Diğer taraftan halifeler, vekilleri olan ve bu sebeble kendilerine karşı mesuliyet deruhde etmiş bulunan vezîrlerini gizli olarak kontrol etmekden de hali kalmıyorlardı. Her ne kadar vezîrlerin divan toplantısında varılan kararları halifeye bizzat nakletmeleri icabetmekte ise de, halifeler bununla yetinmiyorlar, gizlice vezîrlerinin ne şekilde icrai hükümet ettiklerini mutemed adamları vasıtasıyla öğreniyorlardı. Bu adamlar daha ziyade saray sâkinleri olan, hizmetkârlar, gözdeler veya profesyonel casuslardı. Divan-ı berid'in istihbarat servisleri de askerî harekâtı ve mesul mevkide bulunan kişileri -bu arada vezîri- kontrol ediyorlardı. Halifeler, vezîrleri jurnal eden mektuplarda almaktaydılar. Bütün bunların neticesinde halifeler, vezîrlerini hemen azletmek yoluna gitmeden, selâhiyetlerini tahdid ediyorlardı. Halife Mutasım, vezîri Fadl b. Mervan'ın icraatını kontrol eden müfettişler (*Zemmam*) tâyin etmişti (Sourdel, 661).

243 *The Internal Structure*, 265.

244 Köymen, *Alp Arslan*, 1.

(küçük mektub) yı teslim etti. Nizâmü'l-mülk'ün yanına giren şahıs rık'a'yı ona verdi. Mektubu okuyan vezîr ağlamağa başladı; Sonra da “*Bunu sana vereni bana getir*” dedi. Mektubun getirilmesinde aracılık eden şahıs derhal dışarı çıktı, fakat dervişi bulamadı, tekrar vezîrin yanına döndü ve ona bulamadığını söyledi. O, zaman Nizâmü'l-mülk elindeki kâğıdı muhatabına verdi. Mektubda şunlar yazılıydı: “Dün gece Hazreti Peygamber'i rüyamda gördüm, bana dedi ki; Hasan (*Nizâmü'l-mülk*)'in nezdine git ve ona de ki, senin haccın buradadır. Nereye gidiyorsun? Senin için “*erbâb-ı hâcât*”- (*dilek sahipleri*) in arzularını yerine getirmektir.

Selçuklu vezîri, dervişin yolladığı bu mektubun tesirinde kalmış ve Mekke'ye gitmekten sarfinazar etmiştir. Bir müddet sonra, vezîre mektubun tesliminde aracılık eden şahıs dervişe rastladı ve Nizâmü'l-mülk'ün onu görmek istediğini söyledi. Derviş şu cevabı verdi: “*Ve-zîre teslim edilmesi gereken bir emanet vardı. Bunu ona ulaştırdım. Onunla benim, benimle onun başka bir işimiz yoktur*”²⁴⁵.

Nizâmü'l-mülk, oğlu Fahrü'l-mülk'e hitaben yazdığı bir mektubta ise şöyle diyordu: “Her şeyden önce, bütün reâyâ'nın senden âsude olmaları gerekir; her zaman onlara hukuk lâzımdır. Bırak, onlar kalpleri serbest olduğu halde kazançları ile ve kendi yaşamalarını temin yolunda çalışsınlar. Onlardan (vergi olarak) bir şey alınmak istendiği zaman, yavaş yavaş alsınlar. Hâdiseler kapısı onların üzerine kapalı olsun. Hiç kimse emredilenden başka onlardan bir şey almasın. Uğrayanlar (*reh-güzeriyân*) onları asla incitmemelidir. Bundan başka, senin sarayının kapısı zulme uğramış olanlara açık olsun. Haftada bir gün bu işle meşgul ol. Başka bir iş yapma, bunu yaparken yavaş hareket et. Tâ ki, zulme uğrayanın şikâyetlerinin sebebini ve bunun giderilmesinin nasıl mümkün olması gerektiğini bilesin. Öyleki, emrettiğin her şey hakikat ve basiret yüzünden olsun. Bundan başka ordu ümerâsını ve hükümdarın hasegâmını aziz ve muhterem tutasın. Bunun gibi, şeyhleri ve imamların mevâlisini hürmet gözü ile göresin. Hepsini arayıp, taahhütte bulunmalısın ve ortadan kaybolmalarının sebebini sorasın. Şayet onlar hasta iseler, ziyaretlerine gitmelisin. Eğer bir işleri çıkarsa, onlara hem para ile, hem de hizmet yolu ile yardım etmelisin”²⁴⁶.

245 Hondmîr, *Düstûr*, 163-165.

246 Akilî, 214 ve dv.

III

BÜYÜK SELÇUKLU VEZİRİNİN PROTOKOL
BAKIMINDAN DURUMU

A. VEZİRİN SULTAN İLE MÜNASEBETLERİ

Sultan'ın vezîr ile münesebetlerini saray hâcibler'i tanzim ederler. Hâcib, Sultan ile görüşüp onun sözlerini vezîr'e tebliğ eder²⁴⁷. Büyük Selçuklu vezîrinin, sultanların tertib ettiği rûz-i bâr'da ve bilcümle merâsimlerde hazır bulunması tabiidir²⁴⁸. Vezîr, hükümdar tarafından münferit olarak ta kabul edilir. Vezîr, Sultan tarafından kabul edildiğinde yer öper²⁴⁹.

Vezîrlerin, cülûs merasimi'nde hususî bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır: 1063 (455) yılında Alp Arslan, taht müddeisi ve ak-

247 İsfahânî, arab. met., 117; türk. terc., 115.

Emîr-i bâr, ümerâ saraya geldiğinde sultanın iznini tebliği eden görevlidir (Aynı yer).

248 Abbâsî vezîri saraydaki kabullerde tahta oturmuş olan halifenin sağında ve umumiyetle ayakta duruyor ve icab ettiği zaman halifenin namına konuşuyordu. Halife Vasık devrinde vezîrin saray erkâmına tekaddüm etmesi bir emîrname ile protokole edildi. Filhakika vezîr İbn Zeyyad'ın önünde ayağa kalkmak zorunda olan kadı, her defasında geçiştirmek istemesine rağmen bu protokol kaidesine uymak zorunda kalmıştır. Ümerâ nüfuzunu arttırdığından, ordunun Bağdad'a gelmesini talep eden İbnü'l Furat ise emîrleri yolda selamladı (Sourdel, 683).

249 Abbâsî vezîrinin Halife tarafından kabulünde devlet erkâmının katıldığı bir merasim yapılıyordu. Vezîr, saraya gideceği zaman büyük mansıb sahipleri, ümerâ, kadılar ve kâtipler onu selâmhyorlar ve saraya kadar refakat ediyorlardı. Vezîrin yakınları (*mahrem-leri*) o, merasim elbisesini giyerken dahi yanına girebiliyorlardı. Vezîr Fadl b. Sehl, Sasanîler'den kalan bazı adetleri pratiğe intikal ettirmek istedi. O, bir tahtı revan üzerinde olduğu halde huzura kabul ediliyor, halifeyi selamlamak için iniyor, mükâleme sırasında tekrar biniyordu. Ancak bu adet Bağdad'da devam etmemiştir (Sourdel, 686). Hicrî III. yüzyılda Abbâsî vezîri halifeyi her gün ziyaret ediyordu. Zamanla ziyaretler seyrekleşti. İbnü'l Furat saraya haftada iki defa, pazartesi ve perşembe günleri geliyordu. Abbâsî vezîrleri bu günlerin dışında nadiren, halifeden görüşme talebinde bulunuyorlardı (Sourdel, 690).

Diğer taraftan 919 (307) yılında emîr Munis, Bağdad'daki saraya kabul edildiğinde Halife Muktedir'in tahtında iken, erkek evlâdlarının onun sağında ve solunda oturduklarını, vezîr Hamîd b. Abbas'ın şehzadelerin arasında yer aldığı, biraz arkada Hass'ın rütbelerine göre dizildiklerini görmüştür. Huzura kabulde veya mevhib'de vezîr herkezden evvel halifeyi selamlar. Hipodroma kadar ona refakat eder. Resmî kortejlerde şehzadeler ile beraber halifeye refakat eder. Bu sırada o, hükümdarın sağında yürür. Bilhassa resmî kabullerden sonra o, halifenin nezdinde kahr ve yapılacak işler hakkında notlar alır. Bu sırada hizmetkârlardan biri ona divit getiriyordu (Sourdel, 683-684).

rabası Kutalmış'a karşı savaşı kazanınca, vezîr Kündürî'ye haber göndererek, sefî ve amcası Tuğrul Bey'in tabutunun saraydan türbesine nakledilmesini ve sarayın temizlettirilerek ikâmetine uygun bir hale getirilmesini emretti. Vezîr, yeni Sultan'ı "hadem", "haşem", "davul", "alem", "Arap ve Acem" iyle karşıladı ve taht'a oturttu²⁵⁰.

Nizâmü'l-mülk de Alp Arslan'ın kızı ile Halife Kaim'in torunu ve veliahdı Udetü'd-dîn'in, Nişâpûr'da "dârü'l-memleke" de yapılan evlenme merâsiminde ve kabul resminde hazır bulundu. Nikâh merasiminden sonra Alp Arslan tahtında oturmuş olduğu halde yanına konulmuş iki tabakatan dizi dizi inci saçtıktan sonra, palto (*kaba*) sundan, içinde mücehver bulunan üç kese çıkararak damadın vekili Amîdü'd-devle'ye atmış, "*Saçtığım incilere elini uzatmadığın için, bunlar da senin hissene*" demiştir. Amîdü'd-devle ayağa kalkarak verilen hediyeği öptü. Bunu müteakib, Sultan bu defa yalnız olarak Amîdü'd-devle'yi kıymetli hediyeler vermek için kabul etti. Kabul sırasında misafirler beraber vezîr Nizâmü'l-mülk de huzura dahil olmuştur²⁵¹.

Vezîrin hükümdarın huzurundaki hareket tarzı -diğer devlet erkânınınkinden de bağlayıcı- bazı kayıtlara tâbiydi. Büyük Selçuklu vezîri, Sultan'ın içki meclisi (*meclis-i şurb*) ne iştirak ediyordu. Meselâ vezîr Amîdü'l-mülk Kündürî, Alp Arslan'ın yanında oturmak suretiyle hazır bulunmuştur. Hattâ bu vezîrin azil ve tevkîf emri Sultan tarafından böyle bir mecliste verildi²⁵². Bununla beraber vezîr "bârgâh-ı saltanat"ta hükümdarın huzurunda şarap içemiyordu. Vezîr Şihâbü'l-islâm'ın, Sultan Sancar'ın sarayında şarab içmesi -devrin telâkisine göre- saygısızlık addedilmiştir²⁵³. Bununla beraber, bir içki meclisinde Sultan Alp Arslan ile vezîri Nizâmü'l-mülk arasında geçen bir hâdise de -gerektiğinde icraatıyla sultanlara karşı gelen bir vezîrin- protokol kaideleri mevzu bahis olduğunda ne kadar itaatkâr olduğunu gösterir. Mirdâs-oğulları Devleti hükümdarı Mahmud'un itaatını arzetmesinden sonra Alp Ars-

250 Köymen, *Alp Arslan*, 69 ve 88. (İsfahân'den)

251 Köymen, a. g. e. 95. (Sıbt İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Cevzî ve İbnü'l-Esîr'den).

252 Köymen, a. g. e. 60. (Sıbt İbnü'l-Cevzî'den).

253 Kirmanî, 59. Hondmîr, *Düstûr*, 190. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 70.

lan saltanat çadırında işret meclisi kurdurdu. Sultan kendisini kaybedecek kadar içtikten sonra Mahmud'u kastederek "*Şu bedevi emîrini huzuruma getirin, boynunu vurayım*" emrini verdi. Gulâmlar, vezîr Nizâmü'l-mülk'e koşarak, Sultan'ın emrini bildirdiler. Hükümdarın huzuruna gelen vezîr "*Ey âlemin sultanı, senden böyle bir emir sadır olur mu?*" deyince, Alp Arslan, şarap testisinin yanındaki su kabını Nizâmü'l-mülk'e fırlatarak "*Onu istiyorum*" diye bağırdı. Vezîr yüzü yaralı olduğu halde, Hâtun'a gitti, ona "*Ey hâtun, yardımımıza koş, yoksa askerler telef olacak ve birbirlerini yağmalayacaklar*" dedi. Bu sözleri duyan Hâtun Sultan'ın yanına gitti. Alp Arslan, ona geliş sebebini sordu. Hâtun "*Uyu, sen sarhoş olmuştun*" dedi ve Sultan'ı götürdü. İşret meclisi'nde bulunan devlet erkânı da dağıldı. Sabah olunca Hâtun, Sultan'a "*Zulûm kapısını açmaktan sıkılmıyor musun*" diye sordu. Alp Arslan "*İnşallah hayır*" dedi. Hâtun "*Dün gece bedevî emîrini getirip, boynunu vurmak istedin. Halbuki ona aman vermiştin. Bundan başka vezîrin Nizâmü'l-mülk'e de şunları yaptın*" dedi Sultan, "*Tanrı'ya yemin ederim ki, bu yaptıklarımın hiç birinden haberim yok*" cevabını verdi. Daha sonra Nizâmü'l-mülk'ü kabul eden Alp Arslan "*Ey Hasan, yüzündeki yara nedir?*" diye sordu. O da "*Ey âlemin sultanı, bu yara dün çadırımdan çıkarken, çadır direğinin yüzüme çarpmasından oldu*" diyerek gerçeği Sultan'dan gizledi. Vezîr'in bu cevabı orada hazır bulunanların hoşuna gitti²⁵⁴.

Büyük Selçuklu Sultanı gerekli gördüğü zaman devlet işleri ve politikası hakkında vezîri ile istişare ediyordu. Hükümdar, vezîri ile eyâlet (*vilâyet*), ordu (*leşker*), para (*vücûh-i mal*), imar siyaseti (*imaret*) ve ülkenin düşmanların karşı alınacak tedbirler hakkında konuşuyordu²⁵⁵.

Tuğrul Bey bir gün Amîdü'l-mülk Küdürî'yi çağırarak, halifeye "*Her zaman din ve hükümdarlık işleri için Bağdad'a gelmem icab ediyor. Yanımda da pek çok insan ve sayısız bir ordu bulunuyor. Bağdad civarında benim için bir nân buyursanız da bizim masraflarımızı kısmen karşılasa*" şek-

254 Köymen, *Alp Arslan*, 61. (İbnü'l-Adîm'den).

255 Köymen, *Alp Arslan*, 9 (*Siyâsetname*'den).

lindeki fikrini iletmesini istedi. Vezîr, Sultan'a "*Bizzat halifenin bunu sizden istemesi uzak değildir; fakat emrinize uyarak gideyim*" dedi. Amîdü'l-mülk, Halife'nin sarayına giderken, yolda halifenin vezîrine rast geldi. Halife'nin vezîri "*Sultan'a bir haber götürüyorum*" dedi, fakat mahiyetini söylemedi. Kündürî, halifenin vezîrinden evvel Sultan'a ulaştı ve "*Vezîr bir haber getirmiştir. Kulunuzun zannı şudur ki, halife nân-pare isteyecektir. Eğer bu hususta bir şey söyleyse, memnuniyetle ben de böyle düşünüyordum. Vezîrime söyleyim de, bu işi tanzim etsin diye cevap verin*" dedi. Sultan, Halife'nin vezîrine kendisine telkin edilen şekilde cevap verdi. "*Vezirin malî yetkileri*" bahsinde gördüğümüz gibi, Kündürî, Bağdad "kanun"unun kitabını istemiş ve resmî muhaberatı divan yazısı ile kaydederek, Halife'nin nân'ını tesbit etmiştir²⁵⁶.

Nizâmü'l-mülk de, Alp Arslan'a Selçuklu ülkesinin her tarafında haberci (*casus*) ler bulundurmak gerektiğini arzetti. Sultan ona şu cevabı verdi: "*Habercinin bize lüzumu yoktur. Dünyanın her kıt'asında (şehrinde) dostlarımız da, düşmanlarımız da vardır. Haberci bize bir haber getirdiği zaman kendisinin bir garezi varsa, dostu düşman, düşmanı dost suretinde*

256 Reşîdü'd-dîn, 25. Ravendî, fars. met., 110; türk. terc., 108.

Akilî, 205-206.

Selçuklu vezîri, Abbasi Halifesi ile Selçuklu Sultanı arasındaki görüşmelerde rol oynuyordu. İhtilâflı mevzularda halife ve sultan karşı karşıya gelmiyorlar, meseleyi vezîrlere havale ediyorlardı.

1055 (448) yılında Tuğrul Bey, Bağdad'a girdiğinde, Selçuklu askerleri evlerde oturan halkın mallarını gasbetmeğe başladılar. Bunun üzerine Halife Kaim, vezîri reisü'r-rüesa'ya Selçuklu vezîri ile bu konuyu müzakere etmesini emretti. O, "*Allahın kendisine vâcib ettiği şeylere itimadı varsa, bunun doğuracağı cezalardan hazer etmesi gerektiğini, mesuliyetin kendilerine ait olmayacağını*" söyledi. Hilâfet vezîri, Kündürî'ye mektup yazdı. Kündürî geldi. Reisü'r-rüesa ona vukua gelen hâdiseleri anlattı. Bunun üzerine Kündürî, sultanın nezdine gitti. Tuğrul Bey sayılarının çokluğundan dolayı askerlerini nizama sokmağa muktedir olamadığını söyledi. Bunun müteakib sultan, vezîrini bir gece yanına çağırıp ve ona şunları söyledi: "*Rüyamda bir şahıs gördüm, içimden gelen bir his bana onun Resullullah olduğunu söyledi. Selam verdim. İltifat etmedi. Bana "Memleketine ve kullarına Allah'ın sana emrettiğini yap dedi". Tuğrul Bey, vezîrine halifelik divanına gitmesini emretti. Kündürî, durumu reisü'l-rüesa'ya anlattı. Reisü'r-rüesada olup bitenleri halifeye nakletti. Bunun üzerine halife bir ferman çıkardı. Bunda o, sultanı Hazreti Muhammed'i rüyasında gördüğü için tebrik ediyordu. Bu ferman üzerine Tuğrul Bey, askerlerini zulum yapmaktan menetti. (İbnü'l-Cevzî, VIII, 169).*

*gösterebilir*²⁵⁷. Bu cevabı ile Sultan vezîrinin fikrini kabul etmemiş oldu.

Vezîr gerektiğinde Sultan'a seyahatlarında refakat ediyordu. Tuğrul Bey, *Hemedan*'a vâki seyahatlerinin birinde evliyâdan üç pîri ziyaret etmiş ve ellerini öpmüştür. Bu ziyarette Kündürî de hazır bulunmuştur²⁵⁸.

1087 (480) yılında Melikşah'ın *Bağdad* seyahatinde, Nizâmü'l-mülk Sultan'a refakat etti. Sultan başta halifenin vezîri Zahîrî'd-dîn Ebû Şucâ olmak üzere ümerâ ve Bağdadlılar tarafından istikbal ve Dârü'l-memleket, de misafir edildi. Melikşah, beraberinde Nizâmü'l-mülk olduğu halde, Musa Kâzım'ın, Marûfû'l-Kerhî'nin, Ahmed b. Hanbel'in ve Imâm-ı azam Ebu Hanîfe'nin kabirlerini ve çölde Hazret-i Ali ve Hüseyin'in meşhedlerini ziyaret etti²⁵⁹.

Nizâmü'l-mülk de gene Melikşah'ın *Bağdad* seyahatinde Sultan'ın halife Muktedî'yi ziyareti sırasında merasimi idare etmiş, huzura giren Selçuklu erkânını halifeye takdim etmiştir²⁶⁰. Vezîr İzzü'l-mülk de Sultan Berkiyaruk'un *Bağdad*'da Halife Muktedî'yi ziyaretinde Sultan'a refakat etmiştir²⁶¹. Bu nevi kabulde Selçuklu vezîri tercümanlık görevini de ifa ediyordu. Nizâmü'l-mülk, bahis mevzuu ettiğimiz resmi kabulde tercümanlık yapmıştır. Keza Kündürî de Tuğrul Bey'in Halife Kaim'i ziyaretinde tercümanlık yapmıştır²⁶².

Selçuklu vezîri Sultan'ın ve hanedan mensuplarının nikâh muamelâtı ile uğraşıyor, gerekli temaslarda bulunuyordu. Sultan Tuğrul Bey, Halife'nin kızını istemek için vezîri Kündürî'yi görevlendirmişti. Kündürî nikâh meselesinde (*akdinde*) "sultanın vekâleti"ni hâizdi²⁶³. Kündürî, Tuğrul Bey için Halife'den kızını istemiş fakat red cevabı almıştır. Devamlı ısrarlara rağmen netice alamayan vezîr, *Bağdad*'ı terketti. Bunun üzerine Tuğrul Bey,

257 İsfahânî, arab. met., 67; türk. terc., 67.

258 Ravendî, fars. met., 98; türk. terc., 97.

259 Kafesoğlu, 94 (İbnü'l-Cevzî'den).

260 Kafesoğlu, Melikşah, 94 ve 123.

261 İkbâl, 106.

262 İsfahânî, arab. met., 14; türk. terc., 11.

263 Nahcivânî, 262. Akilî, 206.

Irak'daki temsilcisi Reisü'l-Irakeyn'e işi halletmesi için talimat verdi. Reisü'l-Irakeyn halifenin adamlarına şiddetli baskı yaptı ve müsaderelerde bulundu, halifenin rızasını elde etti. Vezîr Kündürî Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatun (Hatice) un Halife ile nikâhı merasiminde de hazır bulundu. Kaim, sarayda resmi kabul tertib ve vezîr Kündürî'yi huzuruna kabul ile onu "büyükler"e takdim etti. Bunu müteakib Halife, Selçuklu vezîri'ne kendisine takdim edilmesini uygun gördüğü Selçuklu erkânını izhar etmesini emretti. Amîdü'l-mülk, beline futa bağladı (*belini boğdu*) ve eline kamçı alarak, Selçuklu ileri gelenlerini dâvet etti. Bunlar Halife'ye "hizmet" ettiler. Bunu müteakib nikâhı kıyacak olan Reisü'r-rüesâ halifeye hitaben "*Allah, efendimizin ve emîrü'l-müminin olan imam mevlâmızın ömrünü uzatsın. Bunlar (Selçuklu erkânı) doğunun büyükleridir. Sizde dua ederek teşekkür için geldiler*" dedi. Daha sonra Amîdü'l-mülk Kündürî "*Biz mevlâmızın kulları, onun yetiştirdikleri ve kullarıyız*" dedi. Halife de "*Allah sizi bize bağışlasın*" cevabını verdi²⁶⁴. Daha sonra Reisü'r-rüesâ nikâh akdine başladı, nikâhı akdedilen kızın ismini ve mehri zikretmekten ibaret olan bütün şartları yerine getirdi, "*Seyyidimiz efendimiz muvafakat etmek ve akti kabul etmekle müşerref edebilirler*" dedi. Halife de "*Bu akti mezkûr mehriyle kabul ettim*" dedi. Böylece Tuğrul Bey'in arzulanığı evlenmede gerçekleşmiş oldu²⁶⁵. O, bu işte başlıca rolü oynayan vezîr Kündürî'ye hilatler, bir kılıç ve yeni unvanlar verdi²⁶⁶.

Nizâmü'l-mülk de, Alp Aslan'ın kızı ile Halife Kaim'in torunu ve velihatı Udetü'd-dîn'in *Nişâpûr*'da "dârü'l-memleke"-de yapılan evlenme merasiminde "gelinin vekili" olarak hazır bulunmuştur. Filhakika saç bittikten sonra, damadın vekili Amîdü'd-devle, Sultan'ın kızı olan gelinin vekili vezîr Nizâmü'l-mülk'ün elini tutmuş ve beraberce Sultan'ın huzurundan çıkmışlardır. Bunu müteakib Nizâmü'l-mülk, Amîdü'd-devle'nin başını örttü²⁶⁷.

264 Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2.

265 İsfahânî, arab. met., 11; türk. terc., 8-9. Sıbt İbnü'l-Cevzî, aynı yer.

266 Köymen, *Selçuklu Devri*, 193.

267 Köymen, *Alp Arslan*, 96. (Sıbt İbnü'l-Cevzî'den).

Vezîr Ziyâü'l-mülk de Sultan Mehmet Tapar'ın kız kardeşi ile halife Mustazhir'in 1109 (502) yılında yapılan nikâhında sultanın kızkardeşinin mütevellîği'ni yapmıştır²⁶⁸.

Diğer taraftan vezîrden başka görevlilerin de sultanın evlenme ve nikâh işlerinde vekâletini haiz oldukları anlaşılmaktadır. İsfahânî, Kündürî'nin vezâretinin ilk yıllarında Tuğrul Bey tarafından "kadın istemek" için elçilikle görevlendirildiğini, ancak Kündürî'nin bahis konusu kadınla evlendiğini, bunun üzerine Sultan'ın vezîrini hadım ettirdiğini yazar²⁶⁹. Hüseyinî'de İsfahânî gibi Alp Arslan'ın onu Harezmşah'ın kızını kardeşine nikâhlanması için vekil olarak gönderdiğini, bunun üzerine Kündürî'nin kızı kendine nikâhladığını, bunu haber alan sultanın vezîrinin sakalının traş ve hadım edilmesini emrettiğini²⁷⁰ yazmaktadır. Abdü'l-Gafir Farisî'deki bir kayıttan, bu olayın Kündürî'nin vezîr olmadan evvel ceryan ettiği anlaşılmaktadır. Ancak onun naklettiği olayın bazı kısımlarının mevsukiyetini tesbit edemedik:

Tuğrul Bey'in sarayında, vüzerâ ve devlet erkânî'nin nezdinde dirayeti sebebiyle nüfuzu artan Kündürî "Büyük bir iş için" vazife ile Harezm'e gönderildi. Kündürî burada bir kadınla evlendi ve müstahkem bir kaleye çekilerek isyan etti. Bunun üzerine Sultan, Kündürî üzerine asker sevketti. Askerler, Kündürî'nin bulunduğu kaleyi muhasara, onu teslimine icbar ve şehirde dolaştırdıktan sonra hadım ettiler. Bilahare sultanın huzuruna getirilen Kündürî'ye Tuğrul Bey, ona isyanın sebebini ve kudretinin derecesini sordu. Bunun üzerine Kündürî sultana yalvarmağa başladı ve "Allah sultanı aziz etsin, kudretimin ne olduğunu biliyordum. Ben senin kölenim. Bu hareketimle şöhrete kavuşmak istedim ve işlerimin yüceleşmesi için teşebbüs ettim" dedi. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Kündürî'yi affetti, ondan meşguliyetlerden bir meşguliyet seçmesini istedi. Kündürî'de -her halde sultana yakın olmak için- köpeklere bakmak işinin kendisine havale edilmesi ricasında bulundu²⁷¹.

Sultanlar da vezîrlerinin evlenme konularıyla yakından meşgul olmuşlardır. Alp Arslan, Gürcü Melike'sini (prensesini) boşatmış

268 Lambton, *The Internal Structure*, 248.

269 İsfahânî, arab. met., 30; türk. terc., 29.

270 Hüseyinî, arab. met., 25; türk. terc., 17.

271 Abdü'l-gafir Farisî, 88.

ve vezîri Nizâmü'l-mülk'e tezviç etmiştir²⁷². Melikşah ise "Ermen memleketi"nin kralının kızını Nizâmü'l-mülk ile evlendirmiştir²⁷³.

Selçuklu vezîri -Sultan'ın arzusu ile- hanedan azasına "vasi" de olabiliyordu. Sultan Alp Arslan ölüm döşeginde vezîri Nizâmü'l-mülk'e yanında bulunan oğlu Melikşah'a bi'at etmesini emir ve vezîri velihata vasi olarak tâyin etmiştir²⁷⁴. Alp Arslan siyasi vasiyetname addedilebilecek tavsiyelerde bulunurken, diğer oğlu Ayaz'a *Belh* merkez olmak üzere, babası Çağrı Bey Davud'un hâkimiyeti altında bulunan ülkelerle birlikte 500.000 dinar tahsis etti, ona kardeşi Melikşah'a yardımcı olmasını emretti. Alp Arslan müstakbel hükümdar Melikşah için, en büyük tehlikenin -büyük kardeşi olduğu anlaşılan- Ayaz'dan geleceğini düşünerek, bir taraftan ülkeler tevcih etmek ve ihsanlarda bulunmak suretiyle onu tatmine çalışırken, diğer taraftan onun Melikşah'ın elinden tahtı almak için mücadeleye girişmesi ihtimaline binaen tedbirler aldı. Meselâ *Belh* şehrini ve bütün *Horasan*'ı Ayaz'a tevcih ederken, *Belh* kalesini Melikşah'a verdi ve kardeşi Ayaz tevcih edilen ülkelere ve yapılan ihsanlara kanaat etmezse, kendisine tahsis edilen parayı onunla savaş sarfetmesini emretti. Bu icraatını takiben, gördüğümüz gibi, vezîri Nizâmü'l-mülk'ü Melikşah'a vasi tâyin etti²⁷⁵.

Diğer taraftan vezîrler sultanlar şerefine ziyafet verirlerdi. Nizâmü'l-mülk, damadı Seyyidü'r-rüesâ Ebu'l-Mahâsin'in kendisini Sultan Melikşah'a şikâyet ettiğini ve adamlarının nüfuzlarını kullanarak halkı soyduklarını ihbar ettiğini öğrendi. Ebu'l-Mahâsin, Sultan'a bahis konusu kimselerin kendisine teslimi halinde 100.000 dinar teklif etmiştir. Bütün bunlara muttali olan vezîr, atları, silâhları ve bütün tehzatıyla binlerce kölesinin katıldığı muazzam bir ziyafet tertib ve Sultan'ı davet etti. Ziyafet sırasında Vezîr, Sultan'a dediki "*Sana ve babana hizmet ettim. Senin emvâlini aldığım doğrudur. Fakat, bu emvâli, her zaman emrine amade olan şu gulâmlar'a, hâdimlere harcıyorum. Ayrıca, sadakaya, zekâta ve evkafa sarf ediyorum. Bütün emlakim ve herşeyim gözünün önündedir. İstersen al, bana u-*

272 İsfahânî, arab. met., 31; türk. terc., 31.

273 Akilî, 208.

274 Kafesoğlu, *Melikşah*, 16-17.

275 Köymen, *Alp Arslan*, 73.

fak bir köşe yetişir.” Sultan bu sözlerden mütehassis oldu. O, vezîri gammazlayan Ebu'l-Mahâsin'in gözlerinin oyularak, *Sâve Kalesi'*ne gönderilmesini emretti²⁷⁶.

Nizâmü'l-mülk bir defa de Alp Arslan zamanında şikâyete maruz kaldı. Bir jurnacı, vezîrin serveti ve tahsil ettiği vergiler hakkında kaleme aldığı siayet'i Alp Arslan'ın namazgâhına bıraktı. Sultan namaz vakti kâğıdı aldı, okudu ve vezîrine “*Şu mektubu al, eğer bunlar gerçekse ahlâkını tehzib et ve ahvâlini düzelt, eğer yalansa onların kusurunu affet. Onları divan işleriyle meşgul et. Böylece iftira ve bühtandan ellerini çekeler*” dedi²⁷⁷.

Diğer taraftan Vezîr, Sultan'ın avlarına da katılır. Katılamaz ise, av süresince vezîrin yerine, vezâretten sonra en yüksek makam sahibi olan sahib-i divân-ı tuğra, vezîre vekâlet eder²⁷⁸.

Sultan ile vezîrinin birbirlerine hitab tarzları hakkında da fikre sahibiz. Biraz yukarıda Sultan Alp Arslan'ın Nizâmü'l-mülk'e testiyi fırlatması olayında gördüğümüz gibi Sultan, Vezîr'e küçük adı (verdiğimiz misâlde Hasan) ile hitab etmekte, vezîrde sultana “*alemın sultanı*” şeklinde mukabele etmektedir.

Sultan Melikşah ise Nizâmü'l-mülk'e “*peder*” şeklinde hitab ediyordu²⁷⁹.

“*Büyük Selçuklu vezîrlerinin görev süreleri, azilleri, âkibetleri*” bölümünde Vezîr Mecdü'l-mülk'ün ordu erkânının tahrikiyle askerler tarafından katli olayında tafsilatiyle göreceğimiz gibi, vezîr Sultan'a “*efendimiz*” şeklinde de hitab etmektedir.

Görülüyor ki, vezîr, sultan'a zaman zaman hanedan âzâlarından bile daha yakındır, resmî olduğu kadar hususî meselelerinde de ona vekâlet eder. Bununla beraber Sultan'ın gayrı *ķabil-i münakaķa*

276 Kafesoğlu, 198.

277 İbnü'l-Esîr, X, 28.

278 İsfahânî, arab. met., 100; türk. terc., 102.

279 Kafesoğlu, 197

Abbâsî halifesinin huzurunda, hiç kimseye künye'si ile hitab edilmediği halde, halife vezîrine künyesi ile hitab ediyor ve saray mensunlarının da aynı şekilde hitab etmesini istiyordu. Bazı büyük mansıb sahibleri bu mecburiyetten istisna ediliyordu. Bundan başka birde şeref künyesi vardı. Meselâ Said b. Mahlad “*Büyükklüğün babası*” olarak tavsif edildi (Sourdel, 677-678).

olan faikiyeti ve ananeler, aralarındaki mesafenin muhafazasını temin ederler. Nitekim, çok nüfuzlu olan ve Melikşah'a "*Benim Sarığım-la senin tâcın birbirine bağlıdır*" şeklinde haber gönderecek kadar ileri giden Nizâmü'l-mülk bile, Sultan'ın kendi şahsına matuf hareketlerini kabul zorunda kalıyor ve özür diliyordu.

Nizâmü'l-mülk'ün teveccühünü kazanan zengin yahudi İbn Allân, vezîrin tavsiyesi ile yıllık 100.000 dinar mukabilinde *Basra* bölgesi za'im'i olmuştu. Ancak onun Bağdad Şahne'si Gevherâyîn ile arası iyi değildi. İbn Allân bir defasında vezîre sığınmak suretiyle Gevherâyîn'in takibinden kurtulmuştur. 1079 (472) da Sultan Melikşah, *Huzistan*'da avlanmağa çıktığında maiyetinde bulunan Sadü'd-devle ile Humar-tekin, bir vesileyle İbn Allân'ın bertaraf edilmesi hususunda Sultan'ı tahrik ve iknaa muvafak oldular. İbn Allân, Sultan'ın emriyle suda boğduruldu. Humer-tekin de senede 100.000 dinar ve ayrıca yüz at vermek üzere *Basra*'yı uhdesine aldı. İbn Allân'ın öldürülmesi Nizâmü'l-mülk'e çok dokundu, evinden üç gün çıkmamak sureti ile iğbirarını belli etti. Buna rağmen, Melikşah bir ziyafet sırasında vezîrin bu hareketini beğenmediğini ihsas edince, Nizâmü'l-mülk itizar beyan etmek zorunda kalmıştır²⁸⁰.

Bu hâdiseden üç yıl sonra 1082 (475) yılında Melikşah, Nizâmü'l-mülk'ün oğlunu da katlettirdi. Nizâmü'l-mülk'ün oğlu Cemâlü'l-mülk, Sultan'ın Caferek adındaki maskarasının, babasının taklidini yaptığına öğrenmiş idi. Bir gün onu *İsfahan*'da Sultan'ın huzurunda gene taklid yaparken gördü ve azarladı. Huzurdan çıktıktan sonra Caferek'in öldürülmesini emretti. Maskara, dili ensesinden çıkarılmak suretiyle katledildi. Bu hâdiseyi müteakib refakatinde Nizâmü'l-mülk olduğu halde *Nişâbûr*'a giden Sultan, Cemâlü'l-mülk'ü ortadan kaldırmağa karar verdi. Nizâmü'l-mülk *İsfahan*'a dönmek için yola çıkınca Melikşah, *Horasan âmîd*'ni çağırdı. Ona Cemâlü'l-mülk'ü ifna etmesini, aksi takdirde kendini öldürteceğini bildirdi. Âmîd, bir kölesi vasıtasıyla Cemâlü'l-mülk'ü zehirleterek öldürttü. Sultan emrinin yerine getirildiğini öğrendikten sonra *Nişâbûr*'dan hareket etmiş, yolda Nizâmü'l-mülk'e yetişerek, taziyede bulunmuş "Sabırlı ol, merak etme, ben de senin oğlunum" demiştir²⁸¹.

280 Kafesoğlu, 197.

281 Kafesoğlu, 199.

Büyük Selçuklu vezîri, sultanların “hâdim”i olduklarını asla unutmuyorlardı. Bir gün, Amîdü'l-mülk Kündürî'nin Sultan Tuğrul Bey'e hitaben “*Ben senin muti bir hâdiminim*” şeklinde konuşması²⁸² vezîrlerin sultanlara olan bağlılığının timsâlidir.

B. VEZİRLİK SEMBOLLERİ

Büyük Selçuklu vezîrinin âlametleri şunlardır: Hil'at-ı vezâret, mühür-yüzük, altın divit, kılıç, nevbet, minder ve çadır²⁸³. Bunlara ilâveten vezîrin unvan ve lâkabları onun mansıbını temsilde büyük bir rol oynarlar.

Vezîr, Sultan'ın çıkarttığı bir menşur ile görevine tâyin ediyor ve hil'at (*hil'at-ı hâss*) ahyordu. Buna hil'at-ı vezâret de deniliyordu²⁸⁴. Hil'at-ı vezâret'in vezâret mansıbının sembolü olacak özel bir şekilde olduğuna şüphe yoktur. Alp Arslan, Kündürî'yi azl ve tevkif ettirdikten sonra vezârete getirdiği Nizâmü'l-mül'ü hil'atlemiştir²⁸⁵. Sultanlar, görevlerini ifade liyakat gösteren vezîrlerini de hil'athyorlardı. Nitekim, yukarıda Tuğrul Bey'in, halifenin kızıyla olan nikâhında gayretlerini takdir ettiği vezîri Kündürî'ye hil'atler tevcih ettiğini görmüştük. Sultan Melikşah ise Nizâmü'l-mülk'e devletin temelinden sarsacak vüs'atte olan Kavurd isyanını başarıyla halletmesinin mukâfatı olarak hil'atler giydirmişti²⁸⁶. Abbasî Halifesi de Nizâmü'l-mülk'e bir kabul resmi sırasında bir kaç hil'at hediye etmiş, diğer erkâna birer hil'at vermiştir²⁸⁷. İleride “*Vezîrin merasimdeki durumu*” bahsinde tafsilâtla göreceğimiz gibi, Melikşah devrinde Abbasî Halifesi tarafından Selçuklular'a tâbi hükümdarlar ile kabul edilen, fakat protokoldaki yeri

282 Sıbt İbnü'l-Cevzî, 8.

283 Bidayette Selçuklular'ın bir eyaleti olan bilahare vasaal bir devlet olarak onlara bağlanan ve nihayet bir İmparatorluk haline inkilab eden Harezmsâhlar'ın devlet müesseselerini, Selçuklular'dan aldıklarına işaret etmiştik. Harezmsâh vezîri ile Büyük Selçuklu vezîri -küçük farklar istisna edilecek olursa- aynı paraleldedirler. Bu cümleden, âlametler konusunda Harezmsâh vezîri'nin ayrıca tuğ ve altın mızrak'ıda vardır. Selçuklu vezîri'nin ise bu iki sembole malik olduğuna dâir, kaynaklarda bir işarete rastlamadım.

284 Nahcivânî, 260. Kirmânî, 60. Akilî, 235.

285 Köymen, *Alp Arslan*, 22 (Sıbt İbnü'l-Cevzî'den).

286 Kafesoğlu, 26. İbnü'l-Esîr, X. 165.

287 Kafesoğlu, 95.

onların önünde olan Nizâmü'l-mülk'ü halife hil'atledi. Selçuklu vezîrine tevcih edilen bu hil'at üzerinde "*vezîr-i âdil, âlim ve kâmil, razîyü'l-halife*" kaydı vardı²⁸⁸. Bütün bu unvanların ve sultanların Selçuklu vezîrlere tevcih ettikleri hil'atlerin, Selçuklu Devleti'nin ve civardaki diğer devletlerin erkânına verilen hil'atlerden daha değerli ve kişilerine mahsus olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber, Nizâmü'l-mülk'ün şöhret ve nüfuzunun da ona protokolde yüksek bir mevki temin ettiğine şüphe yoktur²⁸⁹.

Büyük Selçuklu vezîrine, tayini tahakkuk edince, mühür de veriliyordu²⁹⁰. Vezîrlerin kendi mühürlerindeki âmetleri şu şekillerdeydi:

Nizâmü'l-mülk'ün, El-Hamd ü li'llâhi 'alâ Ni'amîhi²⁹¹

İzzü'l-mülk'ün, Ahmedu'l-llahe ve'skürehü²⁹²

Müeyyidü'l-mülk'ün, El-hamdüli'llâhi 'ala-Ni'am²⁹³

Fahrü'l-mülk'ün, El-Hamdü'l-llâhi 'alâ-Ni'am²⁹⁴

Hatirü'l-mülk'ün, El-Hamdüli'llâhi 'ala Niâmîhi²⁹⁵

Sadü'l-mülk'ün, El-Hamdüli'llâhi 'ala Niâmîhi²⁹⁶

Ziyâü'l-mülk'ün, El-Hamdüli'llâhi 'ala Niamîhi²⁹⁷

Rebibü'd-devle'nin, El-Hamdüli'llâhi 'ala'n-Ni'am²⁹⁸

Bilindiği gibi, Büyük Selçuklu Sultanları da ayrıca mühüre maliktiler²⁹⁹.

Vezîr'in vezâret divit'i de vardır³⁰⁰. Divit, tâyin menşuru

288 Hondmîr, 158.

289 Nitekim Hondmîr de Halife'nin, Nizâmü'l-mülk'e söz konusu ettiğimiz hil'atı tevcihi münasebetiyle "İslâm zuhurundan beri halife ile vezîr arasında bu ölçüde bir yakınlık vâki değildi" şeklinde yazmıştır (Aynı yer).

290 İsfahânî, arab. met., 56; türk. terc., 58.

291 İsfahânî, aynı yer.

292 İsfahânî, arab. met., 83; türk. terc., 85.

293 İsfahânî, arab. met., 85; türk. terc., 86.

294 İsfahânî, arab. met., 86; türk. terc., 87.

295 İsfahânî, arab. met., 103; türk. terc., 104.

296 İsfahânî, arab. met., 90; türk. terc., 93.

297 İsfahânî, arab. met., 97; türk. terc., 99.

298 İsfahânî, arab. met., 115; türk. terc., 114.

299 İsfahânî, arab. met., 118; türk. terc., 115.

300 Hüseyinî, arab. met., 69; türk. terc., 47.

çıkınca vezîrin önüne konulur³⁰¹. Bu divit altından mamuldür³⁰². Divit-i zerrîn-i murassa'yı muhafazaya memur görevli divit-dâr'dır³⁰³. Divit, şüphesiz sultanın, vezîrini mülkî yetkiler ile selahiyetli kıldığını sembolize etmektedir.

Kılıç da vezîre sultan tarafından tevcih edilen bir semboldür. "Vezîrin askerî yetkileri" bahsinde gördüğümüz gibi, kılıç vezîrin askerî yetkiler ile mücehhez olduğuna delâlet etmektedir³⁰⁴. Tuğrul Bey, yukarıda halifenin kızıyla olan nikâhında başlıca rolü oynadığını belirttiğimiz vezîri Kündürî'ye hil'atler, yeni unvanlar meyânında bir de kılıç vermiştir³⁰⁵. Büyük Selçuklu vezîrinin bir diğer bir alâmeti de sarık (*destâr* veya *kalensöve*) idir³⁰⁶.

Vezîr, nevbet çaldırmak hakkına da mâlikdir. vezîrin serâperde'sinde günde üç defa tabl vurulurdu³⁰⁷. Sultan, kôs ve tabl'ı yeni vezîrine tâyin menşûru ile beraber gönderirdi³⁰⁸. Sultan Sancar, Togan Bey'i vezârete getirince onun evinin kapısı önünde nek-kare vurulmasını emretmiştir³⁰⁹.

Vezîr'in "dârü'l-vezâre"deki makamında ve divân toplantılarında oturduğu minder (*mesned*) onun sembollerindendir.

Vezîrin gerektiği zaman ikâmet ettiği, makamı olarak kullandığı ve önünde günde üç defa nevbet çalma hakkına sahip olduğu çadır (serâ-perde)ı onun mansıbını sembolize eder³¹⁰.

301 Reşidü'd-dîn, 24-25. Ravendî, fars. met., 147; türk terc., 144.

302 Kafesoğlu, 145.

303 Aynı yer. Vezîr'in altın divit'ten başka hokkalarıda vardır.

304 Akilî, 250. Sultan Sancar, vezîri Muinü'd-dîn Muhtass'a hil'at-ı vezâret, divit, kılıç, kôs ve table'e ilâveten mihaffeli fil (*fil bâ mehd*) gönderdi (Aynı yer). Halifelerin de sultanlara gönderdiği hediyeler meyânında mehd'in de bulunduğu malumdur.

305 Köymen, *Selçuklu Devri*, 193.

306 Kafesoğlu, 145.

307 Kirmanî, 61. Akilî, 236. Kafesoğlu, divân âzâlarının ve diğer devlet erkânının da nevbet çaldırmak hakları olduğuna dikkati çekiyor (a. g. e. 153. not: 41).

308 Akilî, 250.

309 Hondmîr, *Düstûr*, 192.

310 Abbasî Hilâfeti vezîrlerinin mansıplarını sembolize eden, hilât-ı vezâret, hil'atu'n-nüdemâ (*nedimlik hil'atı*), mühür, kılıç, sarık, minder, unvan ve lakabları vardır. Bunlara ilâveten vezîrler tac'ada malikteler. Halife vezîre mansib tevcihi merasiminde verilen hil'at'den başka yeni bir görev, para veya unvan verdikçe hil'at de giydirilyordu (Sourdel, 675-685).

Abbasî vezîri ilk zamanlarda merasimlerde durrâ'a denilen bir elbise giyiyordu. Daha sonraki devirlerde kaba denilen elbise, kılıç kayışı, kılıç, sasiye (*külâh*) taşıyordu. (Sourdel, 686).

Nihayet, vezîrin taşıdığı unvan ve lâkablara onun mansıbını ve şahsiyetini temsil ederler. Nizâmü'l-mülk "*Siyâsetname*"sinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu mülkî ve askerî erkânının taşıdıkları lâkablara, yalnız devlet teşkilâtında değil, genel olarak sosyal hayatta ve beynelmilel siyasî hayattada oynadığı büyük rolü ve hâiz olduğu ehemmiyeti belirtir³¹¹.

Büyük Selçuklu vezîrleri "sâhib" veya "hâce" olarak tesmiye ediliyorlardı³¹². Kaynaklarda sadr (kelime manası; "göğüs", mecazi manası: baş), destûr (*nizam*) ve hâce-yi buzurg (*büyük üstad*) kelimeleri de geçer³¹³. Sadr-ı azam tâbiri de, nadiren de olsa, kullanılır³¹⁴.

Vezîrin lâkablara mevkiin yüksekliğine uygun olarak pek çoktur:

Sâhib-i ecell-i mü'eyyed-i mansûr-i muzaffer, Mecdü'l-mille ve'd-dîn, Sadrü'l-islâm ve'l-müslimîn, Nizâmü'l-mülk v'es-selâtîn, Kıvâüm'l-mülk ve'l-mille, safi el-imâm ve Mecdü'l-enâm, Seyyidü'l-vüzerâ fi'l-âlemîn, hâce-yi buzurg gibi³¹⁵.

Sultanlar vezîrlere görevlerine başlamaları münasebetiyle yeni unvanlar tevcih ediyorlardı. Meselâ vezîr olmadan evvel unvanı Ziyâü'l-mülk olan Mehmet Tapar'ın sözü geçen vezîri, tayin menşuru çıkınca sultan tarafından Kıvamü'd-dîn Sadrü'l-islâm Nizâmü'l-mülk olarak lâkablandırıldı³¹⁶.

Sultanlar görevlerinde başarı kazanan vezîrlere de yeni unvanlar tevcih ediyorlardı.

Melikşah, Nizâmü'l-mülk'e atabey unvanını verdi. İbnü'l-Esir ve Ebu'l-fidâ'ya göre, Kavurd'u mağlup etmekten dolayı gurura kapılan askerlerin halkın emâline tecavüzde bulunması üzerine vezîr, Melikşah'a ahalinin mallarının yağma edilmesinin kötü neticeler doğuracağını anlatmış, sultan da vezîrine tam yetki vererek,

311 Köymen, *Alp Arslan*, 10.

312 Kafesoğlu, 145.

313 Horst, 27; terc., 321.

314 İsfahânî, sadr-ı azam tabirini Kündürî için kullanmıştır (arab. met., 17; türk. terc., 15.)

315 Horst, aynı yer.

316 İkbâl, 163.

“Ben büyük, küçük her umûru sana bıraktım, sen benim babamsın” diyerek atabeylik tevcih etmiştir. Mirhond ve Hondmîr ise ilig, atahoca gibi unvanlar meyanında atabey unvanının Nizâmü'l-mülk'e Alp Arslan tarafından Malâzgirt Savaşı'ndan sonra verildiğini yazarlar. Mekîn ise, Melikşah tahta çıkınca kendisinin sultan olmasını sağlayan Nizâmü'l-mülk'e bu lâkabı verdiğini kaydederler. Olayların cereyanı İbnü'l-Esîr'e hak verdiriyorsa da, atabeylik hükümdarın oğullarının mürebbiliği görevi olduğuna göre Melikşah'ın küçükken Nizâmü'l-mülk'ün ona atabey tâyin edilmiş olması da muhtemeldir³¹⁷.

Diğer taraftan Abbâsî Halifeleri, Selçuklu Sultanları'na unvan tevcih ettikleri gibi, Selçuklu vezîrlere de tevcihat yapıyorlardı. Halife Kaim'in huzuruna kabul edilen Amîdü'l-mülk Kündürî'nin oturmasına izin verildi. Halife, ona seyyidü'l-vüzerâ lâkabını verdi³¹⁸.

Hilafet makamı Nizâmü'l-mülk'e de lakablar tevcih etmiştir³¹⁹. Halife Kaim, Selçuklu vezîrine Nizâmü'l-mülk Kıvâmü'd-dîn ve'd-devle lâkabını vermiş, bundan hilafet makamının o zamana kadar hiç bir vezîre vermediği “raziyyü'l-emîri'l-mü'minîn” unvanını da tevcih etmiştir³²⁰.

Nizâmü'l-mülk, “Siyâsetname”sinde lâkabların önemi üzerinde de durmakta, Alp Arslan zamanında mülkî teşkilât mensupları (*hâcegan*) ile askerî teşkilât mensupları (*türkân*)nın kendilerine mahsus lâkabları bulunduğunu her zümrenin kendi lâkablarını kullanmasına bilhassa Alp Arslan zamanında son derece dikkat edildiğini yazmaktadır³²¹.

317 Kafesoğlu, 26-27.

318 İsfahânî, arab. met., 18; türk. terc., 17.

319 Akilî, 207.

320 Kafesoğlu, 10. İbnü'l-Esîr'e göre Nizâmü'l-mülk unvanını taşıyan ilk Selçuklu vezîri Dihistânî'dir (Bowen, 109).

321 Köymen, *Alp Arslan*, 112.

Abbâsî vezîrlere tevcih edilen en yüksek paye lakabıdır. Meselâ Fadl b. Sehl'e, Zu'rriy âsateyn lakabı verildi. Said b. Mahlad Du'l vezareteyn olarak lakablandırıldı. Vezîrin ismi ve lakabının sikkelerde hâkkedilmesi istisnai bir olaydı. Bu imtiyazdan faydalanan vezîrlerin sayısı azdır. Darbhanenin idaresi görevini de uhdesinde bulunduran Cafer Bermekî, ismini sikkeler üzerine yazdırmaya muktedir oldu. Fadl b. Sehl, Said b. Mahlad, Kasım b. Ubeydullah, İbnü'l-Furat ve Hüseyin Kasım'da aynı imtiyazdan faydalanmışlar-

C. VEZİRİN MAKAM MAHALLİ VE MAİYETİ

Büyük Selçuklu vezîrlerinin makamı ve meskeni olarak kaynaklarımızda dârü'l-vezâre, dergâh-ı vezâret, saray ve serâperde (*çadır*) tâbirleri geçmektedir.

Büyük Selçuklu vezîri, dârü'l-vezâre'deki makamında bir "dest" üzerinde oturuyordu. Makamında onun önünde divit vardı. Vezîrin başında sarık'ı ve üzerinde hil'at'ı bulunurdu. Böylece Selçuklu vezîrinin mansıbının sembollerini yanından ayırmadığı anlaşıl-maktadır.

Büyük Selçuklu vezîri seyahate çıkmağa karar verince bulunduğu şehrin yakınında çadırlar kuruluyor, vezîr kabullerini burada yapıyordu. Gerçekten, Nizâmü'l-mülk, *Bağdad*'da Melikşah'ın nezdinde bulunduğu sırada sultandan hacca gitmek için izin istedi. Sultan izin verdi. Bunun üzerine vezîrin hâdimler'i ağırlıkları, *Bağdad* (Dârü's-selâm) şehrinin batı tarafına taşıdılar ve çadırlar kurdular Nizâmü'l-mülk burada da kabullerine devam etti³²².

Vezîrin maiyetinde bulunan memur ve hizmetliler söz konusu ettiğimiz mahallerde görevlerini ifa ediyorlardı. Görünüşe göre, vezîrin maiyeti ve vezâret kalemleri vezîrin saray veya konağında idiler³²³.

dır. İbnü'l-Furat hariç olmak üzere bu vezîrlerin hepsi de "lakab" sahibiydiler. Başta İbnü'l-Furat, olduğu halde bu vezîrler ümerayı bertaraf etmiş olanlardı. Meselâ, İbnü'l-Furat nüfuzlu emir Munis'i görevinden uzaklaştırdığı H. 312 de, bastırdığı sikkeler üzerine ismini yazdırmıştır. Bu imtiyaz memuriyetin büyüklüğüne delalet etmez, ancak yeni bir otoritenin iktisab edilmiş olduğunu gösterebilir. Vezîrin isminin devlet tezgahlarında dokunmuş kumaşlar üzerine yazılması mutaddır. Fakat, bu vezîr için önemli olmayan bir imtiyazdır. Zira halifenin emirlerini icra edenler, valiler, tezgahlarda vazifeli alelade şeflerde bundan istifade ediyorlardı. Tıraz'larda ismin yazılmasına Raşit ve Emin zamanlarında başlanmış Fadl b. Rabi'nin ismine yer verilmiştir. Fadl'ın babasından kendisine kalan elbisede mevla emîr'ü'l-mümînin kaydı vardı. Abbas b. Hasan, İbnü'l-Furat ve Süleyman b. Hasan ise vezîr-i Emîr'ü'l-mümîni titrini taşımağa hak kazanmışlardır (Sourdel, 678-680). Vezîrlere verilen du'l-asateyn ve du'l-vezareteyn lakabları vezîrlerin ifa ettikleri görevlere işarettir. Bu lakabların ümerâya verilen muadilleride mevcuttu. Du'l-yemineyn, du'l-seyfeyn gibi (Sourdel, 681). Vezîrler, kudret bakımından Abbasi imparatorluğunun dayandığı ümerâ ile aynı seviyedeydi (Sourdel, 682).

322 Hondmîr, *Düstûr*, 163-164.

323 Abbasi vezîrlerinin kalemleri hilâfet sarayının haricinde, evinde veya özel binalarda bulunuyordu. Meselâ, Yahya Bermekî maiyetinden bir kısmını konağında toplamıştı. O, suiistimaller ile ilgili davalara burada bakıyordu (Sourdel, 690-691). Vezâret sarayları veya vezâret konakları vezîrin makamının ihtişamını temsil edecek şekilde inşa ediliyorlardı. *Bağdad*'da Bermekîler'in konakları ve Cafer'in sarayı bu meyandadır (Sourdel, 697).

Büyük Selçuklu vezîrinin ferraşlar'ı makamında çalışıyorlar veya kabullerinde daima hizmetine âmade bulunuyorlardı. Kırk ferraş bir nöbet için hizmet ediyorlardı. Günde üç defa nöbet değıştirdiğine göre vezîrin maiyetinde yüz yirmi ferraş bulunuyordu. Filhakika, Nizâmü'l-mülk'ün yüz yirmi ferraş'ı vardı³²⁴.

Büyük Selçuklu vezîri payitahttan ayrılınca, misâfir edildiği şehirde, mevkiinin büyüklüğü ile mütenâsib bir yerde kalıyordu. İsfahânî vezîr Amîdü'l-mülk Kündürî'ye *Bağdad*'da tahsis edilen yer hakkında şu malûmatı vermektedir: "Amîdü'l-mülk, Nevbetü'ş-şerife dairesinde hazır bulundu. Ona dârü'l-hilâfe'den latif bir menzil tahsis edildi³²⁵. Gene Kündürî, bir *Bağdad* seyahatinde Bâbü'n-nûbî (*Halifelik hâcibinin makamı*) de ikâmet etti³²⁶. Kündürî, Beytü'n-nûbî'de de bulundu³²⁷.

Selçuklu vezîrinin maiyetinde nâibler (*nüvvâb*)i vardır. Vezîrin payitahttaki niyâbetini sâhib-i divân-ı inşâ yapıyordu. Bu görev sultanın bir menşuru ile tevcih ediliyordu. Sancar devrine ait bir vesikada vezîr nâibi'nin görevleri ayrı bir tahlil ve tefsire ihtiyac göstermeyecek şekilde yazılıdır:

"Ziyâü'd-devle ve'd-dîn Müeyyidü'l-islâm ve'l-müslimîn'e divân-ı tuğra ve divân-ı vezâret görevleri tevfiç edilmiştir. Hadem ve haşem'in erzak ve mevacibini tesbit edecek, tehanın selâmeti için gayret sarfedecek, zararlı yenilikleri bertaraf ve devlet muameleatını kalem ile tanzim edecek, bundan başka divân-ı inşâ'yı idare ve her türlü misâl (*ferman*), kitab (*mektup*) ve bilumum muhaberatin intizam içinde ve yalınşız olarak yapılmasını denetleyecek, gün, ay ve yıla göre kaydedilmesi ve bütün kayıtların tutulması için, kâtiblerinin yazdıkları her şeyi itina ile tetkik edecektir. Bu misâl devletin ve sarayın bütün büyüklerinin Ziyâü'd-devle için olan yüksek takdirimizi kabul etmeleri, devlet işlerinde ona başvurmaları, ona itaat edip yardım göstermeleri için, çıkarılmıştır"³²⁸.

Bundan başka vezîr, herhangi bir göreve kendi nâibi olarak muhtelif kimseleri istihdam ediyordu. Nâibleri vezîrin yetki sahasına giren

324 Subkî, III, 138.

325 İsfahânî, arab. met., 11; türk. terc., 8.

326 İsfahânî, arab. met., 20; türk. terc., 18.

327 İsfahânî, arab. met., 26; türk. terc., 24.

328 Müntecibü'd-dîn Bedî, 48. (Belge: 16) *Leningrad Münşeat Mecmuası*, Belge: 2. Almanca tercümesi Horst, 103 (Belge D. 2).

konularda onun vekili sıfatıyla emirlerini icra ediyorlardı. Meselâ, *Bağdad*'daki Nizâmiyye Medresesini Nizâmü'l-mülk'ün nâibleri inşa ettirmişlerdir³²⁹. Bazı vezîr nâibleri'nin geniş yetkileri vardı. Meselâ Irak Selçuklu Devleti vezîri Şemsü'l-mülk'ün naibi "rusûm tahsisatı ve sadaka erbabının sadakalarını, istirdat için ferman yazmış, birçok kimseyi mutazarır eden malî kararlar almış, ayân ve eşrafa adamlar tayin ederek" onları malî kontrole tâbi tutmuştur³³⁰.

Vezîr genel olarak, nâiblerini kendisi tâyin ediyordu. Hatîrû'l-mülk ehliyesiz bir kimse olan kayıbiraderi Nâkıs'ı niyabetine getirdi³³¹. Sultan Mehmet Tapar, Nâkıs'ın yaptığı yolsuzluklara muttali olmasına rağmen vezirine riayet ettiği için onu azletmedi³³².

Ancak bazı sultanlar vezîr niyâbeti makamını, vezîri denetlemek için kullanmışlar ve nâibi kendileri tâyin etmişlerdir. Yukarıda "*Vezîrin sorumluluğu*" bahsinde gördüğümüz gibi, Sultan Mehmet Tapar, vezîrini murakabe etmek için Enuşirevân'i, divân'da oturtmuş ve sahib-i divanlar'ın hareketlerini kontrol ettirmiştir.

Vezîr nâiblerinin hangi görevden bu makama geldikleri hakkında bilgimiz azdır. Kıvâmü'd-dîn Dergezîni'nin sultanın hazinedâr'ını kendi niyâbetine tâyin ettiğini biliyoruz³³³. Bu tâyin şu şekilde tahakkuk etti: Dergezîni, Büyük Selçuklu İmparatorluğu vezîri olmakla beraber tâbi Irak Selçuklu Devleti Sultanı Tuğrul'un da vezâretini tedvir ediyordu. Dergezîni, Sultan Sancar'a müracaatla kendisine nâib olarak Zâhirü'd-dîn Abdü'l-aziz el-Hamidî'yi tâyin ettirdi³³⁴.

Vezîrin hâcib'i de vardır. Hâcib vezîrin en yakın mesai arkadaşlarından. Filhakika vezîr Müeyyidü'l-mülk'ün hâcib'i onun bütün sırlarını biliyordu³³⁵. Vezîr hâcibi'nin görevi—sultan hâcibininkine paralel olarak—vezâretin protokol işlerini düzenlemek, vezîrin yanına girecek kimselere icazet vermek, reâya'nın vezîre hi-

329 İsfahânî, arab. met., 32; türk. terc., 32.

330 İsfahânî, arab. met., 139; türk. terc., 131.

331 İsfahânî, arab. met., 104; türk. terc., 105.

332 İsfahânî, arab. met., 109; türk. terc., 108.

333 İkbâl, 269.

334 İsfahânî, arab. met., 270; türk. terc., 243.

335 Râvendî, fars. met., 159; türk. terc., 155.

taben kaleme aldıkları şikâyet mektuplarını ona iletmeştir. Nizâmü'l-mülk ile hâcib'i arasında geçen bir hâdise bizi aydınlatır: Bir gün Nizâmü'l-mülk yemek yerken ihtiyar bir kadın, ona takdim etmek üzere elinde bir "rik'a ile içeri girdi. Hâcib onu tersledi ve bu rik'ayı vezîre vermedi. Bunun üzerine Nizâmü'l-mülk hâcibine şu dikkate şayan sözleri söylemiştir: "*Ben seni sırf huzuruma gelemiyen zayıf ve ihtiyar erkeklerle ihtiyar kadınlar için istihdam ediyorum. Sen bunların işlerini bana ulaştırmadıktan sonra, sana ihtiyacım yoktur*"³³⁶.

Vezîrin maiyetinde bulunan görevlilerden üstâdü'd-dâr mutfak işlerini deruhte etmekle³³⁷ beraber, ferraşlar ve câmedârlar'a da nezaret ediyor, onların vezîre yaptıkları hizmetin mükemmel olması için gayret sarfediyordu. Nitekim bir gün Nizâmü'l-mülk oturur iken dışarda esen şiddetli bir rüzgâr halının üzerine toz toprak getirdi. Üstâdü'd-dâr halıyı süpürmeleri için ferraşlar'ı aradıysa da bulamadı. Zira onlar nöbetlerini terketmişlerdi. Üstâdü'd-dâr vezîre karşı mahcub oldu ve ferraşlar'ı cezalandıracağını söyledi. Ancak Nizâmü'l-mülk, üstâdü'd-dâr'ının fikrine karşı çıkmış ve şunları söylemiştir: "*Onların şu saatte burada bulunmalarına bir mani vardır. İnsan özürden hâli olmaz*"³³⁸. Gene üstâdü'd-dâr vezîrin hizmetinde bulunan câmedârlar'a da nezâret ediyordu. Bir gün Kuşeyrî, Nizâmü'l-mülk'ün nezdine girdiğinde "tü-yü bitmemiş" seksen câmedâr'ı başlarında üstâdü'd-dâr olduğu halde görmüştür. Anlaşıldığına göre, bunlar günde iki nöbet halinde çalışıyorlardı ve cem'an yüz altmış kişiydiler³³⁹.

Divit-i zerrîn-i murassâ'yı muhafazaya memur divit-dâr³⁴⁰ ın vezîrin yazışmalarına da nezaret ettiği anlaşılmaktadır.

Görülüyor ki, vezîrin maiyetinde sultanunkine mütenâzır olarak hâcib, üstâdü'd-dâr, divitdâr ve câmedârlar vardır. Bu itibarla vezâret makamında Silah-dâr, abdâr, çaşnigir, şarab-dâr, gibi görevlilerin de bulunduğu tahmin edilebilir.

336 Subkî, 111, 137. Köymen, *Alp Arslan*, 31 (*Sıbt İbnü'l-Cevzî'den*).

337 İsfahânî, arab. met., 26; türk. terc., 24.

338 Subkî, 111, 138.

339 Subkî, 111, 139.

340 Kafesoğlu, 145.

Diğer taraftan vezirlerin gulâmlar'ı da vardır³⁴¹. Vezirler gulâmlar'ını muhtelif şekillerde tedarik ediyorlardı. Gulâmlar harblerden esir olarak, veya satın alınmak suretiyle tedarik edildikleri gibi, çok defa hediye olarak da vezîre takdim ediliyorlardı³⁴².

İbrahim Kafesoğlu, devlet ricâlinin aldıkları iktâlara mukabil asker beslemek zorunda olduklarına işaret ettikten sonra, Nizâmü'l-mülk'ün kölelerinin çokluğu ve maiyetinin kalabalıklığı bakımından önde geldiğine "etbâ ve haşemi'nin siyasî olaylara yön verecek derecede kalabalık bir yekûn tuttuğuna, Melikşah'dan sonra Berkiyaruk'u tahta çıkardıklarına dikkati çekmektedir³⁴³.

"*Vezîrlerin akibetleri*" bahsinde göreceğimiz gibi, Nizâmü'l-mülk'ün gulâmlar'ı, efendilerinin katline medhaldar olduğu gerekçesiyle, onun halefi Tâcü'l-mülk'ü katletmişlerdir.

Hüseynî, Nizâmü'l-mülk'ün yirmibin gulâmı olduğunu yazarsa da³⁴⁴ bu rakamın mubalağlı olduğuna şüphe yoktur. Kündürî'nin üç yüz gulâmı olduğunu biliyoruz.

Selçuklu vezîri ile maiyeti erkânının birbirlerine hitab tarzları hakkında da bilgiye sahibiz. "*Vezîrin denetimi*" bahsinde gördüğümüz gibi, Nizâmü'l-mülk'ün Bağdad Nizâmiye Medresesi inşaatına nezaret etmekle vazifelendirdiği mutemed adamı Ebu Said Ahmet b. Mehmet Sufî Nişâbüri suiistimal yaptıktan sonra firar etmiş, bilahare vezîrin nezdine dönmüştür. Aralarındaki muhaverede vezîr, Nişâbüri'ye küçük adı olan "Ahmet" diye hitab etmekte, muhatabı ise vezîre "hüdâvend" şeklinde hitabda bulunmaktadır³⁴⁵.

341 Abbasî vezîrleri mevkilerinin ihtişamını tebarüz ettirmek gayesiyle muhafız kıt'asında teşkil etmişlerdir. İlk muhafız kıt'ası Mütevekkil devrinde teşkil edildi. Hamid b. Abbas'ınki buna misaldir. İbn ü'l Furat ise 916 (304) yılında huvarit denilen bir muhafız kıt'asına sahibdi. O, saygıdeğer bir misafirini iki yüz gulâm refakatinde evine göndermiştir. Vezîr Ubeydullah b. Yahya'nın on bin kişilik bir muhafız kıt'ası vardı. Bundan dolayı ona emîr unvanı verildi (Sourdel, 688).

342 İsfahânî, arab. met., 43; türk. terc., 41. Hüseynî, arab. met., 68; türk. terc., 46.

343 *Sultan Melikşah*, 160-161.

344 Hüseynî, arab. met., 68; türk. terc., 46.

345 Abbasîler'de, vezîrin muhatabı, ona unvanı, unvanına ilâve edilen bir dua ile ve üçüncü şahıs olarak hitab ediyordu. Muhaberatta ise sarayın bütün ümerâsı vezîre abd (*bendeniz*) şeklinde hitab etmekteydiler. (Sourdel, 685).

D. VEZİRİN MERASİMDEKİ DURUMU

Vezîr'in istikballerde, kabullerde ve bilcümle merâsimdeki hareket tarzı muayyen protokol kaidelerine tâbiydi.

Büyük Selçuklu vezîri protokolde sultandan hemen sonra geliyordu³⁴⁶. O, bütün merasimde Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi hükümdarların da ön safında yer alır, "*Vezîrin memurları tâyin ve azil yetkisi*" bahsinde gördüğümüz gibi, zaman zaman vasal hükümdarları tâyin edecek kadar geniş yetkilere sahip olan vezîrin, protokolde vasal hükümdarlardan önce gelmesi tabiidir.

Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi bir devlet olan Ukayloğulları hükümdarı Müslim b. Kureyş, Nizâmü'i-mülk'ün rikâbında yürümüş ve vezîrin bineğinin bastığı yeri öpmüştür. Bütün vasal hükümdarlar vezîr Nizâmü'l-mülk'ün hil'atini giymeği şeref addediyorlardı. Onlar selçuklu vezîrinden bir mektub aldıklarında mektubu öperlerdi³⁴⁷.

Sultan Melikşah, Bağdad'da bulunduğu sırada "*Etrâf ve eknâfın bütün arab ve acem ekâbir ve eşrâfının*" toplanmasını emretti. "*Mekke-i muazzama'dan, Medine-i mükerrmeden, Şam, Rûm, Irak, Horasan ve Maverâünnehr'den*" elçiler Bağdad'a geldiler. O, vilâyetlerin müteayyin (*itibarlı ve ileri gelen zevatı*) Bağdad'da toplandılar. Sultan, bütün ekâbir ve âyân'ının halifenin arzusu üzerine yaya oyarak "Dârü'l-hilafe"ye ziyarette bulunmalarını emretti. Bu sırada onların yanına gelen halifenin bir adamı "*Halifenin fermanı şu şekildedir: Selçuklu vezîri ata binmiş olarak, diğer, büyükler (ekâbir) yaya olarak geleceklere*." dedi. Halifenin emri yerine getirildi. Hilâfet sarayına geldiğinde Nizâmü'l-mülk'ü çok büyük bir mesned'e oturtular. Diğerleri yere oturtuldu. "*Vezîrlük sembolleri*" bahsinde gördüğümüz gibi, Halife, Nizâmü'l-mülk'e çeşitli hil'atler tevcih etmiştir³⁴⁸.

346 Abbasiler'de vezâret makamı, sahibine sağladığı çeşitli payelerden başka saraydaki merasimlerde de mevcudiyetinin büyüklüğünü ve önemini tebarüz ettiren bir çok imtiyazlar kazandırıyor. Meselâ vezîr Fazl b. Bermekî halifeden sonra kendisini ikinci adam olarak empoze etmiştir. Merasimlerde vezîr ve kâtipler; emîrler ve kadırlardan evvel yürüyorlardı. Saray protokoluna görede vezîr şehzadelerin arkasından yürüyordu. Sikkelerde de halifenin veya şehzadenin isminden sonra vezîrin ismi yazılıyordu (Sourdel, 682).

347 İsfahânî, arab. met., 56; türk. terc., 57.

348 Hondmîr, *Düstur*, 158-159.

Selçuklu vezîri sultanın vefatında cenaze törenine katılıyordu: 1063 yılında Tuğrul Bey'in hastalığı ağırlaşınca hükümdarlık çadırından taht-ı revân (*mehaffe*) ile payitaht Rey şehrindeki saray-
(*dârü's-saltanat*) ma taşındı ve orada öldü. Onu, karısı Ümmü Sultan ve hâdim Ferruh yıkadılar. Hâtun onu kefenledi ve defnetti. Tuğrul Bey'in naaşı sonradan türbesine nakledildiğine göre, bu muvakkat defin olmalıdır. Bu sırada Kutalmış'ı Gird-kûh kalesinde muhasara etmekle meşgul olan vezîr Kündürî, sultanın ölüm haberini almca kuşatmayı kaldırdı, Rey şehrine döndü. Tuğrul Bey'in tabutu henüz türbesine nakledilmemişti. Vezîr, saraya giderek, içinde sultanın tabutu bulunan yere geldi, ağlamaya başladı. Ümerâ ve hüccâb (*hâcibler*) kendi elbiselerini yırtmak istediler. Vezîr, onlara hitaben "*Onun zamanı geçti; başkası ile meşgul olmak daha doğrudur*" diyerek, velihat Süleyman'ı, Tuğrul Bey'in yerine taht'a oturttu³⁴⁹.

Diğer taraftan görevine başlayan yeni vezîr, selefi tarafından tebrik ediliyordu. Amîdü'l-mülk Kündürî, yerine vezîr tâyin edilen Nizâmü'l-mülk'ü makamında ziyaret ile onu tebrik etmiş ve 500 dinar takdim etmiştir³⁵⁰. Devlet erkânında yeni vezîre tebrikatta buldukları muhakkaktır³⁵¹.

Selçuklu vezîrinin Abbâsî Halifesi huzurundaki hareket tarzı da kaidelere tâbi idi. İsfahânî, Kündürî'nin Halife Kaim tarafından kabulünü anlatır: Halife'nin kızını Tuğrul Bey için istemeye giden Amîdü'l-mülk, beraberinde emîrler, hâcibler, kadılar ve şahitler'den mürekkep kalabalık bir heyet ile onu iki defa ziyaret etti. Halife "*Biz Abbas oğulları, insanların hayırlısıyız. Riyaset ve imamet kıyamet gününe kadar bizdedir? Bize inanan rüşt ve hidayet bulur. Bize düşmanlık eden yoldan ayrılır ve azar*" dedi. Vezîr, şu cevabı verdi: "*Emîrü'l-müminin efendimizin bundan evvel Şehinşah Rüknü'd-dîn'i arzu ettikleri ve gönülünün istediklerini is'af etmek suretiyle şereflendirdiklerini hatırlatmak lutfunda bulunmalarını is-*

349 Köymen, *Alp Arslan*, 97. (Sıbt İbnü'l-Cevzî'den).

350 Köymen, *Alp Arslan*, 88. (Sıbt İbnü'l-Cevzî'den).

351 Görevine başlayan Abbâsî vezîri, silsile-i meratibe göre devlet erkânı tarafından tebrik ediliyordu. Halife'de yeni vezîrine çeşitli yiyecekler ve içecekler, buzlu şerbetler, elbiseler, kokular ve kıymetli eşyalar yolluyordu (Sourdel, 676-677).

tirham ederim". Halife'nin "sözü mugalataya bağlaması" üzerine Selçuklu vezîri gücendi ve "yaya olarak" huzuru terketti³⁵².

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Kündürî, Tuğrul Bey'in Halife tarafından kabulünde hazır bulundu. Bu sırada Halife, Tuğrul'a "*Rüknü'd-devle ile beraber onun iyi anlatmadıklarını izah etmek için müfessir ve mütercim olmak üzere Kündürî'de tavzifet*" dedi. Bunun müteakib Tuğrul Bey kendisi için kurulan kürsü'ye oturdu. Selçuklu vezîri tercüman sıfatıyla Halife'nin Tuğrul Bey'e tevfiz-i umur ettiğini nakletti. Halife Kaim, Tuğrul Bey'e yedi adet hil'at tac, gerdanlık, bilezik v.s. hediye etmiştir³⁵³.

Tuğrul Bey, *Bağdad*'a geldiğinde başta vezîr Kündürî olmak üzere Selçulu erkânını döşekler (*beşikler, mehd*), otaklar ve kıymetli atlar'a hâmilen halifeye yolladı. Amîdü'l-mülk Kündürî, Halife için büyük çadırların kurulmasını emretti. Halife kendisi için kurulan çadıra geldi. Huzura giren Selçuklu vezîri ve maiyeti yer öptüler. Halife heyeti kabul etti ve çok mütehassis olduğunu ifade etmek için sultana mektup yazmak istedi. Kündürî kendi çadırından, altından mamûl bir hokka getirtti. Bu hokkanın üzerinde 1700 miskal altın vardı. Selçuklu vezîri hokka ile beraber kıymetli bir kılıç da hediye etti. Bunu takiben Halife ve Kündürî, *Nehrevan*'a geldiler. Vezîr, Tuğrul Bey'in huzura girmesi için Halife'den izin istedi. Halife müsaade edince, huzura giren Sultan yedi kere yer öptü. Halife ona bir minder verdi Sultan minderi aldı, öptü ve üzerine oturdu. Mülâkatta hazır bulunan Kündürî de tercümanlık görevini ifa etmiştir³⁵⁴.

Vezîr Kündürî, Halife tarafından kabullerinde ona kıymetli hediyeler de takdim etmiştir. Bir defasında onun sultanın yüzük (*hâtem*) ünü Halife'ye hediye ettiğini biliyoruz. Bu altın, gümüş ve iki dirhem ve iki habbe ağırlığında elmastan mamul çok kıymetli bir yüzük idi³⁵⁵.

Nizâmü'l-mülk de, Melikşah'ın Halife Muktedî tarafından kabulü merasiminde hazır bulundu. 1087 (480) yılında Halife,

352 İsfahânî, arab. met., 21; türk. terc., 20.

353 İsfahânî, arab. met., 14; türk. terc., 11.

354 Sıbtî'nü'l-Cevzî, 59-60. İsfahânî, arab. met., 17; türk. terc. 16.

355 Sıbt İbnü'l-Cevzî, 98.

hâdim'i Zafer'i göndererek sultanı huzuruna dâvet etti. Davete icabet eden Melikşah, *Garabet* kapısına geldiğinde, ona halifenin atlarından birisi takdim edildi. Sultan Halife'nin nezdine gelince Halife ona oturmasını teklif etti. Sultan evvelâ tevazu göstererek oturmadı, halifenin şiddetli ısrarı üzerine oturdu. Bunu takiben vezîr Nizâmü'l-mülk sayısı kırkı aşan Selçuklu emirlerini Halife'nin huzuruna getirdi. Her emir evvelâ yer öptü. Vezîr, emirlere "*Bu emirü'l-müminindir*" diyor, sonra Halife'ye hitaben "*Bu filandır, şu kadar askeri vardır, vilâyeti şunlardır*" diyordu. Takdim merasimi bittikten sonra Halife, Nizâmü'l-mülk'e hil'at-ı fahir giydirdi³⁵⁶. Merasim sırasında vezîr, Halife'nin huzurunda elerini kavuşturmuş olarak durmuştur³⁵⁷. Nizâmü'l-mülk, Halife tarafından münferid olarak da kabul edilmiştir. Halife tarafından kabul edilecek zevat evvelâ babu'n-nevbe'ye giderek eşiği öpüyor, sonra da dârü'l-memleke'ye gidiyorlardı. Görünüşe göre, halifeye tam hürmet gösterenler daha babu'n-nevbe'ye varmadan atlarından iniyorlar; şu veya bu sebepten kırgın olanlar ise ancak eşiğe varınca atlarından iniyorlardı. Anlaşıldığına göre bu hususta Nizâmü'l-mülk istisna teşkil etmiştir. 1086 (479) yılında vezîr, bir gece *Bağdad*'a vasil oldu. Onun önünde meş'aleler (*şumu*) olduğu halde halifenin vezîri Ebû Şucâ, hadem ve havâss karşıladı. Metinde açıklık olmamakla beraber, istikbâl edenler arasında Halife'nin de bulunduğu anlaşılıyor. Çünkü karşılayanların Hilâfet sarayına veya babu'n-nevbe'ye geldiğinden bahsedilmeden, Halife'nin bir kafes içinde oturduğundan söz edilmektedir. Selçuklu vezîri, Halife'nin önünde defalarca yer öptü. Bununla yetinmeyen Nizâmü'l-mülk, Halife'den, elini öpmesine müsaade etmesini rica etti. Halife, elini kafesten çıkardı. Vezîr, Halife'nin elini öptü ve gözlerinin üzerine koydu, elçilik vazifesini eda ettikten sonra ayrıldı³⁵⁸.

Abbasî Halifesi'nin Selçuklu vezîri'ne hitab tarzı hakkında da fikrimiz vardır: Halife Muktefi Nizâmü'l-mülk'e küçük adı olan "*Hasan*" şeklinde hitab etmiş sonra da huzurunda oturmasına müsaade eylemiştir³⁵⁹.

356 İsfahânî, arab. met., 80; türk. terc., 82. Hondmîr, *Düstûr*, 157.

357 Köymen, *Alp Arslan*, 94 (Sıbt İbnü'l-Cevzî'den).

358 Köymen, *Alp Arslan*, 90-91 (Hüseynî'den)

359 İbn Hallikan, arab. met., 212; ing. terc., 413.

Sultan Melikşah ve Nizâmü'l-mülk, Halife'ye elçi de yollamışlardır. Sultan ve vezîr, Halife tarafından görevinden uzaklaştırılan vezîr Amîdü'd-devle İbn Cehîr'in ve oğullarının kendi nezdlerine gönderilmesini istediler. Halife onların talebelerini kabul etti³⁶⁰.

Büyük Selçuklu vezîri, Sultan'ın emriyle, vasal hükümdarı karşılama merasimine katılıyordu. *Haleb* Mirdâsoğulları hükümdarı Mahmud, Alp Arslan tarafından davet edilmişti. Ancak Mahmud korkusundan davete icab edemedi. Bunun üzerine Alp Arslan kendi huzuruna gelip ubudiyetini arz etmek suretiyle itaatini, fiilen göstermedikçe, adına hutbe okutmasının, para bastırmasının, hiç bir kıymet ifade etmediği fikrinde olduğunu belirtti. Bunu duyan Mahmud'un annesi oğlunun elinden tutarak, bir gece onu Sultana getirdi. Sultan ona iyi muamelede bulundu, ancak lâıyk olduğu ikrâmın gösterilmesi için bulunduğu kaleye dönmesini ve ertesi günü gelmesini söyledi. Ertesi gün Mahmud, Alp Arslan'ın emriyle vezîr Nizâmü'l-mülk, hâcibler ve saray teşkilâtı mensupları (*havâss*) tarafından karşılandı. Resmî merasimle karşılanan Mahmud, Sultan'ın huzuruna geldi, yer öperek ubûdiyetini arzetti. Sultan onu hil'atledi³⁶¹.

Büyük Selçuklu vezîri, hilâfet vezîriyle karşılaştığında, onunla at üzerinde kucaklaşıyordu. Amîdü'l-mülk Kündürî hilâfet vezîrini şu şekilde karşılamıştır: Halife'nin vezîrinin *Bağdad* civarındaki *Bîn nehri*'ne gelmesi üzerine Sultan maiyetinden biri –her halde bir hâcib– onu karşıladı ve vezîre “*Bu sultanın bineğidir*” diyerek, bir at takdim etti. Bunun üzerine vezîr, râkib olduğu katırdan inip, Sultan'ın atına bindi. Bu sırada tantlalı bir alayla Kündürî görüldü ve misafir vezîrin yaklaşmasını bekledi. Halife'nin vezîri onun yanına geldiğinde Kündürî atından inmek istedi, fakat Abbasi vezîri buna mani oldu; at üzerinde kucaklaştılar³⁶². Gene Kündürî, hilâfet vezîri İbn Dârest ile at üzerinde musafaha etti³⁶³.

Kündürî, İbn Dârest'in şerefine verdiği ziyafette de hazır bulunmuştur. Bu ziyafet Tuğrul Bey'in Halife'nin kızıyla evlen-

360 İbnü'l-Esir, X, 48.

361 Köymen, *Alp Arslan*, 30, 45, 91. (Sıbt İbnü'l-Cevzî'den).

362 İsfahânî, arab. met., 10; türk. terc., 7.

363 İsfahânî, arab. met., 20; türk. terc., 18.

mek istemesinden hasıl olan gergin havayı yumuşatmak maksadiyle tertib edilmiştir. Filhakika, Selçuklu vezîri, Halife Kaim'den Tuğrul Bey için kızını istemiş, Halife de bu teklifi reddederek, "Ya bu meseleden bizi affedersiniz, veyahut ta Bağdad'ı terkederim" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Amîdü'l-mülk: "Kabul etmeyecek olduktan sonra, şerait dermeyan etmeden imtina etmeliydiniz. İleri sürdüğünüz şartlar kabul edildikten sonra, imtina etmek kan dökülmesine sebep olur" dedi, çadırlarını *Nehrevan'a* çıkardı. Bunun üzerine kadı'l-kudât ve Ebû Mansur b. Yusuf, Kündürî'yi durdurdular ve Halife ye müracaat ile Selçuklular ile olan münasebetin gerginleşmesinin vahim neticesine dikkati çektiler. Halife'nin vezîri İbn Cehîr de Amîdü'l-mülk şerefine ziyafet verdi. Selçuklu vezîri davete icabet etti³⁶⁴.

Abbasi Halifeleri, Selçuklu vezîri'ne mektup da yazıyorlardı. Halife Muktedi 1081 (474) yılında Nizâmü'l-mülk'e kendi yazısı ile bir mektup yazmıştır. O, bu mektubunda Nizâmü'l-mülk'ün görev vermek istemediği Ebu Şücâ adındaki kimse hakkında, vezîrin "mutad yola" avdet etmesini emrediyordu. Vezîr, Halife'nin emrini yerine getirdi³⁶⁵.

Büyük Selçuklu vezîri, kendisini ziyarete gelen yabancı devletlerin elçilerini kabul ediyordu. Nizâmü'l-mülk "*Siyâsetname*" adlı eserinde elçilik müessesesinin önemine temas ettikten sonra başından geçen bir hâdiseyi de yazar: "Bütün dünyada iyi olan ve doğru yolda bulunan iki mezheb vardır: Birisi Hanefî, diğeri de Şafiî mezhebidir. Bütün diğeri mezhebler boş (*havâ*) ve bid'at'tır. Sultan (Alp Arslan), kendi sâlik olduğu mezhebe o kadar sağlam ve samimi jlarak bağlı idi ki, defalarca "Vezirim Şafiî mezhebinde olmasaydı ne iyi olurdu" diye söylemiştir. Alp Arslan, "siyaset" ehli ve heybetliydi. Onun kendi mezhebine böylesine inanmış bulunması ve şafiî mezhebinde öylesine kusurlu bulması yüzünden (Hayatıma kastetmesinden) daima endişe ederdim. Sultan (bir gün) *Mâverâün-nehr'e* sefer yapmaya azmetti. Zira, Semerkand Hanı Şemsu'l-mülk (Nasr b. Ahmed) ona boyun eğmiyordu. Sultan (bir taraftan) asker toplarken, diğeri taraftan Han'a elçi gönderdi. Ben de olup biteni bana

364 İbnü'l-Esir, X, 7.

365 İsfahânî, arab. met., 72; türk. terc., 72.

bildirsin diye, kendi tarafımdan Danişmend Eşter'i Sultan'ın elçisiyle birlikte gönderdim. Sultan'ın elçisi oraya (*Semer kand'a*) vardı ve elçilik vazifesini yerine getirdi. (Dönüşte) Semer kand Han'ı elçisiyle birlikte kendi elçisini (Sultan nezdine) gönderdi. Âdet olduğu üzere, elçiler, zamanlı-zamansız vezîrlerin huzuruna çıkarlar, dileklerde bulunurlar. Zira (elçilerin bâzan) Sultan'a şifâhen söyleyemeyecekleri sözleri olur. Onlar (bu sözleri) Sultan'a ulaştırsın diye vezire söylerler. Ben, çadır (*visâk*) imda (elçiler Sultan'ın nezdinden) dönünceye kadar dostlarımla (hemnişînân) ile oturmuş, satranç oynuyordum bir satranç partisini kazanmış ve rakibimin bir yüzüğünü rehin olarak almıştım. Yüzük sol elimin parmağına bol gelmişti; (bu sebeble), sağ elimin parmağına takmıştım³⁶⁶. (Bu sırada ilgililer), Semer kand Han'ının elçisinin kapıda bulunduğunu haber verdiler. Onu içeri alınız dedim. (Bu arada), satranç (takımı)nı önümüzden kaldırmalarımı emrettim”.

“Elçi içeri girdi, oturdu. Konuşmağa başladı. Ben yüzüğü parmağımda döndürüyordum. Elçinin gözü parmağıma ve yüzüğe takıldı. Elçi, sözünü bitirip kalktı, gitti. Sultan, Han'ın elçisinin geri gönderilmesini, cevap getirmesini, başka bir (Selçuklu) elçisinin de birlikte yolcu edilmesini emretti. Ben de yine kuvvetli bir adam olan Dânişmend Eşter'i, Sultan'ın elçisiyle birlikte gönderdim. Elçiler, *Semer kand'a* Şemsul'mülk'ün nezdinde varınca, bu meyanda (bu Karahanlı hükümdarı), kendi elçisine Sultan'ı fikir (*re'y*), yüz (*dîdâr*) ve iş (*kerdâr*) bakımlarından nasıl buldun; ordusu ne kadardır; teşhizat ve âleti nasıldır; saray (*dergâh ve bârgâh*), divan idare (*tertib*)si nasıldır; memlekette hüküm süren esaslar (kâide) nelerdir? diye sordu. Elçi: “*Ey efendim, Sultanın çehre, görünüş (manzar), yiğitlik (merdâneği), siyaset heybet ve fermanca hiçbir eksigi yok; ordusunun sayısını Tanrı bilir. Ziyet, âlet ve teşhizat (teccemül) (hiçbir ordu ile) kıyas kabul etmez; sarayının, divân'ının ve meclisinin tertib'i hep iyi. Memleketinde hiç bir şey eksik değil, fakat (bu devletin) bir kusuru vardır. Bu kusur da olmasaydı çok iyi olurdu*” dedi.

(Semer kand Hanı) Şemsü'l-Mülk: “*Bu kusur nedir?*” diye sordu. Elçi “*Alp Arslan'ın vezîri râfızîdir*” dedi Semer kand Hanı

366 Abbâsî vezîrleri de gelen elçileri 917 (305) senesindeki Bizans İmparatorluğu elçisinin kabulü hariç halifeden evvel kabul edip görüşüyorlardı (Sourdel, 683).

"Sen bunu nereden bildin?" diye sordu. Elçi: "Bir gün kuşluk namazı (namâz-ı pîşîn) nı kıldım ve Selçuklu vezîrinin çadırına gittim. Vezîrin, sağ elinin parmağına bir yüzük takmış olduğunu ve parmağının etrafında döndürdüğünü gördüm. O, bu esnada benim ile konuşmakta devam ediyordu".

Elçim Dânişmend Eşter: "Burada senin hakkında Şemsü'l-mülk'ün huzurunda elçisinin, ağzından şöyle sözler çıktı, bilesin" diye bana derhal yazdı. Ben Sultan'dan korktuğum için, büyük üzüntüye kapıldım. (Kendi kendime): "Sultan, Şâfiî mezhebini (bile) istihfaf ediyor ve (bu mezhebe sâlik olduğum için) her zaman bunu yüzüme vuruyor Çiğil'lilerin, beni râfızî saydıklarını ve Semerkand Hanı'nın huzurunda böyle söylediklerini bir defa işitmeye görsün, hükümdar beni sağ bırakmaz" dedim Bütün suçsuzluğuma rağmen, bu sözlerin, Sultan'ın kulağına ulaşmaması için, benden istenmediği ve rica edilmediği halde, 30.000 dinar sarfettim. Müteaddid ihsanlarda bulundum; maaş (id-râr)lar bağladım"³⁶⁷.

Gene Nizâmü'l-mülk, İsfahan'da bulunduğu sırada cizye'yi takdim etmek için gelen Bizans İmparatorluğu elçisini kabul etmiştir. Vezîr, elçiyi Sultan Kâşgâr Kapısı'na ininceye kadar nezdinde alkoydu ve "Rum elçisinin Cizyeyi verdikten sonra Kâşgâr kapısından Sultan'ın yanından memleketine döndüğünü tarihlerin yazması lâzımdır." dedi³⁶⁸.

Vezîr Sâdü'l-mülk de Sultan Mehmed Tapar'ı İsfahan'da ziyarete gelen Hilâfet vezîri Ebu Maâlî Bağdadî'yi şehrin dışında karşıladı. Misafir vezîr, Selçuklu vezîrine hitaben "Emîrü'l-müminîn selâm söylüyor" deyince Sâdü'l-mülk atından inmiş ve yer öpmüştür.

Büyük Selçuklu vezîri, tâbi hükümdarları tebrik için düzenlenen merasimde de hazır bulunuyordu. Vezîr Rebîbü'd-devle, Irak Selçuklu hükümdarı Mahmud'u tebrik etmek için saraya gelmiş, tahtta oturan Mahmud'un elini öpmüştür. Daha sonra selefi Hatîrü'l-mülk evvelce vezîr olmanın verdiği avantajla hükümdarı

367 Köymen, *Alp Arslan* 78-79, (Nizâmü'l-mülk'den).

368 Hüseyinî, arab. met., 65; türk. terc., 44-45.

tebrik için ilerlemişse de, işrâf-ı memâlik Sümeyremî ona mânî olmuş ve kendisi tebrikâtta bulunmuştur³⁶⁹.

Vezîr'e İmparatorluk dahilindeki seyahatlerinde başta vasal hükümdarlar olmak üzere herkez büyük ihtiram gösteriyordu. Nizâmü'l-mülk *Gence*'ye gittiğinde vassal hükümdar Fazlûn tarafından karşılandı. Fazlun vezîrin atının üzengisini öptü³⁷⁰. Fazlavayh de memleketine gelen Nizâmü'l-mülk'ü karşılamış, üzengisini öpmüştür. Vezîrle birlikte Alp Arslan'ın nezdinde gelen Fazlaveyh'e *Fars vilâyeti* tevcih edilmiştir³⁷¹.

Vezîrin istikbalinde de tantanalı merâsimler yapılıyordu. Meselâ 1121 (515) yılında Irak Selçuklu vezîri Kemâlû'l-mülk, *Bağdad*'dan payitaht *Hemedan*'a, bir alayın ortasında ata binmiş olduğu halde hareket etti. Vezîrin önünde yalın kılıç askerler vardı, etrafında ise eyerinin örtüsünü taşıyan adamlar yürüyorlardı³⁷².

Vezîrlerin kendilerini ziyarete gelen kimseleri genel olarak oturdukları yerde kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bu protokoler meselede her vezîrin insiyatifiyle hareket ettiği, ziyaretçisini nasıl karşılaması gerektiği hususunda subjektif olarak karar verdiği anlaşılmaktadır. Vezîrin, ulemâdan olan ziyaretçilerini ayakta karşıladıklarına dair misâller vardır. Devlet adamlarının ilme ve ilim adamlarına atfettikleri ehemmiyet nazarı itibare alınrsa bu durum tabiidir. Nizâmü'l-mülk kendisini yüzüne karşı metheden ulemâdan Ebu'l-Kasım Kuşeyrî ile İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî nezdine geldiklerinde sadece ayağa kalkmak ile iktifa ediyor, fakat onlarla aynı sedirde oturuyordu. Buna mukabil, gene Nizâmü'l-mülk hareketlerini tenkid ve kendisini adl ve istikamete sevk eden Ebu Ali Fazl Farmezî'yi kabul ettiğinde olağan üstü ihtiram gösteriyor, ona yerini terk ediyor, kendisi bu ünlü âlimin karşısında mevki alıyordu³⁷³.

Nizâmü'l-mülk'ün ulemayı kabulü sırasında cereyan eden bir olay da devlet adamı ile bilginler arasındaki münasebete bir başka cihetten ışık tutmaktadır. Şafîî Ebu Yusuf Kazvinî, Nizâmü'l-mülk'ün nezdine girdi. Orada Hanbelî Muhammed Tamimî ve

369 İsfahânî, arab. met., 110; türk. terc., 111.

370 Hüseyinî, arab. met. 42; türk. terc., 29.

371 Köymen, *Alp Arslan*, 91 (Sıbt İbnü'l-Cevzî'den).

372 İsfahânî, arab. met., 135; türk. terc., 128.

373 İbnü'l-Esir, X, 121

bir Eş'arî bulunuyordu. Kazvinî, vezîre hitaben, ziyaretçilerinin cehennemlik olduğunu söyledi. Nizâmü'l-mülk "Bu nasıl olur?" diye sordu. Kazvinî şu cevabı verdi: "*Ben muteziledenim, o da Allah'ı insan şeklinde tasavvur eden bir akidenin sahibidir. Biz birbirimizi tekfir ederiz*"³⁷⁴. Böylece din ulemâsından biri, adâb ve erkânı bir tarafa bırakarak, vezîrin ziyaretçisine hakaret etmektedir. Bu şüphesiz vezîre karşı demektir.

Vezîr kabullerinde ziyaretçilerinin kendisine takdim etmek istedikleri hediyeleri de alıyordu. Hediyeler, genel olarak vezîrden menfaat bekleyen kimseler tarafından veriliyordu.

Vasal hükümdarlardan Hezâresb, Sultan Alp Arslan tarafından katlettirileceği korkusuna düşmüş, vezîr Nizâmü'l-mülk'e para vererek şefaath istemiş, aracılık yapması için yalvarmıştır. Hezâresb, sultanın huzurunda onun verdiği parayı iki dizi üzerinde gelip, iki dizi üzerinde yerine dönmediği için sultanın gazabına uğramıştır. Alp Arslan onu saltanat peşinde koşmakla itham etti. Ertesi gün Sultan'ın, taht rakibi Süleyman'ın hâciblerinden Ay-Tekin'in gözünün önünde kılıçla ikiye bölmesi karşısında aynı akibete uğrayacağından korkan Hezâresb, kendisini vezîr Nizâmü'l-mülk'ün önüne attı, ona ve Hatun'a paralar verdi. Böylece o hayatını kurtardı³⁷⁵. Yukarıda "*Vezîrin memurları tâyin ve azil yetkisi*" bahsinde gördüğümüz gibi, *Meÿyâ-fârkîn* hâkimi Nizâmü'd-dîn de *Diyarbakır* hâkimi kardeşi Said'in Alp Arslan tarafından hükümdar tanınmasından endişeye düştü. O, Nizâmü'l-mülk'e mücevher, para ve çeşitli hediyeler takdim etti, kızları ve karısı da "*Biz senin cariyeyiz*" diye yalvardılar. Neticede vezîr, Nizâmü'd-dîn'i Mervanoğulları Devleti tahtına oturtmuştur³⁷⁶.

Vezîr, reâyâ'nın arzu ve dileklerini de nazarı itibare alıyordu. Şikâyet ve dilekler vezîre yazılı olarak elden veriliyordu veya "Vezîrin makam mahalli ve maiyeti" bahsinde gördüğümüz gibi, vezîrin hâcib'i tarafından vezîre intikal ettiriliyordu.

Nizâmü'l-mülk dilekçelerin kendisine teslimine önem veriyor ve bunları memnuniyetle kabul ediyordu. Reâyâ'dan biri Nizâmü'l-mülk'ün nezdine girmiş ve elindeki kâğıdı ona doğru atmıştır. Kâ-

374 İbnü'l-Cevzî, IX, 90.

375 Köymen, *Alp Arslan*, 64-65 (Sıbt İbnü'l-Cevzî'den).

376 Köymen, *Alp Arslan*, 7 (İbnü'l-Ezrâk'dan).

ğüt divit takımı'nın üzerine düştü, vezîrin sarığı ve elbisesine mürekkep sıçradı. Nizâmü'l-mülk kızmadı, atılan kâğıdı imzaladı³⁷⁷.

1077 (470) yılında, *Bağdad*'da Şafiîler ile Hanbelîler arasında mezheb ihtilafı yüzünden çıkan kavgada kan dökülmüştü. Nizâmîye Medresesi civarındaki kavgaya Nizâmü'l-mülk'ün oğlu Müeyyidü'l-mülk mâni olamadı. Nizâmü'l-mülk'e "*Bağdad'da nizam yok*" şeklinde cinaslı mektuplar geldi. Şafiî fakihlerinden Vâsıtî durumu bir kaside ile Nizâmü'l-mülk'e arzetmiştir³⁷⁸. Nizâmü'l-mülk'ün kendisine arzuhal takdim eden bir bâtnî tarafından öldürüldüğü de mâlumdur³⁷⁹.

Beyhakî (*Tarih-i Beyhâk müellifi*) vezîr Kündürî'ye, Şafiîler aleyhinde takib ettiği politika vesilesi ile yazdığı mektubda "Cenab-ı hakkın kullarından dilediğine herhangi beldelerin padişahlığını verip ve rızayı ilâhisine muvafık harekette bulundurmak ve gaflet ettiği vakit ihtarda bulunmak üzere ona bir de vezîr terfik ettiğini, vezîr'in lâzım gelen evsafı haiz bulunduğu, hüsnü tedbir ve siyaseti sayesinde bu padişah zamanında *Horasan*'da asayişî iade olunup emniyet hasıl bulunduğu, iyi şöhretinin her tarafa yayılıp nuru adaletiyle yer yüzünün ziyadar olduğunu, himmeti âliyesini dini ilâhinin zaferine sarf ile din düşmanlarını kahr ve tedmîr ettiğini ve her nasılsa ne mutezile ne de mücesseme gibi bid'at sahipleri olmayan Hanefî, Şafiî, Malikî mezhepleri müntesibleri olan eşâire dahi bunlar meyanına idhal edilmiş ise de yakında hakikatın anlaşılıp sebebiyet verenlerin azarlanacağını" zikr etmiş ve son olarak da imam Ebu'l-Hasan Eşarî'nin menkıbelerini ve faziletlerini zikretmiştir³⁸⁰.

Mektubun dikkate şayan tarafı Beyhakî'nin vezîrin görevi hakkındaki görüşüdür. O, vezîrin "gaflet"e düşen Sultan'a ihtarda bulunmak ile mükellef olduğunu belirtmektedir.

Selçuklu vezîri kendisine gelen mektupları cevaplandırıyordu. Nizâmü'l-mülk, Ebu İshak Şirâzî'nin Hanbelîler'den şikâyet eden bir mektubuna cevap vermiştir³⁸¹.

377 Subkî, 111, 138.

378 Kafesoğlu, 47 (İbnü'l-Esir'den).

379 Kafesoğlu, 203.

380 M. Şerefeddin, *Mezâhib*, 105-106.

381 Sibt İbnü'l-Cevzî, 193. Mektubun metni için bk. Aynı yer.

Vezirlerin protokole aykırı hareketleri ve merasimin ciddiyetini bozan bazı davranışları da kaynaklarımızda yer almıştır. Vezîr Hatîrû'l-mülk, bir gün *Bağdad*'da maiyetinde ordu erkânı olduğu halde Halife Müsterşid'in vezîri Celâlû'd-dîn Amîdü'd-devle ile yürüyordu. Hatîrû'l-mülk bir ara yanındakilere hitaben "*Benim bir müşkülüm var, onu halletmek istiyorum. Li-vâta eskilerin yaptıkları bir iş midir, yoksa sefihlerin sonradan ihdas ettikleri bir âdet midir?*" diye sordu. İçlerinden biri "*Eskidir, Lût kavminin adetidir*" dedi. Vezîr: "*Lût, kimdir?*" Muhatabı "*Lût Allahın peygamberlerindedir*". Vezîr: "*Hangi peygamberidir, peygamberimizden evvel midir, sonra mıdır?*". Muhatabı: "*Bizim peygamberimiz nebîlerin sonuncusudur. Ondan sonra peygamber yoktur*" Vezîr: "*O halde Lût kavmi hakkında ne buyurdu?*". Muhatabı "*Allahutaalâ, Lût kavmi hakkında, siz şehvetinize uyduğunuzdan, kadınlar dururken erkeklere varıyorsunuz. Siz cahil kavimsiniz diye ayet indirdi*" şeklinde cevap verdi. İsfahânî'de "Bu vezîrin dalalet vâdisindeki cehaletine ve vezîrliğe liyakatının azlığına dikkat ediniz. Bu adamın söyledikleri hep mânasızdır. Bununla beraber çok söyler, ayıbını örtmesini bilmez, kırdığı potun farkına varmazdı" kaydı vardır³⁸².

Vezîr Sâdü'l-mülk de İsfahan'a gelen Abbâsî vezîri Ebu'l-ma'âlî Bağdadî ile meşgul olmamış, zevk ve eğlence ile vakit geçirmişti. Gücenen misafir vezîr onu kınayan beyitler yazdı. Bunu okuyan Sâdü'l-mülk misafirinden özür dilemek zorunda kaldı³⁸³.

Kıvâmü'd-dîn Dergezinî de kendisini ziyarete gelen Halife Müsterşid'in elçilerini soğuk bir tavırla karşılamış, teşrifata uymayan bazı sözler sarfetmiştir. İsfahanî'de "Bu vezîr münasebetsiz lâflar söylemek hayasızlığını gösterdi" şeklinde bir kayıt vardır³⁸⁴.

E. VEZİRİN ÖZEL HAYATI

Vezîrin hususi hayatının ve eğlencelerinin, sultanınki gibi, renkli olduğu anlaşılmaktadır. İsfahânî, İzzü'l-mülk'ün dostları, maska-

382 Kirmanî, 55-56. Akilî, 232-233. Hondmîr, Hatîrû'l-mülk'ün muhatabı olarak, hoca Ebu'l-Ala'yı gösterir (*Düstûr*, 208).

383 Nahcivânî, 292.

384 İsfahânî, arab. met., 160; türk. terc., 150.

raları ve mâcinleri (hile yolunu öğretenler) ile yaptığı işret âleminde bahsetmektedir³⁸⁵. Biraz yukarıda da gördüğümüz gibi, Nizâmü'l-mülk dostları ile satranç da oynuyordu. Nizâmü'l-mülk, satranç bir elçiyi kabulden evvel oynamış ve elçinin geldiği haberinin verilmesi üzerine takımın ortadan kaldırılmasını emretmiştir.

Vezîrlerin çok sayıda gulâmları ve haremini teşkil eden karıları ve câriyeleri vardı. Bunlar daima vezîrin nezdinde bulunuyorlardı. Amîdü'l-mülk Kündürî, *Mervu'r-Rûd*'a sürgün edildiğinde karısı ve kızıyla birlikte câriyelerini de beraber götürmüştür. Selçuklu sarayından iki gulâm Kündürî'yi öldürmek için geldiklerinde, eski vezîr onlardan harem'i mensupları (*ehl*) ile vedalaşmasına müsaade etmelerini istedi. Kündürî harem dairesine girince, onun öldürüleceğini anlayan harem mensuplarından feryadlar yükselmeğe başladı. Kızı ve câriyeleri, başlarını açtılar ve toprak serpmeye başladılar. Vezîrin geciktiğini gören iki gulâm harem'e girerek, onu dışarı dâvet ettiler. Kündürî gulâm'lara, kadınların, kendisinin harem'den çıkmasına engel olduklarını, elinden tutup çekmelerini söyledi. Gulâm'lar, Kündürî'yi harem'den çıkardılar ve her halde kadınların çıkmasına mâni olmak için kapıyı kilitlediler. Kaynaklarımızda Kündürî'nin câriyelerinin sayısı hakkında bilgi yoktur. Ancak onun üç yüz gulâm'a sahib olduğunu bildiğimize göre buna kıyasla epey câriyesi de olduğuna hükmedilebilir³⁸⁶. Nizâmü'l-mülk'ün ise gulâmları olduğuna, bilmünasebe, işaret etmiştik. Bunların sayısının bin kadar olduğu tahmin edilebilir.

Kaynaklarımızda vezîrlerin özel hayatlarına dair olan olaylar daha ziyade ulemâ ve din adamları ile münasebetleri, muhtelif kimselelere yaptıkları "ihşanlar" ile ilgilidir³⁸⁷.

Selçuklu vezîri huzurunda tertiplenen münâzaralarda da bulunuyordu. Nizâmü'l-mülk, Gazzâlî ile genç bir şöhretken ilgilenmiş ve bir münâzaraya onu da davet etmiştir. Gazzâlî çeşitli

385 İsfahânî, arab. met., 84; türk. terc., 85.

386 Köymen *Alp Arslan*, 39 (Sıbt İbnü'l-Cevzî'den).

387 Dominique Sourdel "Abbasi vezîrlerinin mesai ve merasimlerde geçen zamanlarının haricinde ne gibi şekillerde imrar-ı hayat eyledikleri bize meçhuldür. Ancak eğlence ve avunma zamanları bazı hikâyelerde intikal etmiştir. Bunlarda ekseriya halifeden gizlenmek isteniyordu. Filhakika toplantılar edebî, felsefi veya teolojik münazalardan ileri gitmemiştir" mutalaasını ileri sürmüştür (a. g. e., 692-693).

konularda bütün muhataplarını altederek, derin bilgi ve ihtisasını göstermiştir. Bunun üzerine vezir onu Bağdad Nizâmiye Medresesi'ne tâyin etti³⁸⁸.

Vezir, ulemânın münâzara tertib edilmesi şeklinde tekliflerine de muhatap oluyordu. Şafîi ve Hanefî ulemâsından bazıları Nizâmü'l-mülk'e müracaat ederek, Hanbelî Ebu İsmail Herevî'nin kendileri ile münâzara etmek üzere davet olunmasını talep etmişlerdir. Nizâmü'l-mülk, Herevî'yi çağırtdı. Ona dedi ki: "*Bunlar seninle münâzara ve mübâhase etmek için geldiler. Neticede hak sahibi olduğun tahakkuk ederse, sana biat edeceklerdir. Eğer onlar haklı çıkarlar ise, ya onların mezhebini kabul edecek, veyahut sükûtu ihtiyar edeceksin*". Bunun üzerine Herevî ayağa kalkarak, mübâhaseye hazır olduğunu söyledi; fakat sağ kolunu işaret ederek, "*Yanımdaki bu kitab ile*" dedi. Vezir kitabın adını sordu. Herevî "*Kitâbu'llah*" cevabını verdi. Sonra sol kolunu işaret ederek "*Ve yanımdakiler*" ile dedi. Bununla Allah'ın kitabının müfessiri olan sahihî'i kastediyordu. Şafîi Hanbelî ulemâsı bu şartlar ile mübâhaseye girişmediler³⁸⁹.

Irak Selçuklu Devleti veziri İbn Dârest, hatibleri, her mezhebin âlimlerini ve fakihleri muayyen günlerde topluyor ve mübâhase ettiriyordu³⁹⁰.

Büyük Selçuklu veziri Mervezî de, ulemâyı "bol ihsanın geniş gölgesinde barındıran" bir devlet adamıydı. Alimler yazdıkları eserleri ona ithaf ediyorlardı. Meselâ Ömer b. Sehlân, bir eserini Mervezî için yazmıştır³⁹¹.

Vezirin muhtelif şahıslara yaptıkları ihsanlar ile ilgili olaylar, daha ziyade Nizâmü'l-mülk ile ilgilidirler.

388 Kafesoğlu, 178.

389 M. Şerefeddin, *Mezâhib*, 109-111.

Nizâmü'l-mülk, bilhassa dîn ülemâsına çok ehemmiyet atfediyordu. Alp Arslan'a karşı savaşamayacağını anlayan Kutalmış, Alp Arslan ordusunun geçeceği vadiyi su altında bırakmıştı. Bu sırada Nizâmü'l-mülk, sultana şöyle hitab etti. "Horasan'da sana yardım eden öyle bir ordu teşkil ettim ki, atıkları oklar şaşmaz. Bu, âlimler ve zâhitler ordusudur. Bu orduyu yaptığım ihsanlarla kurdum. Bu âlimler ve zahitler ordusu senin en büyük yardımcındır." (Köymen, *Alp Arslan*, 62-63. İbnü'l-Esîr'den).

390 İsfahânî, arab. met., 215; türk. terc., 195.

391 İsfahânî, arab. met., 268; türk. terc., 242.

Abbasiler'de de vezirler şair, edebiyatçı ve âlimleri himaye ediyorlar ve tahsisat bağlıyorlardı, evlerinde toplantılar tertib ediyorlar ve İhsanlar yapıyorlardı (Sourdel, 573). Bu anane Selçuklular'da da devam etmiştir. Daha ilk vezir Buzgânî bile, âlimlerle meclisler ak-

Sultan Alp Arslan yapacağı bir sefere –o sırada henüz vezîr olmayan- Nizâmü'l-mülk'ün de katılmasını istedi. Ancak nakide ihtiyacı olan Nizâmü'l-mülk, Allah'dan yardım istemeğe karar verdi, dua etmek maksadıyla bir mescide gitti. O sırada içeri giren bir kör “*Burada kimse var mı?*” diye bağırdı. Nizâmü'l-mülk cevap vermedi. Kör asâsiyle mescidin içinde dolaştı, kimsenin olmadığına kani olduktan sonra, mihrabın altındaki yeri kazdı ve içinde altınlar olan bir testi çıkardı. Bunlara bir kaç dirhem daha ilâve etti ve testiye eski yerine gömdü. O gittikten sonra Nizâmü'l-mülk altınları aldı ve sefer hazırlıkları yaptı. Sultan'ın maiyetinde sefere katıldı. O, vezîr olunca bir gün pazarda dolaşırken körü gördü ve tanıdı. Maiyetindeki adamlardan birine “*Bu körü benim otağıma götür ve onu muhafaza et*” emrini verdi. Sonra oraya gitti ve köre “*Mescidin mihrabına sakladığın ve kaybolmuş olan altın testisini buldun mu?*” diye sordu. Kör elini uzatarak vezîrin eteğini tuttu. Vezîr “*Bununla ne kastediyorsun?*” diye sordu Kör, “*Altınları kaybettiğimi kimseye söylemedim, şimdi işin mahiyetini anladım*” dedi. Vezîr gülümsedi ve adamlarına vaktiyle aldığı altının bir kaç mislini köre vermelerini emretti, ayrıca mülkiyetindeki bir köyü de ona verdi³⁹².

Şehir içinde atla yaptığı gezintiler sırasında Nizâmü'l-mülk'ün bir gulâmı altın ve gümüş dolu keseler taşırdı. O, vezîrin işareti üzerine ihtiyaç sahiblerine bunlardan verirdi. Nizâmü'l-mülk, bir gün bir tere satıcısına, talebi üzerine bir miktar para verdi. Satıcı dua

---

dediyor, hayır işlerine rağbeti dolayısıyla âlimler de onunla meclis akdediyorlardı (Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 111, 64). İbn Hâllikan'da Nizâmü'l-mülk'ün sûfi ve fakihleri himaye edip onlara ihsan verdiğini kaydeder. Bunun sebebini Nizâmü'l-mülk şöyle izah etmiştir: “Bir zamanlar bir emir'in yanında çalışıyordum. Bir sufi bana şu nasihatta bulundu: “*Sana faydası dokunacak olanlara hizmet et, yarın köpeklerin yiyeceği adamlarla vakit geçirme*”. Ne demek istediğini anlamamıştım. Emir sabahtan akşama kadar içen ve geceleri yabancıların üstüne saldırdığı köpekleri olan bir adamdı. Bir gece sarhoş olarak yalnız başına dışarı çıkmış ve onu tanıyamayan köpekleri tarafından parçalanmıştır. O zaman bu sufiye bu mevzuda Allah tarafından ilham verildiğini anladım. Ben buna benzer bir fazilet elde etmek gayesiyle sufilere hürmet ederim” (arab. met., 212; ing. terc., 414).

Selçuklu vezîrleri içinde en cömertinin Nizâmü'l-mülk olduğu anlaşılmaktadır. Subkî “Onun cömertliğinden huzuruna kabul edilenlerin utandıklarını” yazar. Ulemâ ile çok temas ve meclisler tertib ettiğini ilâve eder (111, 135 ve 137).

392 Hondmîr, *Düstûr*, 152-153.

etti. Aynı şahıs, vezîrin gezisi sırasında elbisesini ve sesinin tonunu değiştirerek bir kaç kere daha karşısına çıktı, başka birisiymişcesine bir kaç kese daha para almağı başardı. Ancak vezîr onun yaptığı hileyi fark ve tanıdığını ihsas etmiştir³⁹³.

Nizâmü'l-mülk ulemânın, hakkındaki düşüncelerini öğrenmek için anket te yapmıştır. O, kaynağımızın ifadesiyle "kalbinin son derece merhametli ve kendisinin dindâr olması sebebiyle devleti zamanında, ahiret endişesi dünya endişesinden fazla bir insandı. Bunun neticesi olarak hatırına reâyâ ve mâdunlara nispeten kendisinin iyi yaşantısının nedenleri hakkında bir yazı yazmak geldi". O, ulemâdan bu yazısına fikirlerini yazmalarını istedi. Ölümünden sonra da bu yazı ile zeyllerinin kabrine kendisi ile beraber konulmasını vasiyet etti. Böyle bir gelenek yoktu. Bununla beraber din adamları ve tarikat sâlikleri vezîrin ricası üzerine isimlerini kâğıda yazdılar. Yazıyı Bağdad Nizâmiye Medresesi müderrisi Ebu İshak Şirazi'ye götürdüler. O "Zâlimin hayırlısı Hasan'dır" şeklinde bir kayıt koydu. Bu ibareyi gören Nizâmü'l-mülk ağladı ve "*Büyüklerden hiç kimsenin Şirazi'nin yazdığı kadar doğru ve mükemmel yazamadığını*" söyledi.

Bir "büyük", vezîr öldükten sonra Nizâmü'l-mülk'ü rüyasında gördü, hatırını sordu. Nizâmü'l-mülk şu cevabı verdi: "*Ebû İshak'ın yazdığı yazı sayesinde Allah beni affetti*"³⁹⁴.

Nizâmü'l-mülk, imam Bekir Muhammed b. Sâbit Hocendi'nin vaaz verdiği toplantılar (*meclis-i vaaz*)a giderdi. Vezîr bu din adamının konuşmalarından memnun kalmış onu *İsfahan*'da inşa ettirdiği medresenin müderrisliğine tâyin etmiştir. Nizâmü'l-mülk, daima Hocendi'nin ziyaretine giderdi³⁹⁵.

IV

BÜYÜK SELÇUKLU VEZİRLERİNİN GELİR KAYNAKLARI VE GİDERLERİ

Büyük Selçuklu vezîri'nin resmen dört çeşit gelir kaynağı vardır.

393 Akilî, 208-209.

394 Hondmîr, *Düstûr*, 168.

395 Avfi, I, 354.

Bunlardan birincisi devlet gelirlerinden hissesine düşen paydır. Vezîr, gelirlerin yüzde onunu alır³⁹⁶.

Vezîrin ikinci gelir kaynağı, kendisine verilen iktâ'dan elde ettiği gelirdir. Genel olarak Büyük Selçuklu vezîrlerinin geniş iktâları vardır. Sultanlar liyakatlerini takdir ettikleri vezîrlere iktâ etvcih ediyorlardı. Alp Arslan, Nizâmü'l-mülk'ün geniş iktâlarına ilâveler yapmış, doğduğu şehir olan *Tûs*'u da tevcih etmiştir³⁹⁷. Sultan Sancar ise, vezîri Muînü'd-dîn Muhtass'a *Rey* eyâletini tevfi etti³⁹⁸.

Gene Sultan Sancar, adı geçen vezîrine *Kâşân* vilâyetinin mülkiyetini bir menşur ile vermiştir³⁹⁹. Bu temlik muamelesi –istisnai olmasından– dikkate şayandır.

Vezîrin üçüncü gelir kaynağını da, Selçuklu ordularının yaptıkları seferler sırasında ele geçirilen ganimetten hissesine düşenler teşkil etmektedir. Anlaşıldığına göre, ümerâ sefere çıkmadan evvel yaptıkları bir anlaşma ile sultan, vezîr ve savaşa katılacak emîrler ile onların maiyetlerindeki askerlerin ganimetten hisselerine düşecek payı tesbit ediyorlardı. En büyük payı bilfiil sefere iştirak edenler alıyorlardı. Bu durumda, şüphesiz, vezîrin bizzat katıldığı seferlerde hissesine düşen miktar çoğalıyordu. Filhakika, Sultan Melikşah'ın hâciblerinden Kiçkine, Karmatîler'a karşı sefer yapabilmek için Sultan ile vezîr Nizâmü'l-mülk'den müsaade istedi. Onlar da izin verdiler. Bunun üzerine Kiçkine savaş hazırlıklarına başladı. Bu arada Kiçkine seferde kendisine iltihak etmeği kabul edenlerle bir anlaşma yaptı. Anlaşmaya göre Karmatîler'den alınacak ganimetlerden Halife ve Sultan'a on birde birer, Nizâmü'l-mülk ve *Bağdad* şahnesi Sadü'd-devle Gevherâyîn'e aralarında taksim etmek üzere on birde bir hisse verilecekti. Geri kalan sekiz hisse de dörder olarak Kiçkine'ye ve İbn Mahariş'in adamlarına düşüyordu. Böylece iştirak etmediği halde bu seferden elde edilecek ganimetlerin yirmi ikide biri vezîr Nizâmü'l-mülk'e verilecekti⁴⁰⁰.

Görünüşe göre, vezîrin dördüncü gelir kaynağı maaşıdır. Kaynaklarımızda Selçuklu vezîrlere maaş ödendiği hakkında bir kayıt

396 Eliseeff, II, 787. İbnü'l-Kalânîsî, 220.

397 Kafesoğlu, 26.

398 Akılı, 249.

399 Aynı yer.

400 Sevim, *Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine karşı Selçuklu seferi*, Belleten, XXIV, s. 212 (İbn Mukarreb'den).

yoktur. Ancak Abbâsî vezîrlerinin gelir kaynaklarından birinin maaşları olduğu malumdur. Diğer taraftan Hârezmşahlar Devleti Sultanı Tekiş'in isdar ettiği bir fermanla Hârezmşah vezîrine maaş ödeneceği kaydının bulunması⁴⁰¹ Selçuklu vezîrine de tahsisat verildiği ihtimalini hatıra getirmektedir.

Büyük Selçuklu vezîrlerinin yıllık gelirlerini tam olarak bilmiyoruz. Bununla beraber, Melikşah devrinde merkezî eyaletlerin ödediği vergilerin 210.000.000 altın dinar olduğuna göre⁴⁰² vezîrin gelirinin de yüksek meblağları balığ olduğu anlaşılmaktadır⁴⁰³.

Vezîrlere takdim edilen hediye ve paraların da önemli bir yekûn tuttuğu anlaşılmaktadır. Yukarıda "*Vezîrin Kabûlleri*" bahsindeki örneklerde gördüğümüz gibi, vezîre kıymetli hediyeler de takdim ediliyordu.

Vezîrlere gayri kanunî şekilde de gelirlerini arttıyorlardı. Kaynaklarımızda onların nüfuzlarını suistimal ettiklerine ve rüşvet aldıklarına dair birçok olay zikredilmiştir. Meselâ *Nizâmü'l-mülk*, *Kavurd*'un isyanında onun tarafını iltizam eden *Fazlaveyh*'in verdiği parayı almıştır. Vezîr, kuşattığı kaleden çıkış yapan ve yakalanan *Fazlaveyh*'e iyi muamele etti ve Sultan nezdinde şefaatte bulunacağını vadetti. Bunda esir âsinin ona 50.000 dinar vermesi rol oynadı. Buna rağmen *Nizâmü'l-mülk* *Fazlaveyh*'i zincire vurdurttu ve *Alp Arslan*'a götürdü⁴⁰⁴. İsfahânî'de Kıvâmü'd-din Dergezî'nin rüşvet aldığı kaydı vardır⁴⁰⁵.

Vezîr Müeyyidü'l-mülk, Sultan Berkiyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u ve bir oğlunu hapsetti ve 5.000 dinar vereceğine dair senet aldı, katli için de harekete geçti. Bunun üzerine vezîrin muhtemelen adamları ona "*Askerler bu kadının oğlunu seviyorlar,*

401 Horst, 29; ter., 322.

402 Turan, *Selçuklular*, 247.

403 Abbâsî vezîri'nin gelir kaynakları şunlardı: Büyük bir yekûna bağlı olan maaş'ı, iktâ olarak verilen mülkler ve munzam arazi gelirlerinden aldığı pay. Vezâret mülkleri de vezîre para temin eden kaynaklardandı (Sourdel, 693 ve dv.). Buna mukabil vezîrin masrafları da çoktur. Zira Abbâsî vezîrlerinin ekseriyeti debdebelerini gösteriyor ve cömertliklerini teşhir ediyorlardı. Masraflı ziyafetler ve kabuller yapıyorlar, gelenlere dışkirası veriyorlardı. Yazar; sanatkar ve edebiyatçıları da himaye ediyor ve nakdî yardımda bulunuyorlardı (Sourdel, 697).

404 Köymen, *Selçuklu Devri*, 67.

405 İsfahânî, arab. met., 160; türk. terc., 150.

askerlerin Berkiyaruk'tan yüz çevirmemesi ancak bu kadın içindir, ne vakit kadını öldürürsün onlar tekrar Berkiyaruk'un yanına döner" dediler. Onların bu ikazına rağmen Müeyyidü'l-mülk kadını boğdurdu. Sultan Berkiyaruk, Müeyyidü'l-mülk'ü esir ettiğinde terkesindeki 5.000 dinarlık yazıyı görmüş ve onu katlettirmiştir⁴⁰⁶.

Vezîrlerin gelirlerinin bir kısmını âmme hizmeti için harcadıkları da anlaşılmaktadır. Yukarıda "*Vezîrin Kabulleri*" bahsinde gördüğümüz gibi, Nizâmü'l-mülk'ün Sultan Alp Arslan'a âlimler ve zâhidler ordusunu "yaptığı ihsanlar ile" kurduğunu söylemesi vezîrin şahsi gelirlerinden ülkenin hayrına harcamalar yaptığına işaret eder. Gene Nizâmü'l-mülk'ün kendi adına medrese inşa ettirdiği de malûmdur⁴⁰⁷.

Vezîrin sarf ettikleri miktarlar hakkında kaynaklarımızda bazı rakamlar vardır. Meselâ büyük bir serveti olduğunu bildiğimiz Nizâmü'l-mülk yılda yalnız 300.000 dinarı fakih sufi ve karilere tevzi ediyordu⁴⁰⁸.

Nizâmü'l-mülk 1087 (480) yılında *Bağdad*'a gittiğinde huzuruna gelen kimselere 140.000 dinar dağıtmak zorunda kaldı. Vezîr, *Bağdad*'a tekrar gelişinde para vermek istemediyse de, din ulemâsının ikazı üzerine gene vermiştir. Aynı Selçuklu vezîri yılda 600.000 dinarı medreselere, ribatlara sarf ediyordu. Selçuklu sultanları gibi vezîrlerin de her zaman sofraları açtı⁴⁰⁹.

Vezîrin hangi harcamaları kendi gelirinden, hangilerini devlet hazinesinden yaptığını tâyin edemiyoruz. Nitekim, Bosworth da Sultan'ın şahsî parası ile devlet hazinesi arasında kesin bir ayırım yapılamayacağına işaret etmektedir⁴¹⁰.

Diğer taraftan vezîrler servetlerinin sultanın emriyle müsadere edilmesi ihtimaline binaen tedbirler ahyorlardı. Zira "*Vezîrlerin azil-*

406 İbnü'l-Esîr, X. 107.

407 Bununla beraber Bağdad Nizâmiye Medresesi halkdan gasbedilen arazi ve enkaz ile inşa edilmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzi, 176). Ebu İshak Şirazi, ders verdiği medresede namaz kılmazdı. O, gayri kanunî olarak yapılan medresede namaz kılmaktan ise camiye gitmeği tercih ediyordu. (İbn Hallikan, arab. met., 212; ing. terc., 414).

408 Hüseyinî, arab. met., 67; türk. terc., 46.

409 Lambton, *The Internale Structure*, 265.

410 Bosworth, *The Ghaznavides*, 68.

leri, akibetleri" bahsinde göreceğimiz gibi Sultan tarafından görevinden uzaklaştırılan vezîrin mülkü müsadere ediliyordu. Gerçekten, Alp Arslan, Kündürî'yi tevkif ettirdiğinde gulâmlarına varıncaya kadar herşeyini müsadere ettirdi. Fakat o, Kündürî'ya ait 2.000 dinar ve 70.000 dirhem tutan parayı ele geçiremedi. Bir rivayete göre, paralar mutfak takımları arasında gizlenmişti. Kündürî bu parayı sultan nezdinde lehine müdahale edebilecek kimselere vermek için saklamış idi⁴¹¹.

Görevlerinden uzaklaştırılan vezîrlere Sultan'ın emriyle emekli maaşı da bağlanıyor ve mazul vezîrlerin emrinde pek az sayıda gulâm bulundurmalarına izin veriliyordu. Sultan Alp Arslan, Amîdü'l-mülk Kündürî'yi azledince ona –her halde ayda– 100 dinar tahsisat bağlamıştır. Sultan, vezîrin üç yüzü müteceviz gulâmlarının saray hâcibleri arasında taksim edilmesini ve eski vezîrinin hizmetinde ancak dört gulâm istihdam etmesini emretmiştir⁴¹².

V

BÜYÜK SELÇUKLU VEZİRLERİNİN GÖREV SÜRELERİ, AZİLLERİ, AKİBETLERİ

A. VEZİRLERİN GÖREV SÜRELERİ

Devletin ilk dört vezîrinin görev sürelerini tesbit etmek müşküldür. İlk vezîr Buzgânî 1038 de Tuğrul Bey tarafından vezârete getirildi. Hamdullah Müstevfî'de, Buzgânî'nin, Selçuklular ile Gazneliler'in karşılaştığı ve Selçuklular'ın zaferiyle biten 1040 yılındaki Dandanakan savaşı sırasında hâlâ vezîr olduğuna dair bir kayıt vardır. Bu durumda Buzgânî'nin ve selefi Ebu'l-Feth Râzî'nin görev sürelerini tesbit edemedik. Mikâil'in de ancak 1052–1053 yıllarında vezîr olduğunu biliyoruz. Dihistanî'nin de kısa süre bu görevde bulunduğu anlaşılmaktadır⁴¹³.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda vezâret makamını en uzun süre ile işgal eden vezîr, Nizâmü'l-mülk'dür.

411 Makdisi, 126.

412 Köymen, Alp Arslan, 31 (Sıbt İbnü'l-Cevzî'den).

413 Bowen, 109.

Alp Arslan ve Melikşah'ın ünlü vezîri Nizâmü'l-mülk 1063 ile 1092 yılları arasında bilâfâsıla yirmi dokuz sene vezârette bulundu⁴¹⁴.

Nâsırü'd-dîn Tahir 1133 ile 1153 yılları arasında yirmi yıl müddetle vezirlik yaptı⁴¹⁵.

Kündürî 1056 ile 1063 yılları arasında yedi yıl müddetle vezirlik yaptı. Bununla beraber kaynaklarımızda onun görev süresi hakkında birbirine uymayan malûmat vardır. Kündürî; Kirmânî ve Akilî'ye göre on yıl⁴¹⁶, İsfahânî'ye göre sekiz yıl ve bir kaç ay⁴¹⁷, Nahcivânî'ye göre ise yedi yıl, yedi ay, yedi gün vezirlik yaptı⁴¹⁸.

İki defa vezâret makamına gelen Hatîrû'l-mülk ise cem'an yedi, sekiz yıl bu görevde bulundu. Onun birinci vezâreti 1100-1101 yılında, ikinci vezâreti ise 1110 ile 1117 yılları arasındadır⁴¹⁹.

Uzun yıllar vezârette bulunan bu devlet adamlarından sonra daha kısa süreler iş başında kalanlar gelmektedir. Dört yıla kadar vezirlik yapanlar -kronolojik sıraya göre- şunlardır:

Tâcü'l-mülk (1092) yedi ay kadar⁴²⁰.

İzzü'l-mülk (1093-1094)⁴²¹.

Müeyyidü'l-mülk (1094-1095)

Fahrü'l-mülk (1095-1096)

Mecdü'l-mülk (1096-1098)⁴²².

Dihistânî (1099-1101)⁴²³.

Sadü'l-mülk (1104-1106)⁴²⁴.

Rebîbü'd-devle (1117)⁴²⁵.

Şihabü'l-islâm (1117-1121)⁴²⁶.

414 Kafesoğlu, İsl: Ans. *Nizâmü'l-mülk* madd.

415 Beyhakî, 75. İsfahânî, arab. met., 270; türk. terc., 243.

416 Kirmanî, 48. Akilî, 206.

417 İsfahânî, arab. met., 29; türk. terc., 29.

418 Nahcivânî, 262. A. İkbâl, Nahcivânî'nin verdiği süreyi kabul etmiştir. (S. 42).

419 İkbâl, 150.

420 Nahcivânî, 282.

421 İkbâl, 106.

422 İkbâl, 109.

423 İkbâl, 115.

424 İkbâl, 155.

425 İkbâl, 171.

Şerefü'd-dîn Kummî (1121-1122)⁴²⁷.

Ziyâü'l-mülk (1122-1123)⁴²⁸.

Togan Bey (1122-1124)⁴²⁹.

Muînü'd-dîn Muhtassü'l-mülk (1124-1127)⁴³⁰.

Nasrü'd-dîn Mervezî (1127-1131)⁴³¹.

Kivâmü'd-dîn Dergezîni (1131-1134)⁴³².

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun fetret devrine (1092-1117) rastlayan Berikyaruk'un saltanatı (1092-1105) taht mücadelelerinin en kesif olduğu bir zamandır. Bu istikrarsız devrede vezirler kısa müddet iş başında kalabilmişlerdir. Devrin ağır şartlarının bunda etki yaptığı anlaşılmaktadır. Buna mukabil gene fetret devrine isabet eden, fakat nisbî bir sükunetin teessüs ettiği Mehmet Tapar'ın saltanat zamanı (1105-1117) da vezirlik müessesesinin istikrar kazandığı ve Hatîrü'l-mülk'ün uzun yıllar bu makamı işgal ettiği görülür. Devletin sağlam esaslar üzerine istinat ettiği Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah ve Sancar'ın saltanat yıllarında ise vezirler uzun yıllar iş başında kalmışlardır.

B. VEZİRLERİN AZİLLERİ, AKİBETLERİ

Devletin ilk veziri Ebu'l-Kasım Buzgânî "emeklilik düşüncesinin uygun gelmeğe başlaması üzerine" görevinden ayrılmıştır. Onun Tuğrul Bey tarafından görevinden uzaklaştırılması da ihtimal dahilindedir. Buzgânî vezâretten ayrıldıktan sonra resmî görev almamış veya alamamış, dihkanklık yapmıştır⁴³³.

Ebu'l-Feth Râzî ise Büveyhoğulları'ndan Ebû Kâlicâr'ın nezdine giderek vezir oldu. Bilahare Ebû Kâlicâr onu azlederek hapse attırdı. Râzî hapiste iken eceliyle öldü veya Ebû Kâlicâr'ın emri ile öldürüldü⁴³⁴.

426 İkbâl, 243.

427 İkbâl, 252.

428 İkbâl, 163.

429 İkbâl, 252.

430 İkbâl, 254.

431 İkbâl, 255.

432 Köymen, *Selçuklu Devri Kaynakları*, 565.

433 Bowen, 107. İkbâl, 40.

434 İkbâl, 38.

Gene Tuğrul Bey'in vezîrlüğünü yapmış olan Amîdü'l-mülk Kündürî, Alp Arslan tahta çıkınca azledildi. Zira Sultan Tuğrul Bey ölünce, Kündürî Çağrı Bey'in oğlu Süleyman adına hutbe okutmuş ve askere paralar dağıtmıştır. Amîdü'l-mülk, Alp Arslan'a yazdığı sert bir mektupta ona "*Horasan ile kanaat etmesini*" de ihtar etmişti. Bunun üzerine Alp Arslan Rey'e doğru yola çıktı. Kündürî de Alp Arslan adına hutbe okuttu. Bu sırada Alp Arslan, Rey şehrini ele geçirmişti. Alp Arslan sultan olunca Kündürî'yi bir müddet vezâret makamında tutmuş, fakat bilahare azletmiştir⁴³⁵. Eski vezîr sultanın emriyle *Mervü'r-Rûd*'da hapsedildi. Bir müddet sonra Alp Arslan, Kündürî'nin öldürülmesini emretti⁴³⁶. Selçuklu sarayından gönderilen iki gulâm eski vezîri katletmek üzere *Mervü'r-Rûd*'a geldikleri zaman Kündürî onlardan harem mensupları (*ehl*) ile vedalaşmasına müsaade etmelerini istedi. Eski vezîr haremine girer girmez, onun öldürüleceğini anlayan kadınlardan feryatlar yükselmeye başladı. Kızı ve cariyeleleri başlarını açtılar ve toprak serpmeye başladılar. Kündürî'nin geciktiğini gören gûlamlar hareme girerek onu dışarı dâvet ettiler. Vezîr, gulâmlara kadınlarını haremnden çıkmasına mâni olduklarını, elinden tutup çıkarmalarını söyledi. Gulâmlar Kündürî'yi dışarı çıkardılar⁴³⁷. Kündürî abdest aldı ve iki rekât namaz kıldı. Sonra gulâmlara kendi hakkındaki emir yerine getirilince Sultan Alp Arslan'a ve vezîr Nizâmü'l-mülk'e iletmek üzere sözleri olduğunu ifade etti, onlardan yemin aldı. Amîdü'l-mülk, tarafımdan Sultan'a şöyle söyleyin dedi: "*Sizin bana yaptığınız ne kadar mübarek ve güzel bir hizmettir. Amcan Tuğrul Bey üzerinde hükmedeyim diye bu cihanı bana vermişti. Sen bana öteki dünyayı verdin ve şahadetimi bana azık yaptın. Böylece sizin hizmetiniz sayesinde dünyayı da, ahreti de elde ettim. Nizamü'l-mülk'e de şunu söyleyin: Vezîrin öldürülmesiyle dünyaya kötü bir bid'at, çirkin bir kaide getirdin. Ümid ederim ki, bu adeti bizzat kendin ve çocukların üzerinde görürsün*"⁴³⁸. İki gulâm eski vezîri, arzusu üzerine, kılıçla

435 Sıbt İbnü'l-Cevzi, 124-125

436 Beyhaki, 76.

437 Köymen, *Alp Arslan*, 68 (Sıbt'tan).

438 Râvendî, fars. met., 118; türk. terc., 115. Akilî 206. İbnü'l-Esir'e göre Kündürî, Nizâmü'l-mülk'e: "Türkler'i vezîr ve divân erbâbını öldürmeğe alıştıran ne fena şeydir. Bir kimse kuyu kazarsa, oraya düşer" haberini gönderdi (X, 11-12).

katlettiler. Kündürî'nin cesedi Sultan'ın emriyle parça parça edilmiş ve her parçası ayrı bir yere defnedilmiştir⁴³⁹.

Nizâmü'l-mülk ise Bâtınîler tarafından öldürülmüştür. Olay 1092 yılı Ekim ayında Nizâmü'l-mülk, Sultan Melikşah'ın refakatinde *Bağdad*'a giderken *Nihâvend* yakınlarındaki *Suhne* mevkiinde vukubuldu. Bu seyahate Terken Hatun ve Nizâmü'l-mülk'ün siyasi rakibi ve halefi Tâcü'l-mülk de katılmışlardır. Deylemli Bâtınîler'den Ebu Tahir Eyvanî adında bir şahıs sûfi kıyafetinde ve elinde bir dilekçe olduğu halde iftar vakti otağına doğru ilerleyen Nizâmü'l-mülk'e yaklaştı ve dilekçesini takdim etti. Vezîr kâğıdı okuduğu sırada fedaî hançerini onun göğsüne sapladı. Ağır yaralanan vezîr biraz sonra öldü, naaşı *İsfahan* şehrinde *Kerrân* mahallesindeki büyük çayın kenarındaki Türbe-i Nizam'a defnedildi⁴⁴⁰.

Nizâmü'l-mülk'ün halefi Tâcü'l-mülk, maktul vezîrin gulâmları tarafından leşkergâh'da parça parça edilerek katledilmiştir⁴⁴¹. Esasen efkârı umumiyede Nizâmü'l-mülk'ün öldürülmesinin müsebbibininin Tâcü'l-mülk olduğu kanaati yaygındı⁴⁴².

Vezîr İzzü'l-mülk eceli ile ölmek gibi bir vezîr için ender tesadüf edilen bir akıbete duçar oldu. Sultan Berkiyaruk'un Tutuş meselesiyle meşgul olduğu sırada onun nezdinde bulunan vezîr, *Musul*'da vefat etti. Cenazesi *Musul*'dan *Bağdad*'a getirildi; Nizâmiye Medresesi'nde toprağa verildi⁴⁴³.

Vezîr Müeyyidü'l-mülk, Berkiyaruk tarafından azledildiğini öğrenince Mehmet Tapar'a iltica etti⁴⁴⁴. O, Berkiyaruk'un

439 M. Şerefeddin, *Mezâhib*, 106.

Yakût, V, 126. Makdîsi, Kündürî'nin Alp Arslan nezdinde yaptığı müteaddit af taleblerini başarısızlıkla neticelendiği, bunlara karşılık sultanın eski vezirine, Tuğrul Bey öldüğünde, onun Alp Arslan'ın *Horasan* ile iktifa etmesini talep eden mektubunu iade ettiğine işaret ediyor. Makdîsi, Nizâmü'l-mülk'ün Kündürî'nin katlindeki muharrrik rolünde belirtilmiştir. Yazar, halifenin de Kündürî'nin öldürülmesini istediğini zira Kündürî'nin, halifenin kızının Tuğrul Bey ile evlenmesi mesuliyetinin eski vezîre yüklendiğini işaret etmiştir. Bundan başka Kündürî, Tuğrul Bey öldüğünde halifenin kızının mücheverlerine de el koymağa teşebbüs etmiştir (S. 127).

440 Kafesoğlu, 203-204. İbnü'l-Cevzî, IX, 114.

441 Hondmîr, *Habib*, 502.

442 Kafesoğlu, 206.

443 Hondmîr, *Habib*, 502. Vüzerâ kitaplarında onun vefatından evvel azledildiği kaydı vardır. (Kirmanî, 52. Akilî, 216. Hondmîr, *Düstûr*, 278).

444 Hüseyinî, arab. met., 76; türk. terc., 53.

Mehmet Tapar ile yaptığı ve Tapar'ın mağlubiyetiyle neticelenen savaşta⁴⁴⁵ esir ve hapsedildi. Berkiyaruk'a şu haberi gönderdi: "*E-fendimiz kulunun cürmünü affeder ise, 100.000 dinar vereyim, vezîrlik hizmetini bana lutfetsin*". Sultan bu teklifi kabul etti. Bunun üzerine Müeyyidü'l-mülk borç alarak parayı hazırladı. Parayı tediye ettiği günün ertesi tâyininin çıkması kararlaştırıldı. Bu sırada Sultan otağında bulunuyordu. Taşt-dâr'ı onun uyuduğunu zannederek, yanındakilere "*Şu Selçuklular ne hamiyetsiz insanlardır; bir adam padişaha bu kadar güçlükler çıkardı, babasının kulunu padişahlık istemeğe teşvik etti. O da kendisi için otağ, çetr gibi saltanat malzemesi hazırladı. Başka seferde de Gence'ye kardeşini getirdi. Bir müddet onu avare etti ve biçare cihanı dolaştı. Şimdi de ona vezîrlik veriyor ve ona itimad ediyor*" dedi. Bu sözleri duyan Sultan elinde, küçük ve kısa bir kılıç olduğu halde otağından çıktı, Müeyyidü'l-mülk'ü çağırttı. Gözlerini bağlamalarını ve kürsüye oturtmalarını emretti. Sonra şiddetli bir darbeye boynunu kesti ve başını vücudundan ayırdı. Taşt-dâr'ına hitaben "*Selçuklular'ın hâmiyetini görüyor musun?*" dedi.⁴⁴⁶ İbnü'l-Esîr, Müeyyidü'l-mülk'ün katledilmesine en büyük sebep olarak "*Vezirlerin gelir kaynakları*" bahsinde anlattığımız, vezîrin, Sultan Berkiyaruk'un annesini katlettirip 5.000 dinar almasını gösterir.

Vezîr Fahrü'l-mülk Bâtınîler tarafından öldürülmüştür.⁴⁴⁷

Vezîr Mecdü'l-mülk ordu erkânının bir hareketi sonunda katledildi. O, ümerâyı kontrolü altında tutmak istiyordu. Emîr-i âhur İnanç Yabgu ve Emîr-i İsfahânî Porsuk'un oğulları o sırada sefere çıkan ve *Kuhistan'a* gelen Berkiyaruk'a müracaat ederek, Mecdü'l-mülk'ün kendilerine teslimi gerektiğini, onu katledeceklerini, aksi takdirde Mehmet Tapar'a iltihak edeceklerini

445 Bu savaş 1100 (494) yılında *Hemedan* civarında vukubuldu. Bu, iki kardeş arasındaki ikinci savaştır (İbnü'l-Esîr, X, 205-206).

446 Ravendî, fars. met., 147-148; türk. terc., 144-145. Hondmîr, düstür, 181-182. İsfahânî, arab. met., 88; türk. terc., 89.

İbnü'l-Esîr, Müeyyidü'l-mülk'ün yaptığı yolsuzlukları anlatır. Katlinin sebebini bunlara bağlar (X, 107).

Diğer taraftan Irak Selçuklu Sultanı Mahmud da, vezîri Şemsü'l-mülk'ü kılıçla katletmiştir (İsfahânî, arab. met., 141; türk. terc., 133).

447 Akilî, 218. Hondmîr, *Düstûr*, 188. İbnü'l-Cevzî, IX, 148-149.

bildirdiler. Sultan kabul etmedi. Bunun üzerine askerler vezîrin çadırına hücum ettiler; o da kaçtı ve Sultan'ın otağına sığındı. Mecdü'l-mülk'ün çadırını yağmalayan askerler Sultan'dan onun kendilerine teslimini istediler. Sultan gene razı olmadı. Bu sırada vezîr, Sultan'a "*Ey efendimiz, mademki hükümdarlığının devamının buna bağlı olduğunu biliyorsun, bırak da kulun dışarı çıksın, onlar da istediklerini yapsınlar*" dedi. Sultan müsaade etmedi. Askerler Sultan'ın otağını ve hazinesini yağma ettiler, sonra da içeri girdiler⁴⁴⁸ ve vezîri, sakalından tutup dışarı çıkardılar, onu parçaladılar. Sultan otağın ilik yerinden dışarı çıktı, Emîr-i ahur'un çadırına geldi. Emîr-i ahur Sultan'ı görünce yer öptü. Sultan ona "*Bu ne itaatsizliktir? Sultan'ın haremine hürmeti kaldırdılar, Sultan'ın namusu elden gitti. Bir ata bin git, bu hamiyetsiz heriflere istediklerinin ne olduğunu sor?*" dedi. Emîr-i ahur, âsiler ile beraber olduğu halde, itaat eder göründü, bir ata binerek uzaklaştı. Biraz sonra Sultan'a bir hâcible şu haberi gönderdi: "*Bu adamlar söz dinlemiyorlar, itaat etmek fikrinde de değiller. 'Sakın isyan etme, çünkü nimetleri ortadan kaldırır ve pişmanlığı uzatır' meseline uygun hareket etmiyorlar. Kulunuzun fikri şudur, gulâmân-ı hassa ile beraber burayı terkediniz*". Bunun üzerine Sultan onbeş kadar adamıyla beraber ordugâhı terketmeğe mecbur kaldı⁴⁴⁹.

Vezîr Dihistânî, İsfahan kapısında bir Bâtınî tarafından katledilmiştir⁴⁵⁰.

Vezîr Hatîrû'l-mülk ise vezâretten uzaklaştırıldıktan sonra tuğrâîliğe tâyin edilmiştir⁴⁵¹.

Sâdü'l-mülk ise -yukarıda "*Vezîrin sorumluluğu*" bahsinde tafsilâtla gördüğümüz üzere- bâtınî olmakla itham edilerek mahkemeye verilmiştir. Neticede o, İsfahan kapısında asılmak suretiyle i-

448 Böylece Selçuklu tarihinde ender vuku bulan bir hâdise olmakta, askerler Sultan'ın hâkimiyet sembolüne tecavüz etmektedirler. Hâkimiyet sembollerinin ise bir nev'i kutsal addedildiği malumdur.

449 Ravendî, farça, metin, 145-146; türk. terc., 142-144; İbnü'l-Esîr, X, 197. Hondmîr, *Düstûr*, 180-181.

450 İsfahânî, arab. met., 89; türk. terc., 90.

451 İsfahânî, arab. met., 116; türk. terc., 114. Kirmanî, 56. Akilt, 233.

dam edilmiştir⁴⁵². *Sâdü'l-mülk* mahkeme kararile mahkûm ve idam edilen tek vezîrdir.

Ziyâü'l-mülk bir İsmailî fedâisinin suikasdına maruz kalmışsa da, aldığı yaralar bir müddet sonra kapanmış, iyileşmiştir⁴⁵³. Bilahare Ziyâü'l-mülk görevinden uzaklaştırılmıştır. Bundan sonraki durumu hakkında kaynaklarımızdaki bilgiler birbirine uymaz. *İsfahânî*'de Ziyâü'l-mülk'ün Sultan Mehmet Tapar tarafından azledildikten sonra on iki yıl hapiste yattığı kaydı vardır⁴⁵⁴. İbnü'l-Esîr'de ise, onun azledildikten sonra *Bağdad*'da ikamet ettiği yazılıdır⁴⁵⁵. O, Halife Müsterşid'in sultana müracaat ederek onu kendi vezîrlğine istediğini, bunun üzerine Ziyâü'l-mülk'ün hilâfet vezîrlğine tâyin edildiğini, bilahare bu görevden da azledildiği yazar⁴⁵⁶.

Rebîbü'd-devle, Büyük Selçuklu İmparatorluğu vezîrlğinden Irak Selçuklu Devleti vezîrlğine tâyin edilmiş, bu son görevi sırasında vefat etmiştir⁴⁵⁷.

Vezîr Şihâbü'l-islâm, *Serahs*'da -her halde Bâtınîler tarafından- katledilmiştir⁴⁵⁸.

Şerefü'd-dîn Kummî, eceliyle vefat etmiştir⁴⁵⁹.

Vezîr Togan Bey ise, Sultan Sancar tarafından azledildi⁴⁶⁰.

Muînü'd-dîn Muhtassü'l-mülk, seyis olarak hizmetine girmegi başaran iki İsmailî tarafından öldürüldü. Vezîr, ahırda atlarını kontrol ettiği sırada, fedâî seyisler atları tahrik edip çifte attırdılar; bu sırada vezîri hançerleyerek öldürdüler⁴⁶¹.

452 *İsfahânî*, arab. met., 91; türk. terc., 94.

Ravendî (*Fars. met.*, 159-160; türk. terc., 155-156) ve Hondmîr, (*Düstur*, 182-183) de olay şu şekildedir: Sadü'l-mülk, Sultan'dan kan alan hacamatçı ile uyuştu. Ona 10.000 dinar ve sultanın kanını alacağı zehirli bir neşter verdi. Ancak kulaktan kulağa havadis duyuldu ve sultana ulaştı. Sultan, hacamatçıyı sıkıştırdı ve ona hakikati itiraf ettirdi. sonrada aynı neşter ile kan alıcının damarının kesilmesini emretti. Adam derhal öldü. Bunun üzerine Sultan'ın Sadü'l-mülk'ün mühlid olduğuna şüphesi kalmadı. Ertesi gün onu astırdı.

453 *İkbal*, 169.

454 *İsfahânî*, arab. met., 102; türk. terc., 103.

455 *İbnü'l-Esîr*, X.

456 *İbnü'l-Esîr*, X.

457 *İsfahânî*, arab. met., 125; türk. terc., 121.

458 *İsfahânî*, arab. met., 267; türk. terc., 241.

459 *Kirmanî*, 50. *Akili*, 235.

460 *İsfahânî*, arab. met., 267; türk. terc., 242.

461 *Akili*, 251

Nasîrü'd-dîn Mervezî, Sultan Sancar tarafından azledildi ve işrâf-ı memâlik mansıbına tâyin edildi Hondmîr, onun azil sebebi olarak "tabiatında mekrüz olan alçaklık ve korkudan vezâret işlerini gereği kadar neticelendiremediği mülâhazasıyle" Sancar tarafından azledildiğini yazar. Ancak yukarıda "*Selçuklu vezîrlerinin formasyonları*" bahsinde gördüğümüz gibi, Mervezî, en seçkin vezîrlere aittir.⁴⁶² Subkî, Mervezî'nin vezâretten azledildikten sonra evvelâ dîvân-ı istîfâ, bilahare dîvân-ı işrâf'a tâyin edildiğini, sonra tevkif edilerek, bir kaleye hapsedildiğini, orada öldüğünü veya boğularak öldürüldüğünü, cesedinin hapsedildiği kalenin kapısına defnedildiğini yazar.⁴⁶³

Kıvâmü'd-dîn Dergezîni, Büyük Selçuklu vezîrliğinden Irak Selçuklu Devleti vezîrlğine tâyin edildi.⁴⁶⁴ O birinci görevi uhdesinden alındıktan sonra, Irak Selçuklu vezîri iken Sultan Tuğrul'un emriyle idam edilmiştir. Tuğrul "işlerindeki bütün muvaffakiyetsizliklerin onun kusurundan ve sui tedbirinden ileri geldiği" kanaatine vardı; vezîrinin asılmasını emretti. Dergezîni büyük bir kalabalığın hazır bulunduğu yerde elleri kelepçeli olduğu halde asıldı. Ancak boynuna geçirilen ip, vücudunun ağırlığına tahammül edemeyerek koşturdu, eski vezîr yere düştü. Bu sırada evvelce katlettiği emir Şirgîr'in gulâmlarından biri kalabalığı yardı ve can çekişmekte olan Dergezîni'nin boynunu kılıçla vücudundan ayırdı. Gulâm, Dergezîni'nin başını Şirgîr'in oğluna götürdü. Emir'in oğlu da, eski vezîrin kafatasını köpeklere su vermek için yalak olarak istimal etti.⁴⁶⁵

Vezîr Nâsîrü'd-dîn, Sultan Sancar'ın 1153 yılında Oğuzlar'a esir düşmesiyle neticelenen hâdiseler sırasında öldü. Sancar esir düşünce vezîr Nâsîrü'd-dîn ve ordu kumandanları Sancar'ın kardeşinin oğlu Süleyman Şah'ı sultan ilân ettiler ve adına hutbe okuttular.⁴⁶⁶ Böylece Nâsîrü'd-dîn Tahir ölümünden kısa bir süre evvel Süleyman Şah'ın da vezîrliğini yaptı. Bunu takiben Süleyman Şah vezârete Nizâmü'l-mülk Ali Kıvâmü'd-dîn Hasan'ı getirdi.

Sultan Sancar'ın 1156 yılında Oğuzlar'ın elinden kurtulmasından ve tahtına kavuşmasından sonra ölümüne kadar geçen yedi ya

462 Akilî, 252. Hondmîr, *Düstûr*, 199.

463 Subkî, IV, 308.

464 Ravendî, fars. met., 203; türk. terc., 196.

465 İsfahânî, arab. met., 169; türk. terc., 157.

466 Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 429. Köymen, *Selçuklu Devri Kaynakları*, 613.

zarfında vezâret makamını kimin işgal ettiğini bilmiyoruz. Bu müddet zarfında her hangi bir kimsenin vezârete getirilmemesi ve –Sultan Berkiyaruk’un Hatîrû’l-mülk’ü azlettikten sonra yaptığı gibi– Sancar’ın vezâreti uhdesine aldığı da düşünülebilir.

Bu durumda, yirmi üç Selçuklu vezîrinden dördü Batınîler tarafından katledilmiştir⁴⁶⁷. Dört vezîr Sultan’ın emriyle öldürülmüş, bir vezîr, bizzat Sultan tarafından katledilmiştir. İki vezîr askerler ve gulâmlar tarafından öldürülmüştür. Ancak iki vezîr görevlerini ifa ederken ecelleriyle vefat etmişlerdir. Vezîrlerden dördü başka devletlere vezîr oldular veya başka göreve tayin edildiler. Gene vezîr azledildikten sonra Selçuklu teşkilâtında başka görevlere atandılar. Dört vezîrin akıbetini de tam olarak tâyin edemiyoruz.

Sultan’ın emriyle tevkif veya katledilen vezîrlerin emvâl ve emlâkine de el konuluyordu⁴⁶⁸.

Alp Arslan’ın emriyle tevkif edilen Amîdü’l-mülk Küdürî’nin gulâmları, Sultan’ın emriyle saray hâcibler’i tarafından taksim edilmiştir⁴⁶⁹.

Irak Selçuklu Devleti sultanı Mesud da vezîri İzzü’l-mülk’ü azlettikten sonra mallarını müsadere etmiştir⁴⁷⁰.

Büyük Selçuklu Devleti vezîrliğinden Irak Selçuklu Devleti vezîrlğine tâyin edilen Dergezîni –yukarıda tafsilatıyla zik-

467 Devlet adamları Batınîler’e karşı korunma tedbiri ahyorlardı. Ancak alınan tedbirlerin bir işe yaramadığı anlaşılıyor. Meselâ, *İsfahan* hakimi Ubeydullah Hâtibî, batınîlerden korktuğu için zırh giyiyor ve muhafızlarını yanından eksik etmiyordu. Buna rağmen bir batınî, adamları ile onun arasına girdi ve onu öldürdü.

468 Abbasîler’de yüksek makam sahipleri, görevlerinden ayrılınca haksız olarak iktisab ettikleri mülkü ellerinden çıkarmağa mecbur edilirdi. Bunun içinde divân-ı müsadere denilen özel bir daire kurulmuştu. Abbasîler müsadereyi adetâ sanat haline getirmişlerdi ve ince işkence usullerine vâkıftılar. Gazneliler’de ise mustakricler (Abbasîler’deki mutalib veya munazir memuriyetine tekabül eden, gizlenmiş veya saklanmış mal ve mülk bulmakla görevli olanlar) ellerinde sopa ve kamyş olduğu halde, suçlunun bedenini germek suretiyle onu söyletmeğe çalışırlardı. Arkalarında da cellât bulunurdu. Sultan Mahmud’un vezîrlerinden Meymendî’nin mülkü müsadere edilirken mustahriclik vazifesi onun düşmanlarından birine verilmiştir. Bununla beraber o öldürülmemiş ve *Hindistan*’da bir yerde hapsedilmiştir. Mahmud, Mehmed ve Mesud’un saltanatları devrinde vezârette bulunan altı kişiden üçü azledildikten sonra katledilmişlerdir. Biri uzun bir süre hapiste yatmıştır (Borsworth, 71).

469 Köymen, *Alp Arslan*, 31 (Sıbt İbnü’l-Cevzi’den).

470 İsfahânî, arab. met., 195; türk. terc., 179.

rettiğimiz gibi— Sultan'ın emriyle katledilmişti. Halefi Şerefü'd-dîn Ali b. Recâ maktul vezîrin emvâlini müsadere, nâiblerini tev-kif etmiştir⁴⁷¹.

İsfahânî'de “şehit vezîrin hazinesinin yağma edildiğinden, vereselerinin baykuş yuvasında kalıp pâdişahın merhametini beklediklerinden” bahsedilmekte, maktul vezîrin halefi Şemsü'l-mülk'ün nüfuzlu hâcibinin, onların bu yoksulluklarıyla kanaat etmeyip, hapse attığı, mihnetlerini iki kat ettiği kaydedilmektedir⁴⁷².

Bu durumda görevi başında “şehid” edilen bir vezîrin bile mallarının müsaderesi ve vârislerinin zulme uğramalarını devrin telâkiki icabı “olağan” saymamız gerekmektedir.

NETİCE

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk sultanı Tuğrul Bey, devletin inkişaf safhasında, siyasî vârisi olduğu Gazneliler Devleti'nin idare kadrosunu, bürokratik mekanizmanın aksamadan çalışması için Selçuklular'a intikal ettirdi. Başta vezâret olmak üzere bütün Gazneli müesseselerini Selçuklular benimsediler. Onlar bu müesseseleri çağdaşları veya halefleri Türk-İslâm Devletleri'ne de intikal ettirdiler. Selçuklu vezâreti de Abbasiler'deki şekliyle, Osmanlı Devri de dahil, bütün Türk-İslâm Devletleri'ne esas oldu. Bu suretle Selçuklular “mutavassıt” bir rol oynamış oldular.

“İran devleti” ananesinin hâkim olduğu ve şekil verdiği, İranlı vezîrlerin idaresindeki Abbâsî Vezâreti, Selçuklular'da da aynı paralelde bir müessese şeklinde görüldü. Büyük Selçuklu Devleti'nin İran kültürü ile meşbû ve kaynaklarımızın umumiyetle bilgili kişiler olarak vasıflandırdıkları İranlı vezîrlerin; hanedanı, başta komutanları olmak üzere bütün ordusu ve halkının ekseriyeti Türk olan Selçuklu Devleti'nin idare kadrosunu organize etmekte ve hükümdar ile sorumluluğu paylaşmakta başarı gösterdikleri iddia edilebilir. Kaynaklarımız başta Nizâmü'l-mülk ve Amîdü'l-mülk Küdürî olmak üzere Buzgânî, Ebu'l-Feth Râzî, Müeyyidü-

471 İsfahânî, arab. met., 171; türk. terc., 159.

472 İsfahânî, arab. met., 139; türk. terc., 131.

l-mülk, Sâdü'l-mülk, Rebîbü'd-devle ve Nasrü'd-dîn Mer-vezî gibi vezîrlerin görevlerini başarıyla yaptıklarında ittifak halindedirler. Devlet adamı sıfatına lâyık olan bu vezîrlerin hepside idare kadrosundan yetişmişlerdir.

Selçuklu vezîrleri, genel olarak Türklük veya Türkler aleyhine bir tavır takınmamışlardır. Bilâkis "*vezîr hanedanı*"nın kurucusu olan ve Selçuklu devrinde damgasını vuran Nizâmü'l-mülk'ün *Siyasetnâme*'sinde "Türkmenleri devlete ve hanedana yaklaştıracak çareler" tavsiye etmesi⁴⁷³ İranlı devlet adamlarının sorumluluklarını müdrük olduklarına kuvvetli bir delildir.

Nitekim, Mehmet Köymen de Nizâmü'l-mülk'ün adı geçen eserinde, "Hatûnlar'ın devlet işine karışmaması tezini müdafaa etmek ile" onun ilk defa Türk telâkkisine aykırı bir görüş ileri sürdüğüne dikkati çekmekte, bu suretle vezîrin Türk örfüne uygun bir zihniyet taşıdığına işaret etmektedir⁴⁷⁴.

Hükümdarın vekili olarak Selçuklu vezîrleri geniş yetkiler ile mücehezdirler. Bu husus tâyin menşurlarında açıkça görülür. Menşurlarda zikredilen yetkilerin bir dereceye kadar nazariyatta kaldığı düşünülse bile, zikrettiğimiz hâdiseler, pratikte vezîrin yetkilerinin genişliğine şüphe bırakmamaktadır. Böylece tâyin fermanları tevsik edilmiş olmaktadır. Vezîrin, Sultan'ın vekili sıfatıyla devletin ikinci adamı olarak "iktidar"ı elinde bulundurduğu ve otoritesini kullandığı muhakkaktır. Bununla beraber devletin bünyesinin askerî karakterini ve umerânın İmparatorluğun emniyetini temin etmekteki önemli rolünü de hesaba katmalıyız.

Resmen askerî yetkilere sahip olan Selçuklu vezîri tatbikatta da askerî konularda sahibi selâhiyet miydi? Bu problemin çözümlenmesi Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi boyunca vezîr ve umerâ - ordu mensupları münasebetinin seyrini bilmemize bağlıdır. Elimizde bu münasebetlerin tam bir grafiği yoktur. Bununla beraber kaynaklarımızda zikredilen bazı olaylar bizi bir dereceye kadar aydınlatırlar. Türkmenler'in taht üzerinde hak iddia eden İbrahim Yınal'a yaptıkları bir teklif bu cümledendir. Onlar, destekledikleri

473 Köymen, *Selçuklu Devri*, 164. Bu hususta fazla bilgi için aynı esere bk. S. 161-167.

474 Köymen, *Alp Arslan*, 65.

İbrahim Yinal'a hükümdar olduğu takdirde kendilerinin fikrini almadan vezîr tâyin etmeyeceği şartını kabul ettirmişlerdir⁴⁷⁵. Bu taleb Türkmen reislerinin hükümet teşkilâtına hâkim olmak için giriştikleri bir teşebbüse delâlet ettiği gibi, vezîr Kündürî'den de memnun olmadıklarına işarettir.

Vezîrler'in askerî yetkilerinin sembolü olan kılıç taşımaları ve sefere çıkan orduya kumanda etmeleri, ordu üzerinde söz sahibi olduklarına delâlet eder. Bunlara ilâveten bilfiil orduya kumanda etmeleri ve savaşa katılmaları ve "kalem sahibi" oldukları kadar "kılıç sahibi" de olmaları, vezîrlerin -Nizâmü'l-mülk ve Müeyyidü'l-mülk gibi- ordu erkânı nezdinde prestijlerini arttıracak âmillerdir.

Nizâmü'l-mülk gibi devlet adamı vasıflarını hâiz bir vezîrin umerâ nezdinde nüfuzlu olduğuna yukarıda işaret etmiştik. Aynı mü-lâhazayı Kündürî, Müeyyidü'l-mülk, Sadü'l-mülk, Rebîbü'd-devle, Mervezî ve bertaraf etmek istediği ümerâyı bâtinî fedâilerine katlettirecek kadar peravsız olan, zalim Dergezinî için de ileri sürebiliriz. Buna mukabil, kendilerine, vezârete tâyin ettirmek için nüfuzlu ümerânın desteğini ve aracılığını temin eden vezîrlerin ordu erkânı üzerinde nüfuzlu olmayacakları açıktır. Emîr Kamaç'ın Sultan Sancar'a tavsiyesi ile vezârete gelen Togan Bey bu gruba dahildir.

Nihayet, ümerâ'nın Sultan Berkiyaruk'tan başını istediği ve neticede askerlerin parçalayarak katlettikleri Mecdü'l-mülk'ün akıbeti, görünüşe göre, kendilerini bir Türk Devleti'nin hizmetinde olduğunu hatırlarından çıkarmayan İranlı vezîrler'in, Türk ümerâ'nın ağırlığını hissettirdikleri Selçuklular'da, "İranlı idareci zümre" ile "Türk ordu erkânı" arasındaki çatışmanın had noktaya geldiğini gösteren bir olaydır. Bu hâdise, Mecdü'l-mülk'ün halefleri devrinde hükümet ile ordu arasındaki münasebetlere tesir etmiş olmalıdır.

Bu durumda bir vezîrin ordu üzerinde otorite sahibi olması, kendisini iktidara getiren zümrenin nev'i ile kendi dirayet ve zekâsına kalmış bir meseledir⁴⁷⁶.

475 Köymen Selçuklu Devri 162.

476 Lambton "Nizâmü'l-mülk'ün ölümüne kadar vezîrin nüfuzu, emîrlerininkinden daha fazla, idi fakat ondan sonra emîrler nüfuzlarını arttırdılar. Nizâmü'l-mülk'den sonra hiç bir vezîr, emîrlerin üzerinde kontrol tesis edemedi" (a. g. e. 267) şeklinde yazmıştır. Bu mütalaayı esas olarak doğru kabul etmekle beraber çok kesin ve elastikiyetten mahrum görüyorum.

Bu mülâhazayı vezîrlerin teşriî, icraî ve kazaî yetkileri için de ileri sürebiliriz. Selçuklu vezîrlerinden hiçbirinin, Sultan Melik-şah'a "*Benim sarığımla senin tâcın birbirine bağlıdır*" diyebilen Nizâmü'l-mülk kadar nüfuzlu olmadığı aşikârdır. İsfahânî'nin dediği gibi, Nizâmü'l-mülk'ün fermanları geciktirilmeden yerine getiriliyordu. Nizâmü'l-mülk'ün icraî ve kazaî sahalarında da tam yetkili olduğu verdiğimiz örneklerden de anlaşılmaktadır. Hükûmet teşkilâtının başı olarak bütün vezîrler icraî sahada tam yetki ile görev yapmışlardır. Bu husus en çok mâlî sahada kendisini gösteriyordu. Vezîr hazineyi zenginleştirmek için didinen bir görevli durumundadır. Bu da mâlî işlerden sorumlu olan dîvân-ı istifâ'nın ancak mâlî kayıtları tutan bir müessese olarak kalmasını intac etmiştir.

Kazaî sahada Amîdü'l-mülk Kündürî ve Dergezinî gibi vezîrlerin nüfuzlu oldukları anlaşılmaktadır. Hondmir'in "*Kündürî zamanında memlekette adl ve insaf ber karar oldu*" kaydı⁴⁷⁷ onun kazaî yetkilere tam olarak tasarruf ettiğini gösterdiği gibi, bu sahada müspet icraatı olduğuna da işarettir. Buna mukabil, bir divan âzâsını hapsedirecek kadar ileri giden Dergezinî ise, kazaî yetkilere tam olarak tasarruf etmekle beraber menfi yönden bir şöhret yapmıştır.

⁴⁷⁷ Hondmir, *Düstür*, 149.

BÜYÜK SELÇUKLU VEZİRLERİNİN MENŞELERİ, EVVELKİ GÖREV,
VEZARET MÜDDETİ VE AKİBETLERİ

Vezerin adı veya unvanı	Menşei-Memleketi	Babasının mesleği veya görevi	Kendisinin evvelki görevi veya mesleği	Vezerlik müddeti (takribî)	Vezerlikden ayrılış şekli
Buzgâni	Muhtemelen İrani	—	Sâlâr	—	Azil veya istifa
Râzi	İrani veya Arab	—	—Vezîr	—	Başka görev ve nakil
Mikail	İrani veya Arab	—	Divândan yetişme	—	—
Dihistâni	İrani veya Arab	—	İdarî görev	—	—
Kündüri	İrani	Dihkan	Divândan yetişme	7 yıl	İdam
Nizamü 'l-mülk	İrani	Dihkan	Divândan yetişme	29 yıl	Suikaste katledildi
Tacü 'l-mülk	İrani	Muhtemelen Dihkan	Divândan yetişme	7 ay	Suikaste katledildi
İzzü 'l-mülk	İrani	Vezîr	İdarî görev	1 yıl	Eceli ile vefat etti
Müeyyidü 'l-mülk	İrani	Vezîr	Divândan yetişme	2 yıl	İdam
Fahrül-mülk	İrani	Vezîr	Divândan yetişme	1 yıl	Suikaste katl edildi
Meedü 'l-mülk	İrani	—	Divândan yetişme	3 yıl	Suikaste katl edildi
Dihistâni	İrani	—	İdarî görev	2 yıl	Suikaste katledildi
Hatirü 'l-mülk	İrani	—	Divândan yetişme	8 yıl	Başka görev ve nakil
Sadü 'l-mülk	İrani	—	Divândan yetişme	2 yıl	İdam
Ziyâü 'l-mülk	İrani	Vezîr	Divândan yetişme	1 yıl	Başka görev ve nakil
Rebîbü 'd-devle	Muhtemelen Arab	Vezîr	Vezîr	1 yıl	Başka görev ve nakil
Şihabü 'l-islâm	İrani	Dihkan	Ulemadan	4 yıl	Suikaste katledildi
Kummî	İrani	—	Divândan yetişme	1 yıl	Eceli ile vefat etti
Togan Bey	Türk	—	Ticaret ile işigal	2 yıl	Azil
Muhtasü 'l-mülk	İrani	Dihkan	Divândan yetişme	4 yıl	Suikaste katl edildi
Mervezi	İrani	—	Ulemâdan	5 yıl	İdam
Dergezîni	Fellah	Dihkan	İdarî görev	3 yıl	İdam
N. Tahir	İrani	Dihkan	İdarî görev	20 yıl	—

VEZİRLERİN MENŞEİ

İran menşeli	16
Türk menşeli	1
Fellah	1
Belli olmayan	5

BABALARININ GÖREVİ

Babası dihkan olanlar	7
Babası vezîr olanlar	5
Belli olmayan	11

EVVELKİ GÖREVLERİ

Divândan gelenler	12
İdare teşkilatından	5
Vezirlikden gelenler	2
Ulemadan	2
Ordudan gelenler	1
Serbest meslek	1

VEZARET MÜDDETLERİ

10-29 yıl nezarete bulunanlar	2
5-9 yıl	3
0-4 yıl	14
Belli olmayan	4

AKİBETLERİ

Suikast neticesi ölüm	7
İdam	5
Başka göreve nakil	4
Eceli ile vefat eden	2
Azil	1
Belli olmayan	4